

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 18

Київ 2009

ББК І 90

Засновник: Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рік заснування: 1996.

Вісімнадцятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені аспірантами та молодими вченими.

Редакційна колегія

П. С. Сохань (відповідальний редактор),

Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,

Д. В. Бурім (відповідальний секретар),

І. Б. Гирич, М. М. Капраль,

О. О. Маврін (заступник відповідального редактора),

В. І. Мільчев, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Наулко,

О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім.М.С.Грушевського
Національної академії наук України*

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С.
Грушевського НАН України, 2009
© Автори статей, 2009

З М І С Т

Потапенко С. (<i>Київ, Україна</i>) Канцелярські установи Слобідської України другої половини 60-х рр. XVIII ст.: особливості функціонування та персональний склад службовців	5
Андрєєва С. (<i>Херсон, Україна</i>) Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової січі (1734–1775 рр.)	24
Олененко А. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Організація поштової служби в Азовській губернії.	31
Бушин В. (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>) Економічний розвиток і функціональна типологія повітового міста Павлограда протягом кінця XVIII – початку XX століття.	42
Бойко П. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Населення Новоросійської губернії в 1778 році	60
Смирнова І. (<i>Донецьк, Україна</i>) Міжнародні зв'язки запорозького козацтва в XVI – XVII ст. у вітчизняній історіографії	65
Полуляк М. (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>) Боротьба з контрабандою у митницях Правобережної України в XIX столітті.	72
Крилова А. (<i>Мелітополь, Україна</i>) Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів	85
Торопицын И. (<i>Астрахань, Росія</i>) Деятельность Коммерц-коллегии по привлечению турецких армян к транзитной торговле через Астрахань (1726–1727 гг.)	98
Старостін В. (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>) Самарчик (Новоселиця): типологія планувальної структури.	111
Сень Д. (<i>Краснодар, Росія</i>) Донское казачество в отношениях с Крымским ханством: некоторые тенденции развития в XVII в.	121
Любанська О. (<i>Бердянськ, Україна</i>) Особливості релігійної структури німецькомовної спільноти запорізького краю у XIX ст.	133
Михайленко Г. (<i>Херсон, Україна</i>) Теоретико-методологічні аспекти інтелектуальної історії при вивченні творчої діяльності О. Лотоцького	144
Красножон А. (<i>Одеса, Україна</i>) До проблеми заснування середньовічної фортеці Білгород на Дністрі	153
Мільчев В. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Запорозьке рибальське арго – маркер соціальної групи	171

Леснікова Г. (<i>Одеса, Україна</i>) Методика дослідження регіонального ліричного фольклору – структурний аналіз	185
Ленська В. (<i>Одеса, Україна</i>) Про сталість елементів молодіжного світогляду в умовах сучасної глобалізації: на прикладі хіпі	202
Головко Ю. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Митні та карантинні відомості про прибуття до Російської імперії суден, сухопутного транспорту, іноземних та російських підданих як джерело з історії зовнішньої торгівлі на півдні України наприкінці XVIII ст.	213
Маленко Л. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Південноукраїнське козацтво останньої чверті XVIII – XIX століття в творчому доробку Я. Новицького.	223
Аванесян Д. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Публікації Я. Новицького на сторінках «Катеринославських губернських відомостей» . . .	232
Кочергін І. (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>) Святкування 100-річчя міста Катеринослава як елемент формування імперської урбаністичної традиції.	248
Ликова В. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Міфологічні та релігійні мотиви у переказах селян Південної України, записаних Я. Новицьким . .	256
Панкєєв О. (<i>Київ, Україна</i>) Чиновництво Південної України останньої чверті XVIII – другої половини XIX століття у спадку Я.П. Новицького.	273
Швайба Н. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Наталія Полонська-Василенко: від дослідника Новоросії до історика Південної України	284
Приймак О. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Соціальна стратифікація південноукраїнського селянства на початку XX століття	300
Давлєтов О. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Готфрід Федер – «невдалий економічний паладин» Фюрера	313
Пачев С. (<i>Мелітополь, Україна</i>) Виникнення та кількісний склад Приазовської локальної групи болгарських сіл: історіографія . .	322
Казакова О. (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Політика репресій щодо польського населення (1939–1941 рр.).	331

**Канцелярські установи Слобідської України
другої половини 60-х рр. XVIII ст.: особливості функціонування та персональний склад службовців**

Як відомо, у Російській імперії губернська канцелярія була місцевим виконавчим органом, який діяв при губернаторі й забезпечував всю секретарську роботу²⁸. Початок функціонуванню цих установ було покладено реформами Петра I. Указом від 18 грудня 1708 р. територію держави було поділено на 8 губерній [1, 123], які очолили генерал-губернатори (в Інгермоландській, з 1710 р. – в Петербурзькій і Азовській губерніях) та губернатори¹. На посаду губернатора призначав особисто монарх. Відповідно губернатор підпорядковувався монархові та Сенату (тільки з 1802 р. ця посада почала поступово перетворюватися на структуру Міністерства внутрішніх справ).

Першопочатково губернатор зосередив у своїх руках найвищу адміністративну, поліційну, фінансову й судову владу, також командування усіма військами на території підпорядкованої йому губернії. У здійсненні повноважень йому допомагали віце-губернатор, ландрихтер і губернська канцелярія. Штат останньої спершу складала дяки та піддячі, яких пізніше змінили секретарі та кілька канцеляристів для ведення таємної кореспонденції з Воєнною й Іноземною колегіями⁹. Губернатор мав бути присутнім при розгляді всіх «державних і цікавих справ». Розпорядження верховних органів влади надходили до губернатора в формі «указів», свої звернення до Сенату він оформляв як «донесення»; провінційна влада зверталася до нього через «відписки» («отписки»), натомість від нього до нижчих управлінських ланок надходили «ордери» і «пропозиції» («предложения») [там само]. У своїй діяльності губернатор мав керуватися спеціальними інструкціями, наказами та настановами. Серед останніх, окрім указу 1708 р., віховими стали Інструкція від 12 вересня 1728 р. (обмежила військову компетенцію функцією комплектування армії – проведенням рекрутського набору – та закріпила статус вищого органу управління й суду в губернії) та «Настанова губернаторам» від 21 квітня 1764 р. Останній документ суттєво розширив владні повноваження губернатора і закріпив за ним статус «голови й господаря» губернії. У часовому

полі дії цієї «Настанови» було введено губернській устрій на території п'яти Слобідських полків.

Адміністративно-територіальну реформу в Росії, започаткована в 1708 р., продовжили в 1719 р.: кожну з 11 губерній було поділено на провінції (всього 45, невдовзі – 50⁷). Найважливіші провінції очолюли генерал-губернатори і губернатори, решту – воєводи. Статус воєводи як вищого управлінця в провінціях та повітах підтвердила Інструкція 1728 р.; свої повноваження він мав здійснювати через провінційну або воєводську канцелярії. Відповідно до «Настанови» 1764 р. функції воєводи в очолюваній ним провінції охоплювали, подібно до губернатора в підпорядкованій йому губернії, адміністративну, управлінську, поліційну, наглядову й загалом «майже всі функції держави»⁷.

Унаслідок реформ грудня 1764–липня 1765 рр. козацький устрій Слобідської України було ліквідовано¹⁰. На основі Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського та Харківського козацьких полків сформували п'ять гусарських⁵. Обшири колишніх Слобідських полків утворили Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові. До складу новоствореної губернії увійшли Ізюмська, Острогозька, Охтирська й Сумська провінції та шість комісарств «Харківського відомства» («Харьковского ведомства» чи «Харьковского уезду») ⁹. Кожна провінція, у свою чергу, поділялася на одне міське («городовое») та чотири або п'ять повітових («уездных») комісарств³⁰.

Відповідно до нового адміністративного поділу, управлінську структуру краю сформували: Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Ізюмська, Острогозька, Охтирська й Сумська воєводські провінційні канцелярії, двадцять три повітові (Балаклійське, Куп'янське, Печенізьке, Сватолуцьке – в Ізюмській провінції; Бирючанське, Калитвянське, Осинівське, Миловатське, Уривське – в Острогозькій провінції; Боровенське, Богодухівське, Котелевське, Краснокутське – в Охтирській провінції; Білопільське, Лебединське, Межиріцьке, Миропільське – в Сумській провінції; Вільшанське, Липцівське, Мереп'янське, Перекопське (з лютого 1766 р. – Валківське [15, арк. 74]), Хотомлянське (певний час іменувалося Салтівським [21, арк. 81–83]) – у комісарствах «Харківського відомства» [2, 550–554]) та п'ять міських (Ізюмське, Острогозьке, Охтирське, Сумське та Харківське) комісарських правлінь³¹. Чотири воєводські провінційні канцелярії та шість комісарств «Харківсь-

кого відомства» підпорядковувалися безпосередньо Слобідсько-Українській губернській канцелярії.

У доповіді сенаторів Я. Шаховського, П. Паніна й А. Олсуф'єва «Об устройстве новоучрежденной Слободской губернии» від 20 травня 1765 р. підкреслювалося, що слобідсько-український губернатор і губернська канцелярія мають діяти «против изданной всех российских губерний Генеральной Инструкции губернатору», а провінційні воєводські канцелярії Слобідської було засновано «на точном во всем по генеральном положенню на все провинции штате чинов и с их окладным жалованьем, определяя в оные и прокуроров их великороссийских»³². Як впливає з «Инструкции Слободской губернии губернатору с губернской и провинциальными канцеляриями» від 6 липня 1765 р., особливий акцент у повноваженнях місцевого губернатора та підпорядкованих йому установ було зроблено на виконанні фіскальної функції – забезпеченні вчасного й у повному обсязі надходження подушного до державної скарбниці. Також губернатор та посадовці губернської і провінційних канцелярій мали дбати про підготовку краю до проведення Генерального межування (передовсім, зібрати відповідну документацію – грамоти, укази, купчі), забезпечення земельними наділами тих військових обивателів, які мали недостатньо землі (а решту «лежашую в песте полковой дачи землю описать»), і здійснення контролю щодо поземельних операцій загалом. До їхніх обов'язків належало також слідкувати за збереженням заповідних лісів і виваркою горілки тільки в українських поселеннях, турбуватися про опіку над малолітніми сиротами й про поширення науки в краю (в Харківському колегіумі відповідно до цієї інструкції з'явилися «прибавочные классы» – французької і німецької мов, математики, геометрії і малювання, інженерства, артилерії й геодезії).

Безпосередньо Слобідсько-Українську губернську канцелярію було створено на основі Харківської полкової канцелярії. Про це маємо згадки в документах. Так, у донесенні харків'янина Григорія Пономаренкова від 13 лютого 1766 р. йдеться про призначення його батька ктитором Успенської церкви м. Харкова, здійснене «бывшей Харьковской полковой канцелярией, кои н[ы]не переименованная Слободскою-Украинскою губернской канцеляриею»²². У донесенні підпрапорного колишнього Харківського козацького полку Трохима Малеева від 16 січня того ж року йдеться про призначення останнього в 1763 р. «в бывшую Харьковскую полковую ка-

нцелярію в писцы, в которой должности и по переименовании оной в помянутой Слободской губернской канцелярии при письменных делах и по ныне нахожусь»²².

«С властїю губернаторскою» Слобідсько-Українську губернію і відповідну губернську канцелярію очолив «реформатор слобідсько-український» (вислів Д. Багалія)⁴. Євдоким Олексійович Щербінін. Його безпосередніми помічниками були два губернаторські товариші. Наприкінці вересня 1765 р. посади останніх обіймали полковник (очевидно, з «регулярних» полків) Роман Бондаревський та колишній полковник Охтирського козацького полку Михайло Іванович Боярський²⁴. На початку жовтня того ж року М. Боярського «по ревностному ево желанію в регулярно службу» було звільнено з посади в губернській канцелярії (і невдовзі вже бачимо його підполковником Охтирського гусарського полку⁶), а обов'язки другого губернаторського товариша було покладено на згаданого вище майора Миколу Андрійовича Виродова²⁴. На початку листопада 1765 р. на посаду першого губернаторського товариша було призначено бригадира Тихона Федоровича Яминського, очевидно, замість Р. Бондаревського. Нарешті, постановою губернської канцелярії від 31 січня 1766 р. М. Виродова було звільнено від обов'язків губернаторського товариша й призначено очолювати Вотчинний департамент при тій же установі, а новим другим губернаторським товаришем став Петро Петрович Гринев¹⁹.

У такий спосіб було сформовано «кістяк» штату Слобідсько-Української губернської канцелярії, який лишався незмінним упродовж 1766–1767 рр. Про це свідчать офіційні «відомості» про службовців державних установ, подані від Слобідсько-Української губернії для внесення до адрес-календаря Імператорської академії наук за ці два роки (*Додаток*). Отже, поруч з керманичем Є. Щербініним бачимо губернаторських товаришів Т. Яминського й П. Гринева. Посаду прокурора в ці роки обіймав Лука Андрійович Михайлов, а Вотчинний департамент очолював М. Виродов²⁰. Секретарями в самій губернській канцелярії працювали Андрій Іванович Портнягин, Єгор Прокофійович Костилов та «на посаді секретаря» Олександр Романович Любицький, а у Вотчинному департаменті – Олексій Олексійович Володимиров²⁰.

Прізвища губернського прокурора, перших двох секретарів губернської канцелярії і секретаря Вотчинного департаменту не зустрічалися нам у контексті історії Слобожанщини першої полови-

ни 60-х рр. XVIII ст. Це опосередковано свідчить про те, що ці особи були «новими» в краю. Про інших же службовців маємо деякі біографічні дані.

Тож, Євдоким Щербінін у 1762–1764 рр. очолював Комісію про Слобідські полки, за результатами діяльності якої уряд визнав недоцільним подальше існування Слобідських козацьких полків⁸. Є. Щербінін народився 1728 р. у родині російських дворян, одержав хорошу домашню освіту й вступив на службу до лейб-гвардії Ізмайлівського полку. В 1758 р. з капітанів гвардії його було пожалувано полковником піхотного полку, в 1762 р. – бригадиром, а в 1763 р. – генерал-майором²⁹.

Майора Миколу Виродова було призначено «за полковника» в Харківський Слобідський козацький полк наприкінці 1763 р., коли словідських козацьких старшин було усунено від посад у зв'язку зі слідством щодо зловживань²⁷. У січні 1764 р. М. Виродов прибув на Слобожанщину і «прийняв» керівництво Харківським полком [там само]. У «сказке», складеній тоді ж ним самим відповідно до розпорядження словідського бригадира Микити Поскочина, М. Виродов про себе зазначає: «от роду ему тридцать пять лет, из дворян в службу [...] вступил в салдаты в Пермской пехотный полк с 744 году генваря с 1», потім служив сержантом у Казанському піхотному полку, а з 1751 р. по 1763 р. перебував в Українському ландміліцькому корпусі, де дослужився до чину секунд-майора; «в походах заграничных не был, кроме Лифляндии, Эстляндии и Курляндии»²⁷.

Петро Петрович Гринев був одним із членів Комісії з влаштування Слобідсько-Української губернії, яка на чолі з Є. Щербініним улітку 1765 р. реформувала устрій Слобожанщини. Підпис П. Гринєва проставлено на «Іменному списку (I)» – останньому переліку козацьких старшин Слобідських полків, укладеному в квітні–червні 1765 р. напередодні розформування цих полків⁶.

Олександр Любицький був останнім старшим полковим писарем Ізюмського козацького полку⁶. Він походив із словідської старшинської родини, у 22-річному віці (в 1737 р.) вступив на службу канцелярським писарем до Ізюмської полкової канцелярії, за три роки став канцеляристом і прослужив на цій посаді тринадцять років, поки 1753 р. дістав уряд молодшого, а 1756 р. – старшого полкового писаря⁶.

Що стосується штату нижчих службовців Слобідсько-Української губернської канцелярії (канцеляристів, канцелярських

писців, копіїстів), то частково його було успадковано від Харківської полкової канцелярії, а частково поповнено за рахунок нових призначень. Так, на документах другої половини 1765 р. зустрічаємо підписи канцеляристів Івана Носачева та Якова Сакменкова, які служили в колишній Харківській полковій канцелярії. У цитованому донесенні підпрапорного Т. Малеева згадується, що в грудні 1765 р. в губернській канцелярії відбулося офіційне зарахування «всех канцелярских служителей» до штату установи й призначення відповідного жалування²². При цьому, окремі зі службовців, як Т. Малеев, до штату зараховані не були, що й стало приводом до написання донесень²². Водночас в архіві установи відклалося кілька донесень за січень-лютий 1766 р. з проханням прийняти до штату якраз на ці посади²². Приміром, «копиистом» в губернській канцелярії висловлював бажання служити харків'янин Данило Ващенко, і його прохання було задоволено²². Про це ж просили в своїх донесеннях колишній копійст Старооскольської воеводської канцелярії Іван Андреев та харків'янин Григорій Пономаренков²². У документах зустрічаємо також імена «в должности протоколита» архіваріуса губернської канцелярії Максима Павлова та підканцеляристів Василя Дубровського й Івана Павлова.

Ізюмська, Острогозька, Охтирська та Сумська воеводські провінційні канцелярії також стали безпосередніми спадкоємцями своїх попередниць – відповідних полкових канцелярій. Так, чолобитна канцелярського писаря колишньої Сумської полкової канцелярії Степана Лохвицького вміщує згадку про службу в «преждебывшей полковой, что ныне провинциальная канцелярии»¹⁸. Зустрічаємо й поклики на призначення підпрапорних «бывшею Ахтырскою полковою, что ныне правинциальная, канцеляриею»⁶.

Як і передбачалося під час скасування козацького устрою краю, воеводами та прокурорами до провінційних канцелярій було призначено росіян, а воеводськими товаришами – місцевих старшин¹⁰. Цитовані вище відомості про державних службовців Слобідсько-Української губернії для адрес-календарів за 1766 і 1767 рр. дозволяють назвати імена цих осіб (*Додаток*). Тож, в Острогозькій провінції служили: воеводою – колезький асесор Михайло Родіонович Крюков, воеводським товаришем – останній полковий суддя Острогозького козацького полку Федір Остапович Татарчуков, а з 1767 р. – секунд-майор колишній сотник Острогозького козацького полку Іван Степанович Лисаневич, секретарем – Федір Іванович

Матвеев; в Ізюмській провінції служили: воєводою – колезький асесор Прохор Петрович Бавикін, прокурором – Іван Якович Башлев (Бушнев?), воєводським товаришем – останній полковий суддя Ізюмського козацького полку Семен Степанович Любашевський, секретарем – Іван Савич Черкасов; в Сумській провінції служили: воєводою – прим'єр-майор Марко Маркович Лосєв, прокурором – Іван Петрович Романов, воєводським товаришем – останній полковий суддя Сумського козацького полку Олександр Іванович Парафіївський, секретарем – Андрій Савич Яковлев; в Охтирській провінції служили: воєводою – Леонтій Осипович Львов, прокурором – князь Григорій Іванович Вяземський, воєводським товаришем – останній полковий обозний Охтирського козацького полку Василь Тимофійович Боярський, секретарем – Родіон Дмитрович Давидов²⁰. Маємо відомості, що певний час восени 1767 р. обов'язки секретаря в Охтирській провінційній канцелярії виконував прапорщик і сотник Охтирського козацького полку Пилип Никифорович Поклонський [5, 409; 14, арк. 40], а в Ізюмській – останній молодший полковий осавул Ізюмського козацького полку Яків Іванович Таранухін¹⁴.

Штат нижчих службовців провінційні канцелярії успадкували від своїх попередниць. Приміром, підканцелярист Сумської провінційної канцелярії Роман Григорович Хитайленко у донесенні від 25 січня 1766 р. скаржився, що «по учреждении Сумской полковой провинциальной канцеляриею находящиеся в той канцелярии канцелярские служители в штат уже на положениям по чинам окладе помещены, а я [...] остался сверх штата», і просив зарахувати його до штатних канцелярських службовців установи²². На вихідній документації тієї ж Сумської провінційної канцелярії за 1765–1767 рр. зустрічаємо підпис канцеляриста Петра Христенкова, який служив у Сумській полковій канцелярії з 1749 р., зокрема штатним канцеляристом – з 1760 р.⁶. Подібне можемо сказати й стосовно Василя Конопліна, який у першій половині 1760-х рр. служив канцелярським писарем Охтирської полкової канцелярії, а з ліквідацією полково-сотенного устрою Слобожанщини продовжив службу канцеляристом на посаді реєстратора в Охтирській провінційній канцелярії¹⁶. В Острогоській провінційній канцелярії в другій половині 1760-х рр. служили реєстратором Кириак Тимошенков та канцеляристом Митрофан Путилін – колишні понадштатний канцелярист та штатний канцелярський писар Острогоської полкової

канцелярії відповідно¹⁴. Колишній штатний канцелярист Ізюмської полкової канцелярії Андрій Голіков продовжив службу копійстом¹⁹, а колишній штатний канцелярський писар Тимофій Пирятинський – канцеляристом в Ізюмській провінційній канцелярії¹⁴. Цікавою є згадка кінця 1765 р. про колишнього понадкомлектного сотника Острогоського козацького полку Адріана Яковича Жидкова, що той знаходився «при провинциальной канцелярии у приему по бывшей нерегулярной службе от сотен казачских вещей»⁶.

Порядок роботи комісарських правлінь та повноваження комісарів було врегульовано «Инструкцией Слободско-Украинской губернии комиссарам» 1766 р.⁹, розробленою в Слобідсько-Українській губернській канцелярії, а загальні засади визначено в конфірмації Катериною II доповіді «Об устройстве новоучрежденной Слободской губернии» згадуваних сенаторів Я. Шаховського, П. Паніна й А. Олсуф'єва від 20 травня 1765 р.¹⁰ та в «Инструкции Слободской губернии губернатору с губернской и провинциальными канцеляриями» від 6 липня того ж року.

Кожен комісар безпосередньо підпорядковувався провінційній канцелярії, на території якої було розташовано комісарство, і через неї отримував розпорядження від верховної влади. Загальне ж управління всіма комісарами здійснювала губернська канцелярія. Виняток становили тільки шість комісарств Харківського повіту – за відсутності окремої Харківської провінційної канцелярії вони підпорядковувалися безпосередньо губернській канцелярії. До обов'язків комісара належали: розкладка подушного й ведення списків осіб, на яких накладено цей податок; попередження втеч мешканців; зберігання в комісарському правлінні оригіналів грамот на землі, які належали містечками і перебували в спільному користуванні мешканців; слідкування за тим, аби обивателі не переходили з одного поселення в інше («все обыватели должны жить на своих поселениях тех, где они до сего жительство имели, а переходы запретить»); зведення сховищ для зерна («запасных магазейнов») і слідкування за наповненням їх збіжжям на випадок неврожаю; контроль за роботою цехів і ведення реєстрів членів цехів; нагляд за пожежною безпекою у поселеннях і наявністю протипожежного реманенту; загальний нагляд за громадським порядком; проведення словесних судів у дрібних справах («в брани, в драке, в потраве хлеба, в выбое лугов»); піклування про малолітніх сиріт (зокрема, ведення відповідних списків)⁹.

Призначення на посади комісарів, окрім комісарств «Харківського відомства», здійснювали провінційні канцелярії за попереднім погодженням з губернською канцелярією. Шістьох комісарів «Харківського відомства» призначала сама губернська канцелярія. Про це свідчить переписка цих установ за жовтень 1765 р. – лютий 1767 р.¹⁵. Указом Слобідсько-Української губернської канцелярії від 22 жовтня 1765 р. було наказано «в камисарские должности старшин определять таковых, на которых от обывателей прозбы не было»¹⁵.

Тож, комісарами було призначено наступних осіб. За даними на жовтень-листопад 1765 р. комісарства «Харківського відомства» очолювали: Харківське – відставний ротмістр, колишній підпрапорний і сотник Харківського козацького полку, Григорій Іванович Квітка; Липцівське – останній полковий осавул Харківського козацького полку Максим Трохимович Горленський; Салтівське – відставний хорунжий, колишній канцелярист Харківської полкової канцелярії, Герасим Миколайович Аргюхов¹⁵; Мерешанське – колишній сотник Харківського козацького полку Федір Олексійович Квітка¹⁵; Перекопське – останній молодший полковий писар того ж полку Іван Романовський¹⁴; Вільшанське – останній молодший полковий осавул того ж полку Іван Якович Ковалевський¹³.

Невдовзі у Перекопське комісарство «за комісара» замість І. Романовського було призначено відставного сотника, колишнього підпрапорного Харківського козацького полку Василя Михайловича Авксентьєва¹⁴, а вже в грудні того ж року – відставного капітана Єгора Максимовича Беляєва¹⁵. Про останнього відомо, що він на той час мешкав у містечку Таранівці Харківського повіту, а служив з 1736 р. до 1756 р. канцеляристом у Військовій колегії, а потім секретарем в Українському ландміліцькому корпусі й у 1763 р. вийшов у відставку¹⁵. Уже в лютому 1766 р. новопризначений перекопський комісар Є. Беляєв подав до губернської канцелярії рапорт з проханням про перенесення центру підпорядкованого йому комісарства з Перекопу до Валок, оскільки, за його словами, «усмотреть я мог и обстоятельства требуют мне почти завсегдашнее пребывание иметь в войсковом местечке Валках, а не в Перекопе, и н[ы]не [там] в окладе душ до трех тысяч, а в Перекопе разве до семи сот состоит»¹⁵. Резолюція губернської канцелярії від 20 лютого 1766 р. на цей рапорт була схвальною: «Тому камисарскому правлению в местечке Валках быть и то камисарство именовать Валковским»¹⁵. Схоже, що перенесення центру відбулося не лише в

цьому комісарстві. Якщо в документах осені 1765 р. ще фігурує Салтівське комісарство¹⁵, то вже восени 1766 р., і в 1767 рр. поруч із п'ятьма незмінними (Харківським, Липецьким, Мереп'янським, Валківським та Вільшанським) уже зустрічаємо Хотомлянське комісарство²⁰.

Як свідчать згадувані вище відомості про державних службовців Слобідсько-Української губернії для адрес-календарів за 1766 і 1767 рр.²⁰, за ці два роки з шістьох комісарств Харківського повіту незмінними комісарами лишилися тільки вільшанський – Іван Ковалевський та мереп'янський – Федір Квітка (щоправда, останній вже одержав чин прапорщика). Натомість, колишній липцівський комісар Максим Горленський був уже харківським, колишній перекопський комісар Іван Романовський тепер значився хотомлянським, а Липцівське комісарство очолював колишній сотник Харківського козацького полку поручик Павло Іванович Черняк²⁰.

Комісарами в комісарства Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінційних канцелярій за незначними винятками було призначено колишніх місцевих козацьких старшин.

Зокрема, в Острогозькій провінції у жовтні 1765 р. комісарами було затверджено: в Острогозькому комісарстві – поручика Рєпєєва, в Бірючанському – колишнього сотника Острогозького козацького полку Михайла Яковича Косенкова¹⁵, в Осинівському – останнього ротмістра того ж полку Миколу Хомича Остаф'єва⁶, в Калитвянському – колишнього сотника того ж полку Гаврила Антоновича Венецького⁶, у Миловатському – колишнього сотника того ж полку Івана Самойловича Уреула⁶, в Уривському – останнього полкового осавула того ж полку Гаврила Федоровича Зайцева⁶. Маємо відомості, що наприкінці 1765 – на початку 1766 рр., змінилися очільники Бірючанського та Калитвянського комісарств. Зокрема, стосовно першого, то «за камисара» вже служив колишній сотник Острогозького козацького полку Сава Іванович Рахмін⁶. У Калитвянському ж комісарстві до прибуття з Ізюма новопризначеного комісара останнього молодшого полкового писаря того ж полку Федор Павловича Тимошенкова, відповідні обов'язки виконував колишній сотник Андрій Якович Головинський⁶.

У комісарства Охтирської провінції восени 1765 р. було призначено останнього полкового суддю Охтирського козацького полку Олексія Кобеляцького, прапорщика і сотника того ж полку Пилипа Никифоровича Поклонського, останнього старшого полкового пи-

саря того ж полку Петра Кардашевського, колишнього сотника Івана Яремовича Поготовку⁶. На посаду ще одного комісара (у Котелевське комісарство) в Слобідсько-Українській губернській канцелярії розглядали кандидатуру останнього молодшого полкового осавула Охтирського козацького полку Юхима Івановича Зашаловського, але перешкодою стало його давніше перебування під слідством стосовно утисків козакам, «почему его как ссорившегося со обывателми того места определять несходно»¹⁵. Тоді вибір губернської канцелярії було зупинено на особі колишнього члена Комісії про Слобідські полки титулярного радника Юрія Козловського¹⁵.

У Сумській провінції комісарами було призначено наступних осіб: у Сумське комісарство – відставного сотника Сумського козацького полку Пилипа Афанасійовича Ієвлева⁶; у Межиріцьке комісарство – колишнього сотника Межиріцької сотні Степан Андрійовича Селеховського⁶; в Миропільське – колишнього сотника Миропільської першої сотні Василя Григоровича Богаєвського⁶; у Лебединське – останнього старшого полкового осавула Сумського козацького полку Романа Матвійовича Косовцова⁶; очевидно, в Білопільське – колишнього понадкомплектного полкового суддю Сумського козацького полку Олексія Івановича Савича⁶. Уже в жовтні 1765 р. Олексій Савич подав до провінційної канцелярії прохання про звільнення з посади за станом здоров'я, і його змінив відставний сотник Семен Прокопович Романенков⁶.

В Ізюмській провінції Ізюмське комісарство очолював останній полковий хорунжий Ізюмського козацького полку Степан Юрійович Адамов¹⁴. Комісарами також служили сотники Олексій Данилович Бистрицький, Федір Самборський, Семен Федорович Кишинський, Андрій Данилович Сумець¹⁴.

До штату комісарського правління, окрім самого комісара, входили отаман «с чином за уряд подпрапорного», підканцелярист, два копіїсти, чотири кінні посильні («розсьльщики»), чотири сторожа, квартиргер для допомоги комісарові у виконанні поліційних функцій. За винятком комісарської і квартиргерської, всі посади були виборними із місцевого обивательського загалу. Отаман мав бути «из лучших» місцевих мешканців і служити не менше, ніж два роки. На цей час його було звільнено від сплати подушного. За згодою обивателів він міг служити і понад цей строк, але вже сплачуючи податок. Решта виборних службовців також звільнялася від оподатку-

вання, але подушне продовжували сплачувати їхні родини. Квартирера призначали з відставних підпрапорних чи унтер-офіцерів і сплачували жалування. На кожні сотню й десять дворів також обирали сотських та десятських («сотских и десятских»), які наглядали, аби ніхто не втік із поселення чи не переходив на інше місце⁹.

Приміром, в Балаклійському комісарстві Ізюмської провінції службовцями комісарського правління були призначені такі «балаклејские жители: в писаре – Тимофей Лиманской, в пищики – Пантелеймон Котляров да Степан Мищенко»¹⁵. Виконуючий обов'язки балаклійського комісара колишній молодший полковий писар Ізюмського козацького полку Яків Таранухін у донесенні до Ізюмської провінційної канцелярії просив про звільнення цих осіб від сплати подушного й додавав, що «во всех Изюмской провинции камисарствах определенные во оные камисарства в писаре и пищики находятся в таком же положении в подушной оклад»¹⁵. Ізюмська провінційна канцелярія звернулася до Слобідсько-Української губернської канцелярії для з'ясування цієї ситуації, на що одержала резолюцію останньої з покликом на пункт 2 «Інструкції Слобідсько-Української губернії комісарам»: «[...] Тех оных определенных душ выключить из оклада, а семейству их быть в окладе»¹⁵.

Губернська та провінційні канцелярії, комісарські правління Слобідської України в перші роки свого функціонування використовували приміщення, архіви, печатки колишніх Слобідських полкових канцелярій та сотенних правлінь. Так, в «Інструкції Слобідсько-Української губернії комісарам» зазначалося: «К правлению комиссарам по их должности письменных дел в каждом камисарстве сделать по два покои и одной кладовой для архива, и именоваться им камисарскими правлениями; а до изделания довольствоваться теми строениями, в коих стояли по ныне сотенные правления»⁹. Охтирська провінційна канцелярія в червні 1767 р. рапортувала про виписки «по делам бывшей полковой и от оной в нынешнюю провинциальную канцелярию вступившим»⁶.

Ізюмська провінційна канцелярія в листопаді 1766 р. запитувала в донесенні до губернської канцелярії, «не повелено ль будет на Изюмское камисарское правление особливую новую печать сделать», адже «по необходимости» в цій установі тимчасово використовували печатку Ізюмської міської ратуші, та «и в других Изюмской провинции камисарствах печатей не имеетца», і навіть у самій

Ізюмській провінційній канцелярії «состоит имеющаяся печать на имя бывшей полковой канцелярии, а н[ы]не необходимо иметь должно государственную нынешней Изюмской провинциальной канцелярии»¹⁵. Відповідь Слобідсько-Української губернської канцелярії була короткою, але промовистою: «С требованием от губернской канцелярии тех печатей впредь до указа обожать, и справляться прежними, какие в той Изюмской провинциальной канцелярии и в камисарствах находятся, ибо о зделании как здешней губернской, так и четырем провинциям с комисарствами печатей особое определение учинено будет впредь»¹⁵. Як свідчать описи містечок Харківського повіту 1767 р., на цей час «печать с изображением государственного герба и надписью высечайшего ея императорскаго величества титула и названия сего камисарства» була тільки у Валківському комісарстві⁹, хоча відповідно до «Інструкції Слобідсько-Української губернії комісарам» у всіх комісарських правліннях мали бути «печати с гербом государственным, с вырезанием вокруг герба слов по названию каждого комисарства, например “печать Харьковскаго комисарства”».

Таким чином, з уведенням у 1765 р. загальноімперських порядків на Слобідській Україні керівними установами краю стали: Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Ізюмська, Острогозька, Охтирська й Сумська провінційні канцелярії та комісарські правління. Ці установи успадкували від своїх попередниць (Бригадній канцелярії Слобідських полків, п'яти полкових канцелярій і сотенних правлень) приміщення, архіви, печатки й частково персонал службовців. Проте представникам колишньої місцевої козацької верхівки перші ролі дісталися лише на нижчому управлінському рівні – в комісарських правліннях. На ключові ж посади в краю – губернатора, двох його товаришів, губернського прокурора та чотирьох воевод – було призначено осіб, не заангажованих зв'язками з ліквідованою козацькою автономією і забезпечуваними нею привілеями.

Джерела та література:

1. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва: Высш. школа, 1983. – С. 88-89, 110-112; Посохов С. И., Ярымыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – С. 7.
2. Анисимов Е. В. Время Петровских реформ. – Ленинград: Лениздат, 1989. – 496 с.
3. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины

Московского государства. – Москва: В Унив. типогр. (В. Катков), 1887. – 591 с.

4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 77.

5. Головинский П. А. Слободские казачьи полки. – Санкт-Петербург: Типография Н. Гибльна и комп., 1864. – С. 203-204.

6. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшин 60-х рр. XVIII ст.: [передм., упоряд. С. Потапенко]. – К., Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – С. 173, 216, 290, 321, 350, 366, 379, 387, 408, 422.

7. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва: Высш. школа, 1983. – С. 89

8. Маслійчук В. Л. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. / В. Л. Маслійчук // Провінція на межі культур: [Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.] / В. Л. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 141–155.

9. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / [сост. Д. И. Багалей]. – Харьков: Типогр. К. П. Счасни, 1890. – Т. 2. – С. 318; ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 20 зв.

10. Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 16. – С. 1003-1007; Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 17. – С. 74-75, 77, 133-136, 181-189, 194-195.

11. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – 163с. – (Харьковский биографический словарь).

12. Потапенко С. П. Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х років: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки / С. П. Потапенко // Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – С. 66–97.

13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1584. – Оп. 2. – Спр. 404. – 451 арк.

14. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – 108 арк.

15. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – 111 арк.

16. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 146. – 9 арк.

17. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 148. – 4 арк.

18. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 151. – 7 арк.

19. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 156. – 3 арк.

20. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 157. – 8 арк.

21. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – 89 арк.

22. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 179. – 100 арк.

23. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 331. – 6 арк.
 24. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 71. – 22 арк.
 25. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – 245 арк.
 26. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 2. – 102 арк.
 27. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 94. – 77 арк.
 28. Шандра В. С. Губернська канцелярія / В. С. Шандра // Енциклопедія історії України / [Ред. кол.: В. А. Смолій (гол. кол.), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. О. Горбик та ін.]. – К. Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 239.
 29. Щербинин Евдоким Алексеевич // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 24. – С. 173–174.
 30. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... - С.318.
 31. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – С. 295-318; Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 17. – С.133-136, 181-189; ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк.22-23; ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 157. – 8 арк; ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 331. – 6 арк.
 32. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы... - С.154-155.

Додаток

№ 1

1766 р., листопада 27. – Відомість про службовців Слобідсько-Української губернської, Острогозької, Ізюмської, Сумської і Охтирської провінційних канцелярій та комісарських правлінь Харківського повіту¹

*// арк. 4 Ведомость о находящихся в Слободской губѣрнии присутствующих прокурорах и сѣкрѣтарях
 В Слободской Украинской губѣрнской канцѣлярии
 опрѣдѣлѣнной в Слободскую Украинскую губѣрнію с властію
 губѣрнаторскою гѣнѣраль маіоръ и лѣиб гвардіи примѣръ
 маіоръ и кавалѣръ Евдокимъ Алѣксѣевичъ Щѣрбининъ*

¹ *Відповідна справа має назву: «Д-ло о собрании вѣдомостей о встѣх находящихся въ Слободской губѣрнии присутствѣнныхъ м-стахъ присутствующих прокурорахъ, судяхъ и исправникахъ 1766 года на 8 листахъ» (ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 1а). Приписка на документі: «При російскомъ нын-шнтго года адѣтсѣ календаръ — извѣстия къ приготовлѣннїю оногo калндаря. Ноября 27 1766. В Канцѣлярию Императорской Академіи наукъ» (Там само. – Арк. 2).*

губѣрнаторскиѣ товарищи
брѣгадиры
Тихонѣ Фѣдоровичѣ Яминской
Пѣтрѣ Пѣтровичѣ Гринѣвѣ
прокурорѣ Лука Андрѣвичѣ Михайловѣ
сѣкрѣтари
Андрѣи Ивановѣ сн~ѣ Портнягинѣ
Егорѣ Прокофиѣвѣ сн~ѣ Костылѣвѣ
в должности сѣкрѣтаря полковой писарѣ Алѣксандрѣ Романовѣ
сн~ѣ Любицкїи
в учрѣждѣнном при Слободской Украинской губернской
канцѣлярїи в Вотчинномѣ дѣпартамѣнтѣ
калежской ассѣсорѣ Николай Андрѣевѣ сн~ѣ Выродов // арк.
4 зв.
сѣкрѣтарѣ Алѣксей Алѣксѣевѣ сн~ѣ Володимѣровѣ
Оной губерніи в правинцияхъ
В Острогожской
в должности воѣводской ассѣсорѣ Михаила Радїонов сн~ѣ
Крюковѣ
в должности воѣводского товарища бывших Слободских пол-
ков полковой судья Фѣдорѣ Евстафыѣв сн~ѣ Татарчуковѣ
сѣкрѣтарѣ Фѣдорѣ Ивановѣ сн~ѣ Матвеѣвѣ
В Бїзюмской
в должности воѣводы коллѣжской ассѣсорѣ Прохорѣ Пѣтровѣ
сн~ѣ Бавыкинѣ
в должности воѣводского товарища полковой судья Сѣмѣнѣ
Стѣпановѣ сн~ѣ Любашѣвский
прокурорѣ Иванѣ Яковлѣвѣ сн~ѣ Бушнѣвѣ[?]²
сѣкрѣтарѣ Иванѣ Савинѣ сн~ѣ Чѣркасовѣ
В Сумской
в должности воѣводского товарища[!]³ маїорѣ Марко Марковѣ
сн~ѣ Лосѣвѣ // арк. 5
в должности воѣводского товарища капитанѣ и судья
Алѣксандрѣ Ивановѣ сн~ѣ Парафѣѣвский
прокурорѣ Иванѣ Пѣтровѣ сн~ѣ Романовѣ
сѣкрѣтарѣ Андрѣи Савинѣ сн~ѣ Яковлѣвѣ

² Прочитано неточно.

³ У тексті описка. Мало бути: «в должности вотводской».

В Ахтырской
в должности воѣводской примеръ маіоръ Лѣонтѣи Осиповъ
сн-ъ Львовъ
в должности воѣводского товарища полковой обозной Василѣи
Тимофеѣвъ сн-ъ Боярский
прокуроръ князь Григорѣи Ивановъ сн-ъ Вязѣмский
сѣкрѣтарь Радионъ Дмитриѣвъ сн-ъ Давыдовъ // арк. 5 зв.
Оной губѣрній в камисарствах камисаровъ
в Харьковском полковой асаул Маѣим Горлѣнской
в Липѣцком порутчикъ Павѣль Чѣрнякъ
в Хотомлянском полковой писар Иванъ Романовскій
в Мѣрѣфянском прапорщикъ Аѣдоръ Кветка
в Валковском капита Егоръ Беляѣвъ
въ Олшанском полковой асаулъ Иванъ Ковалевскій
ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 4–5. Оригінал

№ 2

1767 р., вересня 3. – Відомість про службовців Слобідсько-Української губернської, Острогзької, Ізюмської, Сумської і Охтирської провінційних канцелярій та комісарських правлінъ Харківського повіту⁴

// арк. 5 Ведомость о находящихся в Слободской губѣрній присутствующих прокурорах и сѣкрѣтарях
В Слободской Украинской губѣрнской канцѣляріи
опрѣдѣлѣнной в Слободскую Украинскую губѣрнію с вла-
стию губѣрнаторскою гѣнѣралъ маіоръ лѣйб гвардии примѣр
маіоръ и кавалѣр Евдокимъ Алѣксеѣвичъ Щѣрбининъ
губѣрнаторскиѣ товарищи
брѣгадиры
Тихонъ Фѣдоровичъ Яминской
Пѣтръ Пѣтровичъ Гринѣвъ
прокуроръ Лука Андрѣѣвичъ Михаилов

⁴ Відповідна справа має назву: «Дѣло о всѣхъ в губѣрнской канцѣляріи и в присутствѣнныхъ местахъ о присутствующихъ и прокурорахъ и сѣкрѣтаряхъ 1767 году на 6 листахъ» (ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 331. – Арк. 1). Супровідне «донесення» губернської канцелярії до Канцелярії Імператорської Академії наук про надсилання цієї відомості для внесення до адрес-календаря датовано 3 вересня 1767 р. (Там само. – Арк. 3).

сѣкрѣтари
Андрѣи Ивановъ сн~ъ Портнягинъ
Егоръ Прокофѣевъ сн~ъ Костылѣвъ
в должности сѣкрѣтара полковой писар Алѣксандръ Романов
сн~ъ Любицкой
в учрѣждѣнном при Слободской Украинской губернской
канцѣлярїи Вотчинномъ дѣпартамѣнтѣ
каллежской ассѣсоръ Николай Андрѣевичъ Выродовъ
сѣкрѣтаре Алѣксѣй Алѣксѣевъ сн~ъ Володимѣровъ // арк. 5 зв.
Оной губерніи в провинцияхъ
В Острогской
в должности воѣводской коллежской ассѣсоръ Михаилъ Радио-
новъ сн~ъ Крюковъ
в должности воѣводского товарища сѣкундъ майоръ Иванъ
Стѣпановъ сн~ъ Лисанѣвичъ
сѣкрѣтаре Фѣдоръ Ивановъ сн~ъ Матвѣевъ
В Бізюмской
в должности воѣводы коллѣжской ассѣсоръ Прохоръ Пѣтровъ
сн~ъ Бавыкинъ
прокуроръ Иванъ Яковлѣвъ сн~ъ Башлѣвъ[?] ⁵
в должности воѣводского товарища полковой судья Сѣмѣнъ
Стѣпановъ сн~ъ Любашѣвскій
сѣкрѣтаре Иванъ Савинъ сн~ъ Чѣркасовъ
В Сумской
в должности воѣводской примѣръ маіоръ Марко Марковъ сн~ъ
Лосѣвъ
прокуроръ Иванъ Пѣтровъ сн~ъ Романовъ
в должности воѣводского товарища капита и судья
Алѣксандръ Ивановъ сн~ъ Парафѣевскій
сѣкрѣтаре Андрѣи Савинъ сн~ъ Яковлѣвъ // арк. 6
В Ахтырской
в должности воѣводского товарища[!] ⁶ примѣръ майоръ
Лѣонтѣи Осиповъ сн~ъ Львовъ
прокуроръ князь Григорѣи Ивановъ сн~ъ Вязѣмской
в должности воѣводского товарища полковой обозной Василѣи
Тимофѣевъ сн~ъ Боярский

⁵ Прочитано неточно.

⁶ У тексті описка. Мало буті: «в должности вотводской».

сѣкрѣтарь Радионъ Дмитриѣвъ сн-ъ Давыдовъ
При формировании слободскихъ гусарскихъ полков надворной
советникъ Иванъ Андѣѣвичъ Лгунов[?] ⁷
Оной губѣрнии в камисарствах камисары
в Харьковскомъ полковой асауль Маѣим Горлѣнской
в Липѣцкомъ порутчикъ Павѣль Чѣрнякъ
в Хотомлянскомъ полковой писаръ Иванъ Романовской // арк. 6
зв.
в Мѣрѣфянскомъ прапорщикъ Аѣдоръ Кветка
в Валковскомъ капитанъ Егоръ Бѣляѣвъ
въ Олшанскомъ полковой асауль Иванъ Ковалѣвской
ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 331. – Арк. 5–6 зв. Оригі-
нал

⁷ Прочитано неточно.

Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової січі (1734-1775 рр.)

Роль Запорожжя в системі торгівлі у Північному Причорномор'ї завжди була посередницькою, а в умовах Белградського миру у середині XVIII ст. набула закінченого вигляду саме як ланка транзитної торгівлі між Польщею та Правобережною Україною, Гетьманщиною, Росією з одного боку та землями Османської імперії (Очаків та кримські порти) та Кримським ханством з другого. Кримське ханство крім самостійної ролі як поставщика товарів в регіоні певною мірою виконувало і посередницьку функцію у торгівлі Османської імперії переважно з українськими та російськими землями. Запорозько-кримська торгівля не тільки забезпечувала потреби двох суспільств, була важливою складовою їх системи господарства, а й важливою ланкою транзитної торгівлі в регіоні Чорного моря¹.

На думку більшості дослідників, головну роль у торгівлі Запорожжя відігравала Лівобережна Україна та великоросійські області, що ж до торгівлі з Правобережжям, а також Кримом та Туреччиною, то вона мала другорядне значення. Щодо кількісних показників, приєднаємося до поданих М.Слабченко: торговий обіг Запорожжя з Туреччиною досягав 250 тис. крб. на рік, а з Кримом – 60 тис. крб.² Але в наслідок залежності від імперських структур, ані Кримське ханство, ані Запорозька Нова Січ не могли проводити самостійну економічну політику, більш того, із розвитком транзитної торгівлі в регіоні Північного Причорномор'я посилюється її залежність від монетарної політики зацікавлених держав.

Значний вплив на торгівлю запорожців з південними сусідами справляла загальна політика протекціонізму та меркантилізму Російської імперії. Як і всі великі країни XVIII ст., Росія контролювала та обмежувала вивіз певних видів товарів і сировини, а також золота і срібла; проводилася відповідна монетарна та митна політика. Також в обмеженні запорозько-татарської торгівлі з боку імперського уряду не останню роль грали зовнішньополітичні міркування, серед яких відмітимо необхідність слідкувати, щоб від обо-

пільної торгівлі економічно не посилилася ворожа Османська імперія та намагання розвивати російсько-турецьку торгівлю без посередників. Та геополітичне протистояння у регіоні, обмежена економічна база російсько-турецької торгівлі та проблеми в організації цієї торгівлі – небезпечність морських шляхів, поганий технічний стан та дороговизна фрахту турецьких кораблів, регламентація цін на російські товари в Стамбулі і обмеження російської монетарної політики, а також відсутність інфраструктури та недостойна поведінка російських купців в Стамбулі – заважали її розвитку³. Поступове складання у XVIII ст. всеросійського ринку та потреби централізованого ведення зовнішньої торгівлі, подолання перепон у торгівлі з землями Османської імперії призводили до підпорядкування імперським структурам зовнішньої торгівлі Запорожжя. Справа полегшувалася тим, що, запорожці не мали власної грошової одиниці.

Загальну характеристику торгівлі Запоріжжя з Кримом за часи Нової Січі містить наказ Коша депутатам Комісії нового Уложення 1767 р. Це або мінова торгівля, або процес торговельного обміну: *стара худоба та коні* продаються запорожцями татарам за башлики – на *башлики* запорожці купують у Криму сіль та ін. товари – *сіль* продають у Малоросії за російські гроші і купують там *одяг, їжу та питво* для власного вжитку⁴. Тобто торгівля Запоріжжя – Крим представляла собою замкнене коло в системі торгівлі у Північному Причорномор'ї, основним елементом якої був обмін *стара худоба – татарська сіль*. Така схема дуже спрощена і не відбиває всього різноманіття торговельних контактів у регіоні та її еквівалентність дуже приблизна. Але вона демонструє перевищення імпорту з Криму над експортом товарів через Запорожжя, що означало купівлю солі в Криму за російські гроші. Саме це і хотіли приховати запорожці перед російським урядом, бо будь-які перешкоди у вільному обігу грошей становили загрозу для посередницької запорозької торгівлі.

Царський уряд починаючи з часів Петра I неодноразово забороняв запорожцям вивіз до Криму золота та срібла, у тому числі і у вигляді грошей, але запорожці продовжували це робити. 1764 р. уряд перейшов до рішучих дій. Російський консул у Криму Олександр Нікіфоров подав у Сенат та до Колегії Іноземних справ відомості, що великоросійські та малоросійські купці та запорозькі козаки через Січ провозять срібну монету на кримський бік для заку-

пки товарів. Крім того, запорожці купують права видобувати сіль з ханських озер. За даними консула, таким чином тієї срібної монети щоліта на 60 тисяч золотих крб. і більше провозиться в Крим, там переробляється на місцеві гроші та використовується на ханські видатки, адже іншого срібла хан ніде взяти не може. Наказом імператриці від 7 липня 1764 р. запорожцям суворо наказано: 1) заборонити таємний вивіз срібної монети та посуду і злитків; 2) видавати жалування запорожцям мідною монетою⁵.

Звичайно, Наказ 1764 р. згубно позначилося на торгівлі запорозьких козаків з Кримом, бо татари зовсім не хотіли продавати свої товари за мідні гроші. Козаків рятували контрабандисти, які провозили срібну та золоту монету з України на Запоріжжя. Заборона вивозити до Криму золоті і срібні гроші примушувала чумаків брати з собою рогату худобу, коней, різні товари, щоб, продавши їх в дорозі, мати кримські гроші на сіль.

В своїх наступних повідомленнях восени 1764 р. консул на основі даних інформаторів робив висновок, що запорожці продовжують торгівлю з Кримом і ввозять з країни золото і срібло, причому називалася цифра торговельного обігу з Кримом до 100 тис. крб. Нікіфоров пропонував ввести в Малоросії казенну соляну торгівлю, а на кордоні встановити надійні застави проти контрабандистів⁶. Також консул подавав відомості про цілеспрямований вивіз цінних металів в Крим через Січ кримськими жителями з малоросійських земель та слобідських полків для перепродажу в ханську казну для карбування кримських грошей башликів⁶.

Фактичне усунення запорожців від обігу цінних металів дозволила досліднику О. Мірущенко говорити, що за тенденцією монетарної політики Росії Запоріжжя мало стати місцем збуту мідних грошей⁸.

У справі зміцнення національної грошової одиниці Російська імперія середини XVIII ст. докладала максимум зусиль, чого не можна сказати про Кримське ханство. Часта зміна ханів не сприяла стабілізації монетарної системи, кожний новий хан чеканив свою монету і накладав заборону на монети своїх попередників. З метою збагачення чергового хана монета часто псувалася. Особливо це стосується мідної кримської монети башлик. В разі зниження курсу нововикарбуваних башликів у Криму кошова, малоросійська та російська адміністрації вживали упереджуючих заходів, адже від цього страждала не тільки кримська, а й запорозька торгівля.

Без довозу кримської солі на Україні виникали труднощі із солестачанням. Водночас, соляні озера, торгівля сіллю, були одним з головних джерел надходжень прибутків Кримського ханства, а також джерелом надходження цінних металів. Тому кримські хани уважно ставитися до вивозу солі з Криму й організувати цей вивіз⁹. В цій системі Січ регулювала транзит солі, запорожці могли не пропустити через свої землі чумацькі валки і таким чином взагалі припинити її вивіз з Криму. Економічна взаємозалежність Запорозької Нової Січі та Кримського ханства мала і іншу сторону – конкуренцію в справі організації інфраструктури торгівлі, збиранні мита та отриманні прибутків.

Напруженим в цьому відношенні стало перше правління хана Крим-Гірея (1756-1764 рр.). 24 липня 1756 р. запорожці звернулися до київського генерал-губернатора з проханням розібратися в справі зміни курсу нововибитих башликів і відправили для вивчення зразки кримських монет («каждого сорту по 10») [10, арк.1а,6-9]. Інформацію було подано до Сенату та Колегії Іноземних справ, а зразки монет передано в Монетарну контору. Імператорською грамотою від 30 вересня 1756 р. запорожцям офіційно заборонялося приймати мідні башлики, а торгівлю з Кримом дозволялося вести російською мідною монетою та золотими і срібними грошами іноземних держав¹⁰. Наказ підтвердив гетьман 22 жовтня 1756 р.¹⁰. Навесні наступного року перед початком торговельного сезону (27 березня 1758 р.) Кіш наказав кодацькому, самарському і кальміуському полковникам припинити обіг мідної п'ятикопійчної кримської монети башлик¹¹.

У зв'язку із зниженням курсу башлика навесні 1759 р. відбулося штучне підвищення ціни на перекопську сіль майже вдвічі. Кошовий Олекса Білецький писав з цього приводу хану і київському генерал-губернатору, що запорожці розраховуються російською мідною монетою, курс якої не залежить від башлика і тому ціна солі повинна для запорожців залишитися як і була. Київ підтримав запорожців і наказав заборонити їхати чумакам за сіллю, а тих, хто вже минув Запорожжя, нарочними повернути зі степу. Це означало бойкот Кошем кримської торгівлі сіллю. У відповідь Крим-Гірей трошки зменшив свої вимоги – встановив ціну солі за віз 6 крб.50 коп. проти ціни попередніх років 5 крб. і намовляв кошового присилати чумаків. Зі свого боку, Крим-Гірей теж робив спроби вплинути на Кіш, а саме заборонив брати прогноїнську сіль. Паралельно

з економічним тиском на Крим, запорожці проводили і активну дипломатію по відновленню старої ціни на сіль. Бойкот кримської соляної торгівлі запорожці тримали до середини липня і хан поступився. 19 липня Кіш оголосив стару ціну на сіль і дозволив чумакам їхати у Крим¹².

На початку жовтня 1763 р. Крим-Гірей заборонив обіг мідних башликів своїм попередників («чорні» башлики) і став карбувати срібні башлики («білі» башлики). Він розумів, що «в медном чеканенні порядок мешається по причине начала своего» і для «поправлення нашей области» вирішив перевести грошовий обіг в ханстві на дорогоцінний метал⁷. «Чорні» башлики поступово вилучалися з обігу, і тому різко втратили в ціні. Хан встановив курс «чорного» башлика до «білого» 6:1, а до російських грошей 3:1, що означало штучне завищення курсу нововибитих башликів щодо російських грошей.

Від цієї деномінації постраждали фінанси Війська Запорозького та окремих козаків. Тільки у військовому скарбі знаходилося до 40 тисяч старих башликів. До того ж, хоча їх і було вилучено з обігу, кримські купці при торгових операціях на Запорозжжі розраховувалися «чорними» башликами вартістю в півкопійки, а самі в Криму вимагали від запорозьких купців за товари розрахунку російською монетою¹³. Кіш віддає в жовтні кілька ордерів кримські гроші взагалі «ни в какой цене не брать» під загрозою покарання і конфіскації майна. Вимога поширилася на всі паланки, крім Прогноїнської¹⁰. Це рішення підтвердила Військова рада 19 жовтня¹⁰.

У листування з гетьманом, Київською губерньською канцелярією та російським консулом в Криму Кіш наполягав на обміні старих башликів на нові за курсом, або прийнятті старих башликів за курсом наступного літа 1764 р. як плату за сіль. Паралельно взимку 1763-1764 рр. Кіш і сам сприяв запорожцям в закупівлі крупних партій кримських товарів на старі башлики [10, арк.24-25].

Колегія Іноземних справ зайняла помірковану позицію: консулу О.Нікіфорову в інструкції від 2 лютого 1764 р. було наказано сприяти обміну башликів курсом 120:170, але не наполягати, бо це внутрішні справи ханства¹⁴. Одночасно Кіш звертається до хана та інших кримських сановників¹⁰, особливу роль в справі обміну башликів відіграє авторитет кошового Пилипа Федоровича. Навесні 1764 р. хан оголосив про повне вилучення з обігу старих башликів і призначив для обміну грошей два тижні починаючи з 16 травня.

При цьому Війську дано знати, що кримська сторона здійснить для них обмін в організованому порядку і після цього терміну¹⁰. Тобто, конфлікт вирішився позитивно для запорожців.

Але наприкінці року новий хан Селім-Гірей III оголосив новий курс башликів: «білий» до «чорного» 1:5, а російськими грошима також 1:5, що означало знецінення вже нового башлика та його завищений курс до російських грошей. Це викликало чергову паніку в грошовому обігу між Кримом та Запорожжям і накази російської адміністрації не брати в татар ані «білих», ані «чорних» башликів і не давати їм навіть мідну російську монету¹⁰. Та запорожці вже звикли до торгівлі в умовах дестабілізації грошової системи, а нові зміни в курсі були порівняно незначними.

Таким чином, запорозько-татарська торгівля не була надійно забезпечена системою грошового обігу, що впливало на її стабільність, ціноутворення та накопичення фінансових резервів. Запорожжя мало в цій торгівлі значну перевагу імпорту над експортом (перш за все через вивіз з Криму солі), що покривалося торгівлею запорожців з іншими регіонами, перш за все довозу товарів з Гетьманщини. Це суперечило самій сутності монетарної політики Російської імперії і ставило під загрозу перспективи запорозько-татарської торгівлі.

Джерела та література:

1. Барабанов О.Н. Товарооборот черноморской торговли в 18 в. (Крым, Запорожье, Турция, Россия) // *Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии*. – Вып. III. – Симферополь, 1993. – С.279-284; Прохоров Д.А. Крымское ханство в контексте Черноморской торговли (XV-XVIII вв.) // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Вып. VIII – Симферополь, 1999. – С.388-401.
2. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т.5. Вип.2) // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – Вип. VI. – К., 1929. – С.159-252.
3. Юхт А.И. Денежная система в России (20-е - начало 60-х гг. XVIII в. // *Отечественная история*. – 1992. – №5. – С.74-90; Юхт А.И. Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60-е года 18 в.) / *Институт российской истории РАН*. – М., 1994; Иванов С.М. Из истории русско-турецкой торговли в 17 - начале 20 в. // *Россия и Восток*. – М., 2000. – С.101-155; Чулков М. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императ-

рицы Екатерины Великой. – Т.2. Кн.1. О торговле через Черное море... – М.,1785; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVI столетия по 1858 год. – Ч.3. – СПб., 1859 та ін.

4. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова і коментарі К.Г.Швидько; Пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 508-511.

5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т.1. – К., 1990. – С.416.

6. Андреева С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С.13-35.

7. Тищенко М.Ф. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. Видає комісія для складання Історико-географічного словника України. – Т.2. – К., 1928. – С.2-31.

8. Мірущенко О. Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей / Науково-дослідний центр «Часи козацькі». – Вип.13. – К., 2004. – С.134-142.

9. Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Вып. III. – Симферополь, 1993. – С.320-339.

10. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК України).– Ф.229. – Оп.1. – Спр.32: Справа про заборону обігу мідної кримської монети башлика. 1756-1764 рр.

11. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713 – 1776. Вид. 2-ге, доповнене і виправлене / Упорядники Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко; ред. О.М.Апанович та ін. – К., 1994. – С.39.

12. ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.78, 78а.: «Дело по секретам. Заведенное 1759 году. №22». 1759-1760 рр. – Арк. 56, 67, 72, 76.

13. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961. – С.489 – 490.

14. Политическая переписка Екатерины II. Ч.2. 1763-1764 г. // Сборник Российского императорского общества. – Т.51. – СПб, 1886. – С. 204 - 209.

Анна ОЛЕНЕНКО (Запоріжжя)

Організація поштової служби в Азовській губернії

Після заснування Азовської губернії відразу розпочався активний розвиток у ній поштової справи і організація поштових установ. Необхідність створення поштової служби була пов'язана зі стратегічно важливим місцем розташування губернії. Азовська губернія – прикордонна територія Російської імперії, що включала фортеці, важливі для держави у військовому та адміністративному відношенні, тож для вирішення невідкладних проблем в регіоні повинна була існувати розгалужена система поштових установ.

Пошта завжди мала величезне значення для розвитку країни, зміцнення її економічної й оборонної здатності, для успішної діяльності державного апарату, всебічного задоволення культурно-побутових запитів населення. Стан розвитку поштового зв'язку була і є відображенням рівня цивілізованості суспільства. Пошта сприяла поширенню інформації, налагодженню шляхів сполучення, розвитку економіки, діловодства, культури.

Історію пошти як окремих вид господарської діяльності вивчали в рамках загальноросійської історії та в контексті регіональних досліджень. В рамках дослідження історії Російської імперії увага приділялась таким питанням, як становлення та організація державного поштового зв'язку в Російській державі. Першими дослідниками цієї проблеми були громадсько-політичні діячі, фахівці галузі. Донецька дослідниця поштової справи С.Є. Орехова зазначає, що ними розглядалися питання поступового розвитку державної поштової служби, матеріально-технічних змін і культурних перетворень у поштовій галузі господарства Росії. Так, у роботах М. Соколова, С. Жаркова, Т. Костриця наголошувалося на необхідності розширення мережі поштово-телеграфних контор та поштових відділків на території Росії. Дослідники Н.Д. Яворський, О.О. Глембоцький, Г. Несчастливцев на прикладі аналізу динаміки кількісних і якісних процесів, що характеризували стан розвитку поштової справи, рівня її технічної модернізації, технічного обладнання виробничих процесів здійснили своєрідну ревізію стану поштової справи в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX століття¹.

С.Є. Орехова називає фундаментальною роботу відомого російського економіста І.Х. Озерова, який надавав важливе значення діяльності поштового зв'язку в розвинутих країнах світу, до яких він відносив і Росію, “Пошта в Росії та за кордоном”. Характеризуючи головні напрями діяльності пошти, автор наголошував, що економічний та промисловий розвиток Росії, її гідне місце серед держав Європи залежить не в останню чергу від розвитку галузі зв'язку. У працях К.О. Лішина та Д. Франца висвітлена діяльність земських поштових закладів у губерніях та повітах, як прогресивний напрям у поширенні мережі поштових закладів та забезпеченні населення послугами зв'язку².

Досліджуючи історіографію історії поштової служби, С.Є. Орехова зазначає, що російські історики, такі, як І.П. Козловський, О. Вігільов, М. Віташевська, Н. Владінець досліджували історію пошти з часів Київської Русі і до XVIII століття. Робота І.П. Козловського “Перші пошти та перші поштмейстери в Московській державі” за визначенням С.Є. Орехової – класичне дослідження з історії пошти другої половини XVII століття. Велика увага автором приділена історії поштової гоньби. Книга О. Вігільова “Історія вітчизняної пошти” присвячена історії розвитку засобів зв'язку в Росії з найдавніших часів. Дослідження охоплює період розвитку пошти від першої літописної згадки, але лише до середини XVII століття. Автор докладно описує процес зародження регулярної поштової гоньби. Основна увага приділена організації внутрішньодержавних поштових ліній.

Якщо загальні дослідження висвітлюють історію становлення поштової служби, правове регулювання даного питання, то регіональні дослідження історії пошти відрізняються визначенням особливостей поштової справи в окремому регіоні. Єдиним науковим дослідженням XIX – XX століть, де висвітлюється історія поштового зв'язку на території України, є фундаментальна трьохтомна праця відомого українського історика Д.І. Яворницького. Досліджуючи історію запорозьких козаків, автор визначив особливе значення та необхідність розвитку поштових установ, роль яких виконували козацькі поштові гони – перші установи зв'язку на території України, що з'явилися у середині XVIII століття³. Д.І. Яворницький докладно висвітлив історію виникнення перших поштових установ, історію функціонування поштових станцій на різних етапах розвитку, подав інформацію про поштові тракти з

докладним переліком населених пунктів, через які проходили поштові гони, та місце розташування поштових станцій, фінансове забезпечення поштових станцій губерній, так звана “поштова повинність”, плата за послуги поштового зв’язку і т.д. Автор намагався комплексно підійти при висвітленні історії розвитку поштової справи запорозьких козаків.

У сучасній українській історіографії маємо єдину роботу, пов’язану з історією пошти на території України, автором якої є вищезгадана донецька дослідниця С.Є. Орехова. Дисертаційне дослідження присвячене проблемі становлення та розвитку поштового зв’язку як галузі народного господарства на території Донецької області протягом XIX–XXI століть⁴. У роботі висвітлено процес функціонування державної поштової служби Донеччини за часів Російської імперії. Автор визначає час створення поштової служби як державної установи на території сучасної Донецької області 1808 роком, коли було спроектовано поштову станцію в Бахмутському повіті для перевезення кур’єрів, чиновників і військових з Центральної Росії на Кавказ. С.Є. Орехова обмежила нижню хронологічну межу початком XIX століття, тому історія поштової служби на території Азовської губернії, землі якої сьогодні частково входять до Донецької області, залишилась поза увагою.

На сьогодні маємо ще декілька науково-популярних розробок фахівців галузі зв’язку, що висвітлюють історію пошти окремих регіонів, таких як Київщина⁵, Сумщина⁶, Львівщина⁷, Крим⁸.

Отже, вивчивши історіографію даного питання, стає зрозумілим, що історія поштової служби в Азовській губернії не була предметом окремих історичних досліджень. Тож, постає необхідність дослідити білу пляму в історії Південної України, в чому можуть допомогти документи Азовської губернської канцелярії. Вивчення даного питання дозволить більш комплексно підійти до історії Південної України, оскільки поштовий зв’язок грав велику роль у роботі державного апарату, впливав на швидкість виконання управлінських рішень, а отже і на діяльність місцевих органів управління південноукраїнських губерній.

Історію пошти Азовської губернії висвітлює рапорт азовського губернатора Василя Олексійовича Черткова, що був надісланий генерал-губернатору Григорію Олександровичу Потьомкіну 17 грудня 1776 року. Рапорт відобразив намагання азовського губернатора створити розгалужену мережу поштових установ, а саме поштових

станцій на території Азовської губернії, які згідно із законодавством склали найнижчу ланку місцевого поштового управління⁹.

Окрім вже існуючих поштових станцій, що залишились від часів Новоросійської губернії, В.О. Чертков в своєму рапорті пропонує створити нові станції для з'єднання Нової Дніпровської лінії та Старої лінії укріплень. Старі поштові станції розташовувались на 8 поштових трактах, заснованих запорозькими козаками протягом 1769–1775 років¹⁰. Після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року, коли постала необхідність поєднання Росії з гарнізонами в новоприєднаних фортецях, козакам довелося встановити ще чотири поштові гони¹¹. Козацькі поштові гони і стали основою для створення мережі поштових станцій у Азовській губернії.

До рапорту В.О. Черткова додавалося “расписание”, в якому зазначались пропоновані поштові маршрути з докладним переліком поштових станцій, їх місцем розташування, відстані між ними, та кількістю коней.

Згідно з відомостями вищезазначеного документа, поштовим зв'язком були з'єднані всі великі міста та фортеці Азовської губернії. Білевська фортеця, яка до заснування Катеринослава виконувала роль адміністративного центру Азовської губернії, сполучалась в межах губернії з усіма фортецями Нової Дніпровської лінії аж до Петровської фортеці, також з містами Тор, Бахмут, Азов та Дмитрієвською фортецею. Також поштовий зв'язок був налагоджений з Новоросійською, Слобідською губерніями та Полтавою. Між собою були з'єднані Таганрог з Петровською та Дмитрієвською фортецями.

Окрім поштових маршрутів, чиновників хвилювало питання фінансування установ зв'язку. Поштовий зв'язок, як зазначається в рапорті азовського губернатора, до заснування Азовської губернії забезпечували запорозькі козаки. Поштова повинність покладалась на зимівчан, інколи вдавалися до допомоги з боку січових козаків, на яких покладался обов'язок заготовлювати корм для поштових коней взимку. Складався навіть перелік хат певної паланки, які забезпечували поштові станції¹². Після зруйнування Січі та конфіскації запорозьких зимівників, утримання пошти лягло на плечі місцевої адміністрації губернії. Тому, азовський губернатор мав знайти нові канали фінансування поштових установ губернії. Так забезпечення поштових станцій стало справою місцевого населення.

Згідно з ордером Г.О. Потьомкіна, що був надісланий В.О. Черткову 6 листопада 1775 року¹³, козацький полк в Дмитрієвській фортеці був не в змозі утримувати поштову службу по Бахмутському та Таганрозькому тракту, тож генерал-губернатор пропонував перекласти забезпечення пошти на місцеве населення, а саме на однодворців, переселенців з малоросійських губерній або купців. Азовський губернатор В.О. Чертков пристає на пропозицію Г.О. Потьомкіну та пропонує утримувати поштові станції Азовської губернії за рахунок поземельних зборів, щоб це не було тягарем для місцевого населення.

Таким чином, губернатор В.О. Чертков від самого початку заснування Азовської губернії намагався створити розгалужену систему поштових установ для забезпечення зв'язку з усіма великими містами та фортецями всередині губернії та з прикордонними губерніями, а отже для якісної реалізації управлінських функцій в новоствореній губернії і відповідно в стратегічно важливому регіоні Російської імперії.

У даній публікації пропонується унікальний документ, що відображає намагання тогочасного керівництва Азовської губернії заснувати якісну систему поштового зв'язку на території Південної України та забезпечити її утримання. В.О. Чертков вказував на необхідність та важливість з'єднання Нової Дніпровської лінії та Старої лінії укріплень між собою – рапорт В.О. Черткова та “расписание” поштових станцій Азовської губернії. Документ знаходиться в Російському державному архіві давніх актів, а саме в фонді 16 “Внутрішнє управління”, справі 797 “Бумаги канцелярии князя Потемкина-Таврического о губерниях Новороссийской, Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, о Войске Донском и пр.”. Документ розміщується на п'яти аркушах. У статті також публікується ордер генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна азовському губернатору В.О. Черткову, що висвітлює питання матеріального забезпечення поштових установ Азовської губернії. Документ знаходиться в другому виданні збірки О. Богуміла “К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года”.

Публікація здійснюється за оригіналом документів. При передачі тексту зберігаються всі його особливості, в тому числі пунктуація та розташування реквізитів. Проте деякі літери змінені: літера “ъ” замінена літерою “е”, “і” замінена на “и”. Опущено твердий знак

в кінці слів, виносні літери написані в рядку. Нерозбірливі слова позначені в тексті документа [нерозб.]. Регалії Г.О. Потьомкіна опущені. Розташування елементів таблиці “расписания” зберігається.

№ 1

1775 р., листопада 6. – Ордер Г.О. Потьомкіна азовському губернатору В.О. Черткову про звільнення козаків від утримання поштових станцій та покладення забезпечення на місцеве населення.

Крепости св. Димитрия коннаго казацкаго полку полковая канцелярия присланным ко мне рапортом просит, о освобождении от содержания почт по бахмутскому и таганрогскому трактам того полку казаков в разсуждении погорелости их долгов, а повелел соержать по таганрогскому тракту три почты новопоселенным Миусе малороссиянам, да в урочище Бабы одну почту по близости тамошним приписным малороссиянам, или купцам, или однодворцам, по которому рекомендую вашему прав-ву учинить разсмотрение и возможное по прошению показанной канцелярии удовлетворение.

Ноября 6-го дня, № 1860.

Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – С. 28

№ 2

1776 р., грудня 17. – Рапорт В.О. Черткова з пропозицією заснувати систему поштових станцій в Азовській губернії.

№ 48

Генваря 31 дня 1777 года

Его светлости [...] князю Григорию Александровичу Потемкину

Рапорт

В поднесенном от меня вашей светлости о вверенной мне Азовской губернии учреждений, между прочаго упомянуто о установлении почтовых станций и как необходимо нужно ныне оную учредить и по новой линии и оттуда до Кальмиуса где до сего времени содержать оные из выкомандированных ежегодно на оную линию трех донских козачьих полков донскими казаками да и вновь неот-

менно оную учредить надобно между старою и новою линиею, где тепер с крайнею нуждою содержать оную прежде бывшие запорожские казаки без всякаго за то платежа, сколько ж и где именно станций и на оных лошадей подлежит быть расписание при сем Вашей светлости подношу, на означенных, во оном сто сорок две пары лошадей полагаю на [нерозб.] за каждую пару по шести десять рублей потребно на каждой [176] // год суммы восемь тысяч пять сот дватцать рублей, а хотя пред сим на оные расходы в Екатерининской и Бахмутской провинциях только на принадлежащая до оных почтовые станы [нерозб.] с одадворцов, государственных и владельцевских поселян сумма и собиралась, но ежели от ныне впредь положено будет платить поземельныя деньги за десятину по пяти копеек то таких уже поборов располагать будет не без отягощения народу, как и в поднесенном от меня учреждений представлено, что ежели установлено будет брать с земли за десятину по пяти копеек, то других никаких денежных поборов не налагать, в таком случае не повелен будет на содержание оной почты сумму употреблять из поземельных или из шинковых и поведерных з горячего вина зборов, предаю на благоусмотрение Вашей светлости.

Губернатор Василей Чертков

17 декабря 1776 года

К: Белевская

РДАДА, ф. 16, стр. 797, ч. 8, арк. 176 – 176 зв.

№ 3

1776 р., грудня 17. – Розпис поштових станцій Азовської губернії

Расписание

о состоящих в Азовской губернии почтовых станциях с показанием от одной до другой верст и по скольку на каждой лошадей содержать.

Декабря дня 1776 года

От крепости	В каких местах расположена станция	Число верст	Число лошадей	Где донскими лошадыми станции содежтатца
Белевской чрез Новоселицу на Новую линию до крепости Пет-	Крепость Белевская		20	

ровской	До крепости Казловской	24	10	
	До Лычкова	15	6	
	До Килчени	30	6	
	До Губинихи	20	6	
	До Новоселицы	25	8	
	До Вороной	30	8	
	До [нерозб.]	33	8	
	До крепости [нерозб.]	17	12	
	До Камышевахи	24	6	
	До Никитинской	17	6	
	До крепости Новогригорьевской	24	6	
	До Кирилловской	30	6	
	До Грусской	33	6	
	До Захарьевской	30	6	
	До Петровской	25	10	
ИТОГО	380	130		
От крепости Петровской через Калмиус до Таганрога	До Белосарайки	35	6	Расстояния сих станций в землях Донскаго войска где содержатца от онаго [177] //
	До Калмиуса	40	8	
	До речки Грускаго Яланчака	34	-	
	До речки Мокрого Яланчака	28	-	
	До коровьего брода Калмиус	38	-	
	До Таганрога	19	10	
	ИТОГО	192	24	
От крепости Белевской через Тор, Бахмут до крепости Дмитриевской и до города Азова	До крепости Прасковенской	36	6	
	До крепости Алексеевской	30	6	
	До крепости Слободской	30	6	
	До крепости Петровской	27	8	
	До Барвенковой	33	6	

	До хутора Торского Ромегунаго	27	6	По состоянию сих станций в землях Донского Войска содержаща от онаго
	До города Тора от котораго и до города Изюма на содержать шесть лошадей	15	14	
	До <i>[нерозб.]</i>	20	6	
	До Бахмута	23	18	
	До 15 роты	25	6	
	До Толстой могилы	20	6	
	До <i>[нерозб.]</i>	20		
	До глухих боераков	25		
	До Леонтьевых боераков	20		
	До Миуской каменобродской станицы	20		
	До Желобка	15		
	До Крестовой балки	25		
	До Пришибской балки	20		
	До Бабиной Могилы	20		
	До Мокраго Чалтыра	20		
	До крепости Дмитриевской	20	10	
	До города Азова	30	6	
	ИТОГО	521	104	
От крепости Дмитриевской до Таганрога	До вышеписанного Мокрого Чалтыра	20		... в оной станции в землях Донского войска содержатца до онаго [177 зв.] //
	До Мокрого Чулика	25		
	До Таганрога	35		
	ИТОГО	80		
С крепости Белевской	Вышеписанная крепость Казловская	24		

до границ Новорос- сийской гу- бернии	До крепости Рясной	20	6	От Но- ворос- сийской губернии
	До крепости Ливен- ской	30	8	
	До местечка Кобе- ляки ИТОГО	28		
От крепости Белевской до границ Слободской губернии	До слободы Старо- веровой	30	6	От Сло- бодской губернии
	До Новых Водолаг		6	
	До Мерефы ИТОГО	18 68	12	
От крепости Белевской до города Полтавы	До <i>[нерозб.]</i>	24		От Но- ворос- сийской губернии
	ИТОГО	24		
А всего всех			284	

Губернатор Василий Чертков
РДАДА, ф. 16, спр. 797, ч. 8, арк. 177 – 178

Джерела та література

1. Орехова С.Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XXI ст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – “Історія України” / С.Є. Орехова – Донецьк, 2006. – С. 8.
2. Там само. – С. 9
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків – К., 1991. – Т. 1. – 317 с.
4. Орехова С.Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XXI ст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – “Історія України” / С.Є. Орехова – Донецьк, 2006. – 20 с.
5. Музей поштового зв'язку в Києві // <http://www.ukrposhta.com>
6. Історія Сумської пошти // <http://who-is-who.com.ua>
7. Сторінки історії Львівської пошти і філателії. Філателістичні джерела про історію пошти і філателістичного руху у Львові до 1939 року // <http://www.halphilvisnyk.boom.ru/lvivphil.html>
8. Історія пошти Крима // <http://www.post.crimea.ua/history.shtml>

9. Вигилев А. Н. История отечественной почты: Ч. 2. – М.: Связь, 1979. – 160 с.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків – К., 1990. – Т. 1. – С. 315
11. Там само. – С. 316
12. Там само. – С. 316
13. Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – С. 28

**Економічний розвиток і функціональна типологія
повітового міста Павлограда протягом
кінця XVIII – початку XX століття**

Останнє десятиліття стало часом підйому наукового інтересу до вітчизняної історичної урбаністики загалом та історії міст Південної України зокрема. Ведеться активна джерелознавча і публікаторська робота, друкуються монографії і багаточисельні статті, захищаються дисертації, склалося кілька наукових колективів. Серед тем, які активно розроблялися в останній час дослідниками А.В.Бойко¹, О.С.Двуреченською², Н.М.Діановою³, М.Е.Кавуном⁴, В.М.Константиною⁵, О.М.Марченко⁶, С. Б.Надибською⁷, Т.В.Портновою⁸, Л.О.Цибуленко⁹, О.В.Черемісіним¹⁰, І.М.Черменською¹¹, можна назвати вивчення населення (склад, динаміка чисельності, джерела формування), управління (діяльність органів міського самоврядування), благоустрій і забудова, архітектура, економіка (торгівля, промисловість, підприємництво), положення міських станів. Але особливістю сучасного етапу вивчення південноукраїнських міст є акцентування уваги на історії міст, які з моменту заснування відігравали роль адміністративних центрів губерній або краю в цілому, на кшталт Одеси, Катеринослава, Херсона, або сучасних обласних центрів, на зразок Донецька, Миколаєва, Кіровограда, Луганська, Запоріжжя. Втім поза наукової розробки практично залишаються історії міст повітового рівня, які отримали статус районних центрів. Одним з таких міст є повітовий центр Катеринославської губернії, в наш час – районний центр Дніпропетровської області – місто Павлоград.

Однією з ключових характеристик розвитку міського середовища є економічний розвиток і пов'язана з ним зміна функціонального типу міста.

Б.Н.Миронов в своїй книзі «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» виділяє адміністративну і військову, аграрну, торгіву і промислову функції міста. В адміністративно-військовому місті більша частина самодіяльного населення зайнята на адміністративній і військовій службі, в аграрному місті – в сільському господарстві, в торговому місті – в торгівлі, в про-

мисловому місті – в промисловості. В місті змішаного типу панівна функція відсутня, бо населення більш-менш рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей¹².

Метою статті є розгляд економічного розвитку та зміни функціонального типу міста Павлограда з кінця XVIII до початку XX століття включно. Джерельну базу дослідження складають «Описания города Павлограда», які знаходяться в «Экономических примечаниях Генерального межевания»; огляди Катеринославської губернії, складені офіцерами Генерального Штабу у 1850 та 1862 роках; «Памятные книжки» та «Адрес-календари» Катеринославської губернії 1864, 1912, 1916 років; «Обзоры Екатеринославской губернии» 1885, 1895, 1898, 1900, 1901, 1902, 1904 років; довідники та енциклопедичні видання, зокрема: «Географическо-статистический словарь «Российская империя» 1873 року, «Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга» 1910 року, «Вся Екатеринославская губерния» 1913 року, Енциклопедичний словник Блокгауза і Ефрона.

Як зазначає Б.Н.Миронов, основним типом міського поселення Російської імперії до середини XIX століття було аграрне місто. Самодіяльне виробниче населення такого міста виключно або головним чином займалося землеробством. Але все ж таки аграрне місто відрізнялося від села, оскільки виконувало хоча б одну типово міську функцію – адміністративну. Більшість аграрних міст були повітовими або губернськими адміністративними центрами. Багато аграрних міст виконувало окрім адміністративної, ще й торговельну функцію. Вони були центрами ярмаркової, базарної або стаціонарної торгівлі¹³. Не є виключенням з цієї схеми і повітове місто Павлоград, яке утворилося на місці заснованого у 1770 році зимівника запорізького полкового старшини Матвія Хижняковського, який у 1775 році перетворився на державну військову слободу Матвіївну, яка, в свою чергу, у 1780 році була перейменована на слободу Луганську. В ході адміністративної реформи 1784 року це поселення отримало статус повітового центру і назву Павлоград¹⁴.

Однією з головних причин перенесення повітового центру Павлоградського повіту у 1784 році в слободу Луганську (з найменуванням останньої містом Павлоградом) був тривалий господарський розвиток цього поселення. Великий зимівник Матвія Хижняковського, в якому господар, як писав Феодосій Макаревський, «со

своими хлопцями и мальцами, с своею челядью и наймитами усердно занимался хлебопашеством и скотоводством»¹⁵, швидко виріс у велику слободу. Як зазначає «Описание городов Азовской губернии» в 1783 році тут вже проживало 1242 мешканця, тричі на рік проводилися ярмарки¹⁶. «Естественно, - пише О.І.Дружиніна, - что этому пункту предстояло со временем перетянуть к себе функции уездного центра»¹⁷.

З моменту свого заснування у 1784 році і протягом перших 100 років свого існування Павлоград залишався аграрно-торгівельним містом. Дані «Экономических примечаний генерального межевания», які ми можемо датувати 1799 та 1840 роками, свідчення військово-статистичних описів та географічних словників середини та другої половини XIX століття, є яскравим свідченням саме такої функціональної спеціалізації міста.

Наприкінці XVIII століття основним зайняттям мешканців Павлограда було сільське господарство. Як зазначають «Экономические примечания генерального межевания» «сего города большая часть разного звания казённого ведомства людей, которые в особо отмежеванной им даче занимаются хлебопашеством и промышленяют скотоводством»¹⁸. Особливо в павлоградській окрузі було розвинене конярство. Про це свідчить навіть опис герба міста, Височайше затверджений 11 липня 1811 року. «В золотом верхнем поле пасущаяся на свободе лошадь, а в нижнем зеленом поле серебряная наискось река, означающая обилие конских в том округе заводов, лугов и вод»¹⁹. Серед допоміжних сільськогосподарських зайнять можна відмітити садівництво та рибальство. «При многих дворах имеются небольшие сады с плодovitыми яблоневыми, вишневыми, грушевыми и смородиновыми деревьями»²⁰. У Вовчій. Гнізді та приміських озерах «ловится рыба: щуки, судаки, сазаны, сомы, лещи, головли, окуни, лини, караси и плотва, которая по уловлению употребляется для обывательского расхода, а частию и на продажу»²¹. «Женщины сверх полевой работы упражняются в рукоделиях, прядут лен, шерсть и посконь, ткнут холсты и сукна для себя и на продажу»²².

Про розвиток хліборобства свідчить і кількість мучних млинів. «В городе состоит двадцать пять ветрянных хлебомольных об одном поставе мельниц. С них получается доходу – с каждым хлебом по десять четвертей»²³. Зауважемо, що загалом у Павлоградському повіті за даними О.І.Дружиніної нараховувалося 148 вітряних

млинів²⁴. Окрім вітряків в місті розташовувався і водний млин на Вовчій²⁵, який належав генерал-поручиці Голеніщевій-Кутузовій²⁶.

Міська торгівля концентрувалася у тридцяти трьох торгівельних лавках, в яких «производятся торг разными красными товарами, железом и съестными мелочными припасами». На плані міста Павлограда першої половини 90-х років XVIII століття зазначені «Красные ряды» та «Мясные ряды»²⁷. Торгівля велася щоденно, «кроме высокаторжественных и воскресных дней». Ще з часів слободи Матвіївки ця місцевість була центром ярмаркової торгівлі. Тричі на рік у місті збиралися ярмарки. Основною статтею закупівель була рогата худоба, коні та вівці²⁸.

Протягом першої половини XIX століття економічне становище Павлограда практично не змінюється. За даними 30-х років кількість вітряних млинів збільшується до 29, на Вовчій продовжує працювати водяний млин. Кількість крамничок також незначно зростає, відтепер їх 35. З'являються сім кузень, одна торгівельна (комерційна) баня та пивоварений завод. Швидко розвивається мережа «питейных заведений»: вісім «питейных домов», два герберга та три рейнскових погрібця. На базарній площі «бывают же еженедельно торги по Пятницам и Воскресным дням». Купці та міщани ведуть торгівлю «шелковыми и бумажными материями, сукнами и разными мелочными товарами»²⁹.

Павлоград продовжує залишатися місцевим центром ярмаркової торгівлі. «Ярмарки в городе ежегодно бывают, первая Марта 25-го дня, вторая в праздник Святыя Живоначальныя Троицы, третья Октября 1-го дня, продолжаютя каждая по четыре дня, купцы приезжают из городов: Екатеринославской и других губерний, с красными товарами и жители из разных селений с хлебом, рогатым скотом, лошадыми и своими изделиями»³⁰.

В середині XIX століття починає розвиватися кустарна промисловість міста. За статистичними даними кінця 40-х років, що містяться в «Военно-статистическом обозрении Российской империи»: «В городе находится 4 салотопенных завода, на которых вытапливается ежегодно сала на сумму до 26000 рублей серебром»³¹. Цей факт є відзеркаленням загальної тенденції. Саме в середині XIX століття салотопенна промисловість всієї Катеринославщини, як зазначає О.І.Дружиніна, зазнає підйому³². Проте, протягом 50-х років кількість салотопних заводів залишається стабільною. «Материалы для географии и статистики Российской империи» свід-

чать, що наприкінці 50-х років в Павлограді «заводов салотопных 4, на которых работает около 50 человек»³³. Тоді ж в місті з'являється тютюнова фабрика. Як зазначає статистика «годовой оборот на фабрике и заводах простирается до 23000 руб. серебром»³⁴.

В місті, за даними 1857 року, «ремесленников в настоящее время 40 человек, при них такое же число подмастерьев и работников»³⁵. Якщо ми згадаємо, що в цей час в Павлограді мешкало 3912 селян та 2757 міщан³⁶, то стане зрозумілим, що ані промисловість, ані ремісництво не були основними зайняттями мешканців міста. І в середині XIX століття таким залишалося сільське господарство.

Порівняно з 30-ми роками не зазнала особливого розвитку міська торгівля. За даними «Материалов» «лавок в городе 30, в которых торгуют красным товаром и разными другими мелочными потребностями... Базары бывают по праздничным дням, а также по средам и пятницам. В эти дни окрестные поселяне привозят разного рода съестные припасы и топливо, преимущественно кизяк»³⁷.

Три щорічні ярмарки продовжують залишатися центральними подіями міського комерційного життя. В описі 1850 року вони названі «Благовещенской, Троицкой и Покровской»³⁸, в описі 1862 року – «Великопостной, Вознесенской и Евстафиевской»³⁹. Протягом 50-х років значно зріс грошовий обіг цих ярмарок. Якщо наприкінці 40-х років «обороты на трех ярмарках, простираются на сумму до 37000 рублей серебром»⁴⁰. То наприкінці 50-х років «привоз на каждую из них не превышает суммы 25000 руб. серебром»⁴¹. Головним ярмарковим товаром в Павлограді була худоба, однак «криме того, съезжаются купцы с разными товарами и сбывают их городским и окрестным жителям»⁴².

Таким чином, в середині XIX століття головною галуззю міської економіки продовжує залишатися сільське господарство. Міська торгівля залишається стабільною. Проте значними темпами розвивається ярмаркова торгівля, основним товаром для якої є сільсько-господарська продукція. Наявність великої кількості товарної худоби стимулює появу в Павлограді дрібної переробної промисловості.

Протягом 60-х – 70-х років відбувається значне пожвавлення економічного життя в місті. Вже на початку 60-х років, за даними «Памятной книжки Екатеринославской губернии на 1864 год», в Павлограді працює 5 салотопних, 2 свічкових, 2 шкіряних, 2 цегляних заводи і тютюнова фабрика. «На них выработано произведений

на 65111 руб.»⁴³. Збільшення кількості салопотних заводів та поява свічкових і шкіряних підприємств пов'язана з вже відміченою тенденцією до розвитку товарного тваринництва в околицях міста. Про достатню потужний розвиток хліборобства свідчить робота в місті 22 вітряків і 4 «конноприводных» млинів, які змололи муки на 26779 рублів. З'являються в місті маслобійня та 2 водочних заводи⁴⁴.

Торгівля продовжує концентруватися навколо ярмарок, головним товаром яких залишається худоба. «Товаров было в привоз на 62100 рублей., продано на 30840 рублей»⁴⁵. Про розвиток міського торгівельного капіталу свідчать такі цифри: «купеческих капиталов, на 1862 год, объявлено было по 1-й гильдии 2, по 2-й 1 и по 3-й – 113, на сумму 307200 руб.»⁴⁶.

Значно розширилася міська сфера послуг. В Павлограді працювало 213 ремісників. Почали функціонувати одна гостиниця, 4 постоялі двори, 3 трактири, один буфет, 6 «штофных лавок», 10 «ренсковых погребов», один погреб «русских вин» та ще й 69 «питейных домов»⁴⁷. Така кількість «розважальних» закладів, скоріше за все, працювала сезонно, лише під час проведення ярмарок. Хоча, може бути і свідченням пожвавлення пересування населення. Все ж таки Павлоград був перехрестям торгівельних шляхів.

На початку 70-х років, як свідчить «Географическо-статистический словарь «Российская империя», в місті працювало 7 невеличких заводів. З них 5 салотопних, 1 цегляний і 1 тютюновий»⁴⁸. Зникнення свічкових і шкіряних підприємств, можливо, можна пояснити коливаннями ринкової кон'юктури. Але, скоріше всього, недоліками статистики. Бо, наприклад, за даними 1885 року в місті, взагалі, діяло лише 2 промислових підприємства⁴⁹.

Проте, значну частку міського виробництва складало ремісництво. За даними словника «Российская империя» в Павлограді працювало 475 ремісників, з них 189 мали звання майстра (39 шевців, 45 чоботарів, 16 кожевників, 15 теслярів, 14 ковалів). Було розташовано 1 готель, 6 постійних дворів та 152 торговельні крамниці⁵⁰. Скоріше за все значну частку з них складала «питейные заведения», перераховані вище.

Для значної частини мешканців сільське господарство продовжувало залишатися основним заняттям. Як зазначено у словнику: «Все крестьяне города занимаются хлебопашеством, некоторая часть населения, около 1500 человек, отлучается от города на зара-

ботки»⁵¹.

Тричі на тиждень проходили базари, тричі на рік ярмарки, на яких «главный предмет торга составляет скот, сгоняемый из Павлоградского и соседних уездов»⁵². На ярмарки приїздили петербурзькі, московські, тульські, орловські, курські і навіть варшавські купці⁵³.

Наприкінці XIX століття, як констатує Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, Павлоград перетворюється на «крупный центр хлебной торговли (сбывается хлеба по р.Днепру и Лозово–Севастопольской ж.д. на 1 млн рублей) и мукомольной промышленности»⁵⁴. Борошно павлоградського виробництва збувалося не лише на внутрішньому ринку Росії, але й експортувалося до Стамбула та Лондона⁵⁵. За даними Енциклопедія Брокгауза і Ефрона у місті працювали відділення великих одеських, ростовських та севастопольських хліботоргових фірм. Загалом же торгово–промислових закладів нараховувалося 308. Значно зросли обороти трьох традиційних павлоградських ярмарок. Вони проводилися, за даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, «с привозом товаров на 800100 рублей, с продажей на 500500 рублей»⁵⁶.

90-ті роки XIX століття стали часом підйому павлоградської промисловості. У 1890 році торговим домом «Магазінер і сини» засновується завод з випуску бричок. У 1891 році створюється завод Леппа і Вальмана, що виробляв сільськогосподарську техніку (сіялки, віялки, жниварки, борони). Тоді ж засновується підприємство Сігала і Мошкевича з переробки сільгосппродукції і вичинки шкір, виникають ситценабивна фабрика та механічні майстерні⁵⁷. Широко за межами міста була відома продукція пивоварного заводу акціонерного товариства «Мюнхен»⁵⁸. Наприкінці XIX століття значно зріс обсяг і достовірність статистичної інформації, що містили в собі «Обзоры Екатеринославской губернии». Завдяки цьому ми можемо підвести своєрідний підсумок промислово-торгівельного розвитку Павлограда на межі XIX-XX століть.

За даними 1900 року в місті працювало: один салотопний завод (2 робітника), 3 миловарених (6 робітників), 2 свічних (4 робітника), один пивоварений (7 робітників), 8 парових млинів (166 робітників), 7 хлібопекарень (38 робітників), конфетна фабрика (8 робітників), 3 маслобійні (10 робітників), 13 деревообробних (столярних та бондарних) майстерень (68 робітників), чугуно-ливарний завод (12 робітників), ситценабивна фабрика (41 робітник), 3 заво-

ди штучних мінеральних вод (9 робітників), 2 фотографії (8 працівників), 2 типографії (13 працівників). Загалом 49 підприємств, на яких працювало 394 робітники. Як ми бачимо, основну частку складала кустарні підприємства з кількістю працюючих у 2-3 робітника. Загальна «сумма производительности» павлоградських промислових підприємств 2064700 рублів. З яких 1857000 рублів припадає на долю мукомольної галузі. Решта підприємств виробляла продукції на суму від 3 до 5 тисяч рублів. І лише пивоварений завод виглядає серйозніше – 25000 рублів⁵⁹.

Загальна кількість торговельних та промислових підприємств («заводов разного рода, фабрик, складов сырых материалов, торговых предприятий, ренсковых погребов, трактирных заведений, пивных») – 461. За цим показником серед інших повітових міст губернії Павлоград стояв на третьому місті. Випереджали його лише Маріуполь – 1300 підприємств та Луганськ – 659. Решта – значно менше: Бахмут – 396, Олександрівськ – 374, Новомосковськ – 188, Верхньодніпровськ – 139⁶⁰.

В той же час, за кількістю саме промислових підприємств Павлоград випереджав лише Верхньодніпровськ (23 заклади з 156 робітниками), поступаючись решті повітових міст: Маріуполь (118 закладів – 6670 робітників), Луганськ (87 закладів – 6194 робітника), Бахмут (76 закладів – 1078 робітників), Олександрівськ (64 заклади – 1412 робітників), Новомосковськ (92 заклади – 240 робітників)⁶¹.

Але значно поступаючись у кількості промислових підприємств та робітників, на них задіяних, за сумою вартості виробленої продукції Павлоград (2064700 рублів) стояв достатньо близько до Бахмута (2553190 рублів) та Олександрівська (2633905 рублів). Близько порівняно з, одного боку, промисловими гігантами Луганськом (11310266 рублів) і Маріуполем (9777590 рублів), а з іншого боку Верхньодніпровськом (810880 рублів) і Новомосковськом (361880 рублів)⁶².

Зрозуміло, що до цих статистичних даних треба ставитися дуже обережно, розглядаючи, в основному, тенденцію. Так, скажемо, у наступному 1901 році загальна кількість торговельних та промислових підприємств практично в усіх повітових містах збільшилася на 5-7 закладів. В той же час сума виробництва промисловості Павлограда складала 2056920 рублів, тобто була близькою до показників попереднього року. Показник Верхньодніпровська – 497500

рублів, що майже вдвічі менше. Новомосковськ – 351450 рублів (практично на тому ж рівні), Бахмут – 1373650 рублів (на третину менше), Олександрівськ – 1893867 рублів (на чверть менше). Луганськ (12763700) та Маріуполь (11730388) збільшили свої показники. Таким чином, у 1901 році Павлоград вийшов на третє місце в губернії за виробництвом промислових підприємств⁶³.

За даними 1904 року кількість торгівельних та промислових підприємств, порівняно з 1900 роком, зросла в усіх містах окрім Маріуполя, де вона склала 859 закладів (на третину менше) та Новомосковська – 163 (на двадцять менше). Бахмут – 465 закладів, Олександрівськ – 459, Павлоград – 493, Верхньодніпровськ – 246 (майже вдвічі більше), Луганськ – 668⁶⁴. Кількість промислових підприємств порівняно з 1900 роком скоротилася у Олександрівську, Новомосковську, Луганську та збільшилася у Маріуполі, Бахмуті, Верхньодніпровську. Сума виробництва порівняно з 1901 роком значно скоротилася у Луганську і становила 4080717 рублів (майже у тричі), Бахмуті – 934912 рублів (на третину менше), Верхньодніпровську – 275500 рублів (на половину менше). У Маріуполі (11372254), Олександрівську (1963625) і Новомосковську (310800 рублів) залишилася практично на тому ж рівні з незначними коливаннями. У Павлограді (2251180 рублів) зросла на десяту частину. У 1904 році Павлоград залишився на третьому місці за сумою промислового виробництва після Маріуполя та Луганська⁶⁵.

Таким чином, ми можемо зробити висновки, що на межі XIX–XX століть економічна структура Павлограда була орієнтована переважно на виконання торгівельних функцій. Лише п'ята частина підприємств міста займалася промисловим виробництвом, решта – торгівлею та наданням послуг. Більшість промислових підприємств була дрібними і кустарними з 2-3 робітниками і незначним обігом виробництва продукції. На цьому тлі лише парові млини та ситценабивна фабрика виділялися кількістю працюючих та грошовими обертами, а пивоварений завод – лише грошовими обігами. В порівнянні з іншими повітовими містами Катеринославської губернії Павлоград займав середні позиції, випережуючі більшість з них у кількості торгівельних підприємств, але поступаючись як у кількості промислових підприємств, так і у кількості робітників. В той же час, за обсягами виробленої промислової продукції Павлоград вийшов на третє місце серед повітових міст губернії.

Протягом наступного десятиліття промисловий потенціал Павлограда зростав. У 1909 році було відкрито ливарний завод Захарових, що виготовляв дрібні деталі для сільськогосподарських машин⁶⁶. За даними 1911 року в місті працювало 60 промислових підприємств, на яких було зайнято 645 робітників⁶⁷. Серед них, зокрема: 7 слюсарно-механічних майстерень (65 робітників), ситцевобійна фабрика (70 працівників), механічний завод (56 робочих), пивоварний завод (57 співробітників), шпалопрочисувальний завод⁶⁸.

За даними довідника «Вся Екатеринославская губерния» 1913 року загальна сума виробництва павлоградських промислових підприємств становила 5750000 рублів⁶⁹. Для порівняння: загальна сума виробництва промислових підприємств Маріуполя становила 18665500 рублів⁷⁰, Луганська – 18867860 рублів⁷¹, Олександрівська – 7950000 рублів⁷², Бахмута – 2000000 рублів⁷³, Верхньодніпровська 230182 рублів⁷⁴, Новомосковська – «до 100000 рублей» (остання цифра викликає особливо багато питань)⁷⁵. Таким чином, з третього міста Павлоград потіснив Олександрівськ і павлоградська промисловість зайняла четверте місце серед повітових міст губернії.

Таким високим показником виробництва Павлоград завдячував, насамперед, борошномельній галузі. Як вже вище згадувалось, в місті з моменту його появи знаходилася велика кількість млинів, спершу вітряків, згодом на кінській тязі. У 80-х роках ХІХ століття з'являються млини з паровими двигунами⁷⁶. Вже у 90-ті роки Павлоград, як стверджує

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, перетворюється на «крупный центр мукомольной промышленности»⁷⁷.

В 1895 році в місті знаходиться 8 парових млинів, на яких працювало 108 робітників. Разом вони виробляли продукції на 383800 рублів, що складало 91% загальної суми виробництва промислових підприємств міста⁷⁸. У 1898 році працювало 9 млинів з 133 робітниками, які виробили продукції на 915000 рублів – 96% загальної суми виробництва⁷⁹. В 1900 році 8 парових млинів (166 робітників) виробили продукції на 1857000 рублів, що складало 90% промислового виробництва міста⁸⁰. В 1902 році 6 парових млинів (126 робітників) виробили продукції на 2196000 рублів, що складало 94% промислового виробництва міста⁸¹. В 1904 році 7 парових млинів (148 робітників) виробили продукції на 2118000 рублів, що скла-

дало 94% промислового виробництва міста⁸². За даними 1908 року при загальній сумі міського торгівельно-промислового обігу в 5,8 млн рублів на долю обороту від парових млинів припадало 2,5 млн, або 43%⁸³. За відомостями Єфіменко і Теселько 1911 року в місті працювало 10 парових млинів, на яких працювало 305 робітників⁸⁴. Проте, за даними довідника «Вся Екатеринославская губерния» 1913 року підлягали надзору фабричної інспекції 7 млинів: Подольського, І.Шифрина, Я.В.Венгеровського, С.Н.Балабана, Еромицького і Васильєва, Звенигородського, Вильнянського и Турубінера⁸⁵. У своїх мемуарах Є.А.Гурвич згадує, що напередодні Першої світової війни на 7 парових млинах Павлограда працювало понад тисячу вантажників⁸⁶. Такі розбіжності в цифрах кількості працівників дають можливість припустити, що їх значна частина була сезонними робітниками. А губернська статистика фіксувала лише постійних робітників.

Серед інших значних промислових підприємств міста, які також підлягали надзору фабричної інспекції, названі: ситценабивна фабрика Еромицького і Венгеровського⁸⁷, «Лесопильный завод Южн. Ж.Д., аренд. акц. о-м лесопропиточных заводов системы Ю.Рютгерса»⁸⁸, «механическая мастерская Леппа и Вальмана»⁸⁹, механічний завод Захарова, фабрика бричок Магазінера, чугуно-ливарний завод братів Ривкіних⁹⁰, завод силікатної цегли Криштофовича і Васильєва⁹¹, пивоварний завод Мошкевича⁹².

Проте, промисловість відіграла хоча і значну, але другорядну роль в економічній структурі міста. І на початку ХХ століття Павлоград продовжував залишатися насамперед значним торгівельним центром. За даними довідника «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» загальний обіг торгівлі становив понад 3,25 мільйони рублів⁹³. Укладники довідника, надрукованого у 1910 році, скоріше за все, користувалися даними першого п'ятиріччя ХХ століття. Порівняємо ці дані з даними промислового виробництва за 1904 рік – 2251180 рублів⁹⁴. Співвідношення у загальному обігу, приблизно, 60% - торгівля, 40% - промисловість.

Головними галузями павлоградської торгівлі були торгівля сільськогосподарською продукцією: збіжжям та борошном (близько 1 млн рублів – третина від загального обсягу торгівлі), яйцями (близько 10%), шкірами (біля 5%), бакалійна (600 тисяч рублів – близько 20%) та мануфактурно-галантерейна (також близько однієї п'ятої)⁹⁵. Значення ярмарок, які протягом ХІХ століття були

центрального фактором павлоградської комерції, знизилася. Як зауважує довідник: «Прежде Павлоград был широко известен своими ярмарками, особенно Евстафиевской и Вознесенской, на которые стонялось много скота, торговля скотом и до настоящего времени имеет значительные обороты, хотя все же уступающие прежним...»⁹⁶.

Павлоградське купецтво залишило по собі добрий слід в історії міста. Багато купців відзначилися не лише своїми комерційними талантами, але й суспільним служінням та меценатством. Серед них, зокрема, можна назвати купця Йосипа Кузмича Шаліна – першого павлоградського міського голову, прізвищем якого було названо центральну вулицю міста – Шалінську. Купця Якова Федоровича Голубицького, також міського голову і мецената, на кошти якого було збудовано храм Спаса Нерукотворного, який й досі є головною прикрасою міста і який в народі отримав назву «церква Голубицького». Купця (згодом почесного громадянина) Олександра Васильовича Парманіна, який понад чверть століття був міським головою і саме на час керівництва якого прийшлося перетворення аграрного повітового містечка на торгівельно-промисловий центр. В історію міста увійшли цілі купецькі династії, такі як Гранови, Рибнікови, Васильєви, Синельнікови, Гомельські, Мошкевичі.

Протягом кінця XIX - початку XX століття в місті виникла розгалужена система банківських та страхових закладів. Перша згадка про «коміссьонерства Азово-Донского и Международного банков» належить Енциклопедії Брокгауза і Ефрона⁹⁷. За даними «Адрес-календаря Екатеринославской губернии на 1912 год» в місті розташовувалися «Городской общественный банк», «Банк Павлоградского уездного земства», «Павлоградское общество взаимного кредита», «Соединенный банк в г.Павлограде», «Банкирская контора» Г.С.Мошкевича, «Агенство Российско-транспортного страхового общества», «Агенство 2-го Российского страхового общества», «Северное страховое общество»⁹⁸. «Адрес-календарь Екатеринославской губернии» на 1916 рік додає до вищезазначених ще «Страховое общество «Россия», «Петроградское общество страхований», «Московское Страховое от огня Общество», «Страховое общество «Саламандра»⁹⁹.

Таким чином, ми можемо констатувати, що протягом 130 років своєї історії, з кінця XVIII до початку XX століття, Павлоград

пройшов шлях від аграрного поселення, переважна частина мешканців якого жила натуральним господарством, до достатньо розвинутого (для свого часу) торгівельно-промислового міста. Протягом кінця XVIII – першої половини XIX століття поступово і дуже повільно розвивалася павлоградська торгівля. К середині XIX століття Павлоград являв собою аграрно-торгівельне місто, частина мештанців якого переорієнтувалася з сільського господарства на роботу в торгівельно-ремісничій сфері. З 60-х років XIX століття починається процес перетворення аграрно-торгівельного міста на торгівельно-ремісничє, в якому сільським господарством зайнято лише меншість населення. Цей процес завершується у 80-ті роки. В 90-ті роки XIX століття починається перехід від торгівельно-ремісничого типу міста до торгівельно-промислового. І вже на початку XX століття доволі значну долю населення складають робітники невеличких промислових підприємств.

Основною спеціалізацією як павлоградської торгівлі, так і павлоградської промисловості було обслуговування потреб сільського господарства. Основним товаром для павлоградських торговців протягом всього цього періоду була сільськогосподарська продукція. З кінця XVIII століття - худоба, а з кінця XIX століття – збіжжя і борошно. Основною функцією павлоградської промисловості була переробка сільськогосподарської сировини, насамперед, зерна. Саме тому понад 90% виробництва припадає на борошномельну галузь. Решта поділяється на, знову ж таки, переробку продукції сільського господарства: салотопні, шкіряні, пивоварні підприємства – та сільськогосподарське машинобудування – виговлення механічних сільськогосподарських знарядь: сіялок, віялок, бричок тощо.

Таким чином, виходячі з аналізу економічних показників, ми можемо датувати перехід міського середовища Павлограда від традиційного до модерного, від доіндустріального до індустріального початком XX століття.

Література:

1. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К.: 2000. – 308 с.

2. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII - початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 20с.

3. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у до-реформений період (кінець XVIII ст. - 1861 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 2003. — 20 с.

4. Кавун М.Е. Урбанізація Причорномор'я та Дніпровського Надпорожжя: ретроспективний погляд в контексті методологічного плюралізму світової урбаністики // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — Вип.3. — 239 с. — с.23-32. Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2003. — 19с.

5. Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII - 1853 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2004. — 21 с. Константінова В.М. Південноукраїнські міста в адміністративній системі Російської імперії останньої чверті XVIII століття // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — Вип.3. — 239 с. — с.48-55. Константінова В.М. Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. — Вип. 46. — Київ — Бердянськ, 2002. — С. 37-41.

6. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 1997. — 16с.

7. Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — О., 2005. — 17с.

8. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. — Дніпропетровськ: Інновація, 2008. — 104 с.

9. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 19с.

10. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785-1870 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад "Запорізький національний ун-т" МОН України. — Запоріжжя, 2006. — 18с.

11. Черменська І.М. Південноукраїнське місто останньої чверті XVIII — першої половини XIX століття: напрямки дослідження та особливості соціально-адміністративного розвитку // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ:

НГУ, 2006. – Вип.3. – 239 с. – с.68-78.

12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 2-е изд. испр. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000 – Том I - 548 с. + 87 ил. - с.299.

13. Там само, с.299.

14. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста. - Дніпропетровськ: Ліра, 2004. – 304 с. – с.48-67.

15. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття: Старослов"янською та українською мовами. - Д.: Дніпрокнига, 2000. - 1080 с. - с.564.

16. Описание городов Азовской губернии Я.Новицкого // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год первый / Издаётся под редакцией Товарища Председателя комиссии А.Синявского. – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1912. – с.75.

17. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М.: АН СССР, 1959. - 354 с. - с.80.

18. Описание города Павлограда // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 388. - Арк. 21.

19. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год: Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета. - Екатеринбург: В Типографии Я.Чаусского, 1864. – 392 с. - с.174.

20. Описание города Павлограда // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 388. - арк.22.

21. Там само, арк.22.

22. Там само, арк.21.

23. Там само, арк.23.

24. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - с.212.

25. Описание города Павлограда // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 388. - арк.23.

26. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - с.213.

27. План города Павлограда [1793] // Фонд Павлоградского историко-краеведческого музея.

28. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - с.247.

29. Описание города Павлограда // РДАДА. – ф.1355. – спр.385. – арк.1.

30. Там само, арк.1.

31. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния./ По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генеральный Штаб Штабс-Капитан Драчевский. – Санктпетербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. - 186 с.+9 таблиц. - с.166.

32. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825-1860 гг. - М.: Издательство «Наука», 1981. – 215 с. - с.116.
33. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. //Составил Генерального Штаба капитан В.Павлович. – Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – 351 с. - с.311.
34. Там само, с.311.
35. Там само, с.311.
36. Там само, с.310.
37. Там само, с.311.
38. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния. - с.166.
39. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. - с.311.
40. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Том XI. Часть 4: Екатеринославская губерния. - с.166.
41. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. - с.311.
42. Там само, с.311.
43. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. - с.175.
44. Там само, с.175.
45. Там само, с.175.
46. Там само, с.175.
47. Там само, с.175.
48. Географическо-статистический словарь «Российская империя»: Составлен по поручению Императорского Русского географического общества действительным членом общества П.Семеновым. - СПб., 1873. - Т. IV. - с. 10.
49. Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1886. – 48 с. - с.7.
50. Географическо-статистический словарь «Российская империя» - с.11.
51. Там само, с.11.
52. Там само, с.11.
53. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область.- К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 958 с. - с.571.
54. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - СПб.: Типо-литография И.А.Ефрона, 1897. - Том XXIIа. - с.572.
55. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. - с.571.
56. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг)

- и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - с.572.
57. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста. - с.116.
58. Про пиво Російської імперії //www.rupivo.ru
59. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1901. – 46 с., 14 приложений. - Приложение №3.
60. Там само, с.13.
61. Там само, Приложение №3.
62. Там само, Приложение №3.
63. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1902. – 44 с., 14 приложений. - Приложение №3.
64. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1905. – 44 с., 14 приложений. - с.12.
65. Там само, Приложение №3.
66. Єфіменко М., Теселько М. Павлоград: Краєзнавчий нарис. - Д.: Промінь, 1967. - 61 с. - с. 41.
67. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. - с.571.
68. Єфіменко М., Теселько М. Павлоград: Краєзнавчий нарис. - с.8.
69. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / Редактор-издатель Н.Г.Подковыров. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1913. – 370 с. – с.22.
70. Там само, с.30.
71. Там само, с.29.
72. Там само, с.29.
73. Там само, с.32.
74. Там само, с.25.
75. Там само, с.26.
76. Все об оборудовании для зернопереработки //www.promzerno.ru/istoriya.html
77. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - с.572.
78. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1896. – 72 с. - Ведомость №2.
79. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1899. – 56 с. - Ведомость №2.
80. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 год. - Приложение №3.
81. Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. – 45 с., 14 приложений. - Приложение №3.
82. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. - Приложение №3.

83. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. - с.571.

84. Єфіменко М., Теселько М. Павлоград: Красзнавчий нарис. - с.6.

85. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. – с.49-54.

86. Гурвич Е.А. Путиами непроторенными. – М.: Советский писатель, 1964. – 272 с. - с.43.

87. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год. – с.39.

88. Там само, с.41.

89. Там само, с.44.

90. Там само, с.45.

91. Там само, с.48.

92. Там само, с.53.

93. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. / Под редакцией В.П.Семенова (Тян-Шанского) и под общим руководством П.П.Семенова (Тян-Шанского) и В.И.Ламанского. - СПб.: Издательство А.Ф.Девриена. - Т. 14: Новороссия и Крым. / Составители Б.Т.Карпов, П.А.Федулов, В.М.Каратыгин, В.В.Алексеев, В.В.Морчевский, А.Н.Улиссов, М.С.Семенов. - СПб.: Тип. СПб. акц. о-ва "Слово", 1910. - с.628.

94. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год. - Приложение №3.

95. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. - с.628.

96. Там само, с.628.

97. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). - с.572.

98. Адрес-календарь и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. /Составлена под редакцией Секретаря Статистического Комитета Н.Подковырова. – Катеринослав: Типография Губернского Правления, 1912. - с.128, 133, 134.

99. Адрес-Календарь Екатеринославской губернии: 1916 год. - Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1916. – 496 с. - с. 411, 412.

Описание города Павлограда [1840] // РДАДА. - Ф.1355. - Спр. 385. - Арк. 1-2.

План города Павлограда [1799] // Фонд Павлоградського історико-краєзнавчого музею.

Про пиво Російської імперії //www.rupivo.ru/view.php?collection=0&byt=1&etiket=1&probka=1&photos=0&other=1&last=01.05.2007&id=67

Все об оборудовании для зернопереработки
//www.promzerno.ru/istoriya.html

Населення Новоросійської губернії в 1778 році

Основною проблемою дослідження залюднення Степової України останньої чверті XVIII століття є відсутність джерельної бази. Особливо це стосується етнічного складу населення. Для цього є кілька важливих причин. Перш за все, основна увага фіскальних органів – казенних палат була зосереджена на соціальному складі населення, адже оподаткування напряму залежало не від етнічної, а соціальної належності тієї чи іншої групи. По-друге, ревізії, зокрема ревізії населення 1782 та 1795 років не звертала увагу на етнічний склад, за виключенням хіба що тих категорій, етнічна належність яких визначала розміри оподаткування. Ось чому усі розрахунки дослідників щодо кількісного та етнічного складу, зроблені на підставі окладних книг, викликали справедливу критику науковців. Зокрема, О.Й.Дружиніна неодноразово наголошувала на відносності наведених В.Кабузаном абсолютних показників щодо етнічного складу.

Слід сказати, що й сам В.М.Кабузан розумів цю проблему, наголошуючи на відсутності джерельної бази. Так, в його фундаментальній праці щодо населення Степової України аналіз кількісного та етнічного стану переважно стосується Азовської губернії, тоді як відомості по Новоросійській губернії представлені досить фрагментарно. Дослідник зазначає, що «к сожалению, мы не располагаем здесь (кроме Херсонского уезда) такими же подробными данными, как по Екатеринославской губернии. Имеются лишь сведения о количестве селений, существовавших в 1762 г. и основанных в промежуток времени с 1763 по 1783 г.»¹.

Причина такої ситуації зрозуміла. З одного боку – це включення до Азовської губернії значної території Лівобережної України, зокрема Полтавщини, а з другого – перебування на посаді Азовського губернатора досить незаурядної людини – В. Черткова. На відміну від свого колеги Новоросійського губернатора В. Муромцева, а згодом і М. Язикова, В.Чертков відзначався ретельністю виконання своїх обов'язків. Він не боявся проявити ініціативу щодо устрою ввіреної йому губернії. При цьому В.Чертков вважав важливою складовою успішного керівництва – володіння статистичною інформацією стосовно

населення губернії. Відтак, маємо чисельні звіти та відомості стосовно динаміки населення в Азовській губернії і майже повну їх відсутність по Новоросійській губернії.

Тим більше уявляється дивним, що В.М.Кабузан на основі даних по Херсонському повіту робить узагальнення та висновки щодо всієї Новоросійської губернії². Певну плутанину вносить і застосована дослідником уніфікація територіального розподілу Степової України. Усі дані по Азовській та Новоросійській губернії накладаються на територію Катеринославської та Херсонської губернії в кордонах 1805 року і об'єднуються неіснуючою адміністративно-територіальною одиницею під назвою «Новоросія».

Подібна уніфікація, по-перше, приховує відсутність даних стосовно кількості та етнічного складу населення, а по-друге, надає можливість досліднику зробити фундаментальні узагальнення стосовно всієї Степової України без врахування її регіональних особливостей. Свідченням тому – представлена таблиця етнічного складу «Новоросії» на 1779 рік. Згідно наведених відомостей по Херсонській губернії, до якої включено Херсонський повіт, Єлизаветградську провінцію та Очаківську область українці становили 70,3%, росіяни – 8,21%, молдавани – 17,9%, греки – 0,24%, а всі інші 3,2%³.

Перш за все викликає подив щодо появи у впорядкованій В.М.Кабузаном таблиці про етнічний склад населення в 1779 році Очаківської області. Адже загальновідомо, що Очаківська область увійшла до складу Російської імперії за результатами війни 1787 – 1791 років і на 1779 рік не належала Росії, а тому включені до таблиці дані відносились до значно пізнішого часу.

Все це дозволяє зробити висновок, що не дивлячись на фундаментальний характер і обсяг зробленої роботи, праця В.М.Кабузана більше плутанини в питанні кількісного складу населення, а тим більше в етнічний його склад і потребує більш ніж критичного відношення.

Певна небезпека полягає ще й в тому, що ця робота стала базовою для самого дослідника, хоча й набула цікавих коректив по окремим етнічним групам. Вже в наступній солідній роботі даного дослідника, яка була присвячена чисельності та етнічному складу населення Росії у XVIII столітті маємо цікаві дані про кількість російського населення між III та V ревізія-

ми. В.М. Кабузан пише, що «на территории Новороссии удельный вес русских также вырос» і становив 16% по III ревізії і 19,1% по V ревізії⁴. Не зовсім зрозуміло звідкіля ці цифри, адже у згаданій таблиці про етнічний склад «Новоросії» на 1779 рік російське населення показано в обсязі 9,8% від загальної кількості.

Не будемо закидати досліднику певної упередженості, але в даному випадку погоджуємося з точкою зору О.І.Дружиніної, яка наголошувала, що «произвести подсчет представителей каждой национальности в отдельности не представляется возможным»⁵, а тому дивувалась з того як «В.М.Кабузан получил абсолютные цифры по каждой национальности»⁷.

Основною причиною певної казуїстики і зауважень О.І.Дружиніної є відсутність належної джерельної бази. Саме тому нагальним завданням є здійснення суцільної архівної евристики в архівосховищах Росії та України, зокрема в Російському державному архіві давніх актів. Як першим результатом проведення такої евристики є виявлена «Ведомость, учиненная в Новороссийской губернской канцелярии о числе состоящих в здешней губернии в провинциях и в уездах по нациям обоого пола душ, якою отставных, ранговых, государственных и владельческих поселян, равно купечества, мещан и цеховых, попов и церковников за 1778 год»⁷. Ця відомість впорядковувалась за наказом генерал-губернатора Г.Потьомкіна, який бажав мати чітке уявлення про стан речей із залюдненням степового регіону. Як наслідок, вже 16 липня 1778 року губернський товариш Булацель надіслав відомість князю Г.Потьомкіну.

За змістовим навантаженням ця відомість становить досить великий інтерес. Новоросійська губернська канцелярія зробила спробу визначитися із кількісним складом усіх соціальних груп населення губернії в залежності від етнічного складу. Відомість містить дані про кількість росіян, українців, греків, волохів, поляків, болгар, сербів, угорців, македонців, турок, німців та калмиків. При цьому росіяни представлені двома групами: «правовірні» та старообрядці. Кількість населення подається як по чоловічій так і жіночій статі окремо. Кількісний етнічний склад окремо подається по Єлизаветградській, Славянській, Херсонській провінціям, а також по Кременчуцькому та Новосенжарівському повітам. Територіальний розподіл відповідав поділу 1776 року, адже відомо, що восени

1778 року стався новий територіально-адміністративний розподіл Новоросійської губернії. Втім, цей розподіл стосувався більше внутрішніх кордонів губернії і не сильно позначився на якісних змінах кількості населення.

Буде цікаво простежити певні закономірності стосовно етнічного складу населення. Зокрема, в історичній літературі, у того ж В.Кабузана маємо ствердження про перевагу російського населення в 60-70-х роках вісімнадцятого століття. Дана відомість дає підставу непогодитись з таким твердженням. Так, російське населення становило в Новоросійській губернії 12529 осіб, тоді як українське 140387 осіб. Фактично, українське населення в 11 разів перевищувало російське⁸.

Досить специфічна ситуація склалась із такою соціальною групою як купецтво. Російське купецтво нараховувало 1267 осіб, тоді як українське 408. Перевага російського купецтва сталася через таку соціальну категорію як старообрядці, адже записаних до купецтва старообрядців нараховувалося в Єлизаветградській провінції та Кременчуцькому повіті 873 особи. Це ж саме стосується і такої категорії як міщани, цехові та державні селяни, коли старообрядці складали 10509 осіб. Таким чином, російське населення в Новоросійській губернії формувалось в 70-х роках XVIII століття за рахунок старообрядців, які переважно переселялись до цього краю з Правобережної України та Новгород-Сіверщини.

Після українців та росіян найбільшу кількість складали угорці, яких налічувалось в Єлизаветградській провінції 25257 осіб. Відповідно болгар визначено 1243 особи; сербів - 1468; поляків – 1602; греків 243 особи.

Звичайно, що дані, які наведені у відомості є далеко не абсолютними, але треба визнати, що вони дають чітке уявлення щодо тенденцій в етнічному складі населення Степової України у визначений період.

Джерела та література:

1. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX в. (1719 — 1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — С.129.

2. Там само.

3. Там само. — С.134.

4. Кабузан В.М. Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. — М.: Наука, 1990. — С. 208 - 209.

5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825

— 1859. — М.: Наука, 1981. — С.6.

6. Там само.

7. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, част. 14, арк.118 - 122.

8. Там само. Арк.120.

Міжнародні зв'язки запорозького козацтва в XVI – XVII ст. у вітчизняній історіографії

Історична пам'ять українців назавжди зафіксувала героїчний пафос козацької боротьби за волю України та людську гідність, що відіграло надзвичайно важливе значення для становлення української національної ідеї – відродження та розбудови нації й держави. Але незмінною складовою цієї героїчної боротьби був міжнародний аспект – відносини як із союзниками, так і з ворогами. На жаль, у більшості популярних і наукових праць з історії України вона постає відірваною від світового історичного процесу. Міжнародні зв'язки України зводилися лише до зовнішніх експансій сусідніх держав на територію України. Такий спрощений підхід не відповідає реаліям минулого. Тому у вітчизняній історіографії лише останнім часом почали з'являтися дослідження, присвячені міжнародним аспектам політичної історії України, особливо в період бездержавності українського народу.

Серед найважливіших проблем сучасної вітчизняної історіографії можна виділити дослідження проблеми історії козацтва в контексті сучасних йому міжнародних відносин, що є метою нашого дослідження.

Ми вважаємо за потрібне проаналізувати доробок істориків, що намагались розглянути військову та політичну діяльність українського козацтва на кордонах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XVI ст. та у період Визвольної революції українського народу сер. XVII ст. Доречно звернути увагу на роботи вітчизняних дослідників.

У першу чергу, варто згадати праці дореволюційних українських авторів, що висвітлювали загальний зміст історії України, побіжно торкаючись і козацької проблематики. Більш повно становлення й діяльність українських козацьких формувань розглядали М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович¹. М. Костомаров був першим вітчизняним дослідником, який звернув увагу на історію козацтва кінця XVI ст. у зв'язку з міжнародними подіями. Він зробив нарис про участь козаків у війні молдавського господаря Івони у 1574 р., а також дав стислий опис подій, пов'язаних з молдавськими

походами козаків у 1594-1595 рр. Окремий нарис цього видатного історика присвячений Зіновію Богдану Хмельницькому і його героїчній боротьбі за незалежність України. М.Костомаров розглядає і зовнішньополітичну діяльність українського гетьмана.

Походи козаків у Молдавію у 1594-1595 рр. у зв'язку із загальноєвропейською міжнародною політикою розглянув К.Заклинський. Серед дослідників він першим приділив увагу дипломатичним відносинам козаків із державами "Священної Ліги", створеної проти Османської імперії. Також, молдавські походи козаків 1594-1595 рр. дослідив В.Доманицький, який розглядав їх у зв'язку із повстанням С.Наливайка на Поділлі V той час. Цікавим є те, що дослідник знайшов інформацію про службу Наливайка у австрійського ерцгерцога Максиміліана.

Поряд із цими працями, слід відзначити комплексне дослідження української козацької тематики, здійснене Д.Яворницьким². Він першим заклав підвалини широкомасштабних опрацювань з історії Запорізької Січі. У своїй „Історії запорізьких козаків” він розглянув зв'язки українських козаків із московським урядом та використав описи відвідування Запорізької Січі австрійським послом Е.Лясотою.

Є. Барвінський приділив увагу зовнішньополітичним зв'язкам Австрійської імперії на чолі з династією Габсбургів та папської курії із запорізькими козаками, які шукали підтримки козацтва для боротьби з Туреччиною.

Окремо слід відзначити монографію О.Стороженка „Стефан Баторий и днепровские казаки”. Завдяки використанню дипломатичного листування автор показав місце козацтва у південній політиці Речі Посполитої і вплив зовнішньополітичних факторів (такі як відносини Речі Посполитої із Туреччиною, Кримом, Молдавією і Московією) на заходи польського короля щодо козаків. Дослідник також розглянув участь козаків у Московській війні.

О.І. Рігельман у своїй оповіді про історію Малоросії розглядає героїчну боротьбу козацтва з турецькою агресією. Автор приділяє увагу визвольній війні Б.Хмельницького 1648-1654 рр. проти Речі Посполитої, розглядає зовнішньополітичні стосунки Б.Хмельницького, насамперед, переговори з Московією³.

Окремий розділ праці А.Я. Єфименко присвячений подіям визвольної війни сер. XVII ст. Вона приділила увагу молдавському походу сина Б.Хмельницького Тимоша в 1650 р. у союзі з татарсь-

кою ордою, переговорам Б.Хмельницького з Москвою, укладанню Переяславської угоди 1654 р.⁴.

І.П.Крип'якевич у своїй фундаментальній праці, присвяченій Богдану Хмельницькому, в одному із розділів розглянув дипломатичні заходи українського гетьмана, спрямовані на пошук союзників під час війни за незалежність, а потім для війни проти Росії у 1656-1657 рр. Цікавими є факти, наведені автором, про переговори з Венецією, Кримським ханством, Молдавією. Розглядаючи турецько-українські відносини, І.П.Крип'якевич відмічає, що Османська імперія постійно вносила пропозицію про підданство України султану. Показано дипломатичні стосунки з Валахією і Трансильванією під час невдалої війни проти Речі Посполитої та Росії у 1656-1657 рр.⁵.

М.Грушевський здійснив найбільш повний огляд історії козацтва у контексті загальноукраїнського історичного процесу. Новим у його дослідженні було тематичне об'єднання історії козацтва XVI ст. разом із питаннями захисту кордонів, будівлею фортець, способом життя у степовій зоні⁶.

Отже, наприкінці XIX - на початку XX ст. в українській історичній науці, поряд із побіжним розглядом української козацької проблематики у зв'язку зі світовими міжнародними відносинами, оформився напрямок, що здійснював комплексне дослідження військових походів козаків із їх дипломатичною діяльністю під час боротьби за незалежність українського народу.

У радянські часи українська козацька тематика опинилася поза рекомендованими" напрямками досліджень істориків. Однобічно розглядалися стосунки козацтва із Москвою (особливо це стосується подій Переяславської ради 1654 р. Об'єднання України з Росією трактувалося як союз двох братніх народів). Поряд із тим слід відзначити праці О.Апановича, А.Гулистого, В.Голобуцького⁷, у дослідженнях яких розкрито важливі аспекти соціально-економічного та громадського життя, історії військового мистецтва козаків, боротьби запорізьких козаків із турецько-татарською агресією у другій половині XVII ст. Українська історична наука радянських часів, не дивлячись на успішні спроби окремих науковців дослідити історію козацьких формувань в тому числі і в міжнародному контексті, практично не приділила уваги зовнішньополітичним зв'язкам козаків із країнами Європи, розглядаючи лише південний вектор їх зовнішньополітичної діяльності - походи проти Османсь-

кої імперії.

Сучасна українська історіографія має здобутки в дослідженні окремих проблем, пов'язаних з геополітичним становищем українських земель і діяльності козацтва на міжнародній арені у XVI-XVII ст.

Окремої уваги заслуговує комплексне військово - історичне дослідження „Історія українського війська” (огляд українського військового життя від найдавніших часів до революції 1917-1920 рр.), створене у міжвоєнні часи на теренах Західної України, що обумовило достатню об'єктивність та повноту розробки відповідної тематики⁸.

В новітній українській історіографії велике значення для дослідженої проблеми має праця М. Антоновича „Студії з часів Наливайка”. Дана праця побудована на значній кількості джерел, в тому числі рукописів з німецьких архівів. Історія козацтва розглядається з точки зору європейської перспективи. Автор вважає, що Молдавські походи козаків 1594-1595 рр. за масштабністю дій і досягнутих козаками успіхів мають велике значення в історії українського козацтва XVI ст.

Я. Дашкевич приділив увагу такому фактору розвитку українських земель у XVI ст. як Великий кордон між східною та західною цивілізаціями. Привертає увагу дослідження В.Сегійчуком проблеми сприйняття ідеї соборності українських земель у козацьких регіонах⁹. Автор вперше звернув увагу на історію міжнародних відносин козацтва до середини XVII ст. Тема зв'язків Ватикану з козацтвом наприкінці XVI ст. представлена у працях Л.Вінера. О.Дьомінім було досліджено турецько-польський конфлікт 1589-1590 рр., спровокований козаками. В.Панашенко приділила увагу Кримському ханству, його нападам на Україну та походам козаків у Молдавію в XVI ст. Серед фундаментальних досліджень, присвячених діяльності українського козацтва у контексті міжнародних відносин 1561-1595 рр. слід відзначити докторську дисертацію С.Леп'явко¹⁰.

Окремих питанням в сучасній українській історичній науці стоїть розробка концепції „Української революції середини XVII ст.” Активно розробляють фундаментальні складові козацької проблематики цього періоду вчені В.Смолій і В.Степанков¹¹. Слід виділити теорію козацького полівасалітету Т.Чухліба. Привертає увагу спроба цього дослідника переглянути традиційний для радянсь-

кої історіографії погляд на Переяславську угоду 1654 р. Автор пропонує своє бачення цієї угоди, як термінового військового союзу двох держав¹². Поряд із цим, досліджується військово-козацька тематика у працях С.Леп'явка, В.Мицика, С.Плохія, І.Стороженка, В.Заруби та інших¹³. Ними розглядаються загальновійськові аспекти функціонування українських козацьких формувань, військові походи козаків, зовнішньополітичні аспекти Визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького у середині XVII ст. Відзначимо й аналіз Б.Черкасом та О.Сокиркою основ військової організації та мистецтва українських козаків у XVI - XVII ст., що сприяє розумінню загальних тенденцій військово-політичного життя в Україні¹⁴. В.М. Горобець розглядає Московський вектор зовнішньополітичної діяльності Б.Хмельницького та приходиться до висновку, що союз з Московією диктувався практичними інтересами українського гетьмана - з перемогою закінчити війну з Річчю Посполитою, асам союз - термінова угода¹⁵. Слід виділити розроблене В.Брехуненком питання дипломатичних стосунків Б.Хмельницького з Кримським ханством у період визвольної війни. Він також приділяє увагу зв'язкам кубанських і донських козаків з Україною¹⁶.

Видається доречним оцінити внесок у розробку нашої теми представників української еміграції. Так, у доробку О.Оглобліна¹⁷ та Ф.Сисина¹⁸ досліджено міжнародні та військово-політичні аспекти Визвольної війни сер. XVII ст., насамперед стосунки України із Росією, укладання Переяславської угоди у 1654 р.

Таким чином, в історіографії досі не було створено узагальнюючої наукової праці, в якій би давалося комплексне дослідження історії запорізьких козаків у контексті міжнародних відносин у XVI-XVII ст. Найбільшу увагу дослідників привернули проблеми військово-політичної діяльності козацьких формувань як невід'ємної складової європейського і світового історичного процесу впродовж XVI ст. Поступово набирає обертів опрацювання козацької дипломатії під час військово-політичних подій Визвольної революції сер. XVII ст. Переглядаються дипломатичні відносини України з Росією під час визвольних змагань українського народу за незалежність. Прорив у цьому напрямку може зробити сучасна українська історіографія (певні зрушення вже почались, що засвідчується й нашим дослідженням). Залучення нових та переосмислення старих джерел, а також нові методологічні підходи забезпечують

подальшу перспективність зазначених напрямків.

Література:

1. Костомаров Н.И. Исторические произведения. – К., 1989. – 734с; Кулиш П. Записки о Южной России. – К., 1994; Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991; Антонович В.Б. Богдан Хмельницький. – К.: Україна, 1992. – 212 с.
2. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3 т.- Т. 1.-К.: Наук. Думка, 1990.-577с; Т.2. – К.: Наук. Думка, 1990. – 557 с; Т.3. – К.: Наук. Думка, 1991. – 556 с.
3. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1991. – 766 с.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – 509 с.
5. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 403 с.
6. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. – К., 1997. – 696 с; Його ж. Історія України Русі. –Т.V – К, 1994. – 687 с.
7. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресіїв 50-70-і роки XVII ст. – К., 1961. – 247 с; Гулистий А., Апанович О. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Вид - во АН УРСР, 1954. – 351 с; Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К, 1957. – 372 с; Голобуцкий В.А. Запорожская Сечь // Вопросы истории. -1970. - № 12. - С. 93-106.
8. Історія Українського Війська. – Львів, 1992. – 210 с.
9. Сергійчук В. Українська соборність. – К.,1999. – 421 с.
10. Леп'явко С. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561 – 1595). – Автреф. дисс... докт. іст. наук. – К., 2000. – 37 с.
11. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К, 1999. – 270 с; Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С.61-72.
12. Чухліб Г. Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міжнародних стосунків // УІЖ. –1994. – № 6. – С. 18-24; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – Київ - Нью-Йорк, 2003. – 261 с.
13. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – 321с; Мищик Ю., Плохій С, Стороженко І. Як козаки воювали: історична розповідь про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ-Київ, 1991.– 211 с; Сергійчук В. Морські походи запорожців. – К., 1992. – 172 с; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996. – 346 с; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – 241 с.
14. Черкас В. Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. –

К., 2006. –ТІ. – С.472-485; Сокирко О. Военна справа українською козацтва періоду Хмельниччини // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. –Т.І. – С.485-495.

15. Горобець В.М. Московська політика Б.Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // УІЖ. – 1995. – № 4. – С.45-56.

16. Брехуненко В. Витоки Кримської політики Б. Хмельницького // УІЖ. –1995. – №4. – С.87-92; Брехуненко В. Українське козацтво у колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. І. – С. 15-143.

17. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 //Переяславська Рада 1654 року. – К., 2003. – С.156-218.

18. Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII - початку XVIII сторіччя // Переяславська Рада 1654 року. – К., 2003. – С.431-463.

«Боротьба з контрабандою у митницях Правобережної України в ХІХ столітті»

Як тільки з'явилися кордони зразу ж народилося таке явище як контрабанда, таким чином ми можемо говорити про давнє поняття. Відкриття українських кордонів, вступ України до Світової організації торгівлі, збільшення товаропотоків – ці причини відповідно до яких вивчення контрабанди та контрабандистів завжди буде актуально.

Метою цієї роботи є аналіз поняття «політична контрабанда», «економічна контрабанда» та їх аналіз на прикладі діяльності по боротьбі з контрабандою митницями Радзивилівського митного округу в ХІХ столітті.

Радзивилівський митний округ був єдиний, що був розміщений на сухопутному митному кордоні в Україні в згаданий період. Саме через цей кордон переміщували у великих об'ємах політичну контрабанду, що було викликано географічними причинами (поряд Польща, де ніяк не можуть змиритися з втратою державності), політичними, соціальними та іншими. Тут перевозили і предмети економічної контрабанди. Хронологічні рамки цієї статті обумовлені, з однієї сторони, прийняттям у 1819 році Митного Статуту, де було визначено поняття контрабанди.

Історією боротьби з контрабандою займалися в основному митники - Угаров Б.М.², Марков Л.Н.¹. У 1886 році була надрукована праця чиновника Департаменту митних зборів К.Лодиженського «История русского таможенного тарифа», де розглядалися ці питання³. В 90-р ХХ ст. цю тему вивчали у Російській митній академії. Праці Ю.Г.Кисловського, С.Д. Калашникова, були присвячені переміщенню контрабанди через митні кордони Російської імперії у кінці ХІХ ст. на початку ХХ ст.⁴ науковці Академії митної служби України теж працюють над цим питанням⁵.

Контрабандні товари, що провозили через кордони Російської імперії, які були розташовані на територіях Правобережної України, на думку автора за метою, можливо умовно поділити на економічні та політичні. Відповідно до митного статуту від 30 травня 1819 року¹ «контрабанда (нарушение таможенных правил) представляют собою действия, направленные к уклонению от взно-

са в казну таможенної пошлини или от исполнения тех формальностей, которые установлены для удобнейшего наблюдения за правильным поступлением этой пошлины в казну.» В першу чергу так можна визначити поняття економічної контрабанди. Загально прийнятого визначення поняття «політична контрабанда» на сьогоднішній момент не існує, ця проблема потребує свого вивчення. Спробуємо дати таке визначення – «політична контрабанда - тобто переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю предметів та товарів, які можуть завдати шкоди існуючому політичному, суспільному стану.»

Політична контрабанда займала за об'ємами не значне місце, але за своїм значенням та впливом – стояла на першому місці. Це було викликано декількома історичними обставинами та мало наступні етапи:

Перший.
Історично польські дворяни займали привілейоване становище, про що свідчать дослідження Петрова М.І. ⁶ . Сецінського Ю.Й. ⁷ . Польська шляхта Правобережжя не змиралася зі знищенням польської держави і події 1830-31 років, та польське повстання 1863 р. підтверджує згадане. Саме в ці роки спалахнула жорстка боротьба з політичною контрабандою на території сучасної Правобережної України. Митниці отримують циркуляри про посилення контролю. У 1831 р. митниці Подільської губернії отримували списки осіб, яких підозрювали в участі в польському повстанні, перелік забороненої літератури. Митники повинні були затримувати згаданих осіб та “препроваждать” у губернське місто. Одна з справ згаданого архіву присвячена “тайному” перевезенню католицьких “натільних хрестиків” ⁸ .
Другий
Розпочинається з 1848 року, було викликано революційними подіями у Європі. Етап, на думку автора, протримався до закінчення Кримської війни у 1855 р.
Третій
Повстання 1864 р. та його наслідки, стали новою причиною посилення боротьби з політичною контрабандою
Четвертий

Почався з вбивства народодовольцями Олександра II у 1881 р. і продовжився до встановлення шляхів переміщення газети «Іскра». На митниці були розіслані циркуляри з вимогою посилити контроль за переміщенням “неблагонадійних осіб”. У 1883 році у Женеві Г.В. Плехановим була організована група «Визволення праця», видання групи контрабандним шляхом переміщувалося до Поділля⁹.

Боротьба з політичною контрабандою проводилася різними методами, навіть таким екзотичним, як перлюстрація. Заснування служби перлюстрації пов'язано з таємним Указом Катерини II від 18 квітня 1794 р. Цей Указ був в першу чергу призначений для чиновників Санкт-Петербурзького поштамту і Ризької поштової контори⁹. Директор російської пошти граф А. А. Безбородько 25 червня 1795 року наказав директору пошти Литви А. М. Милорадовичу заснувати у губернських містах Мінську і Ізяславлі “секретныя Експедиции”; для цього до А.М. Милорадовичу були відправлені чиновники і дана одна з перших інструкцій¹⁰. В інструкції були визначені основні етапи процесу перлюстрації: розкриття листів, зняття копій, короткий виклад змісту з витримками (екстракт). Було обкреслене коло тем: контрабанда, карні і політичні злочини. З цього часу порядок перлюстрації регулювався таємними інструкціями. Таємний Указ імператора від 5 грудня 1803 року вимагав “иметь крайнее наблюдение за корреспонденцией, приходящей из-за границы в польские наши провинции: и из оных за границу отправляющиеся не только в самом литовском почтамте, но и в некоторых пограничных городах... в Гродно, Брест-Литовском и Радзивилове”¹⁰.

Функції по охороні кордонів виконували і жандарми, “блакитні шинелі” займалися боротьбою з політичною контрабандою. На митниці жандарми виконували “обязаности по просмотру паспортов лиц, переезжающих через границу”, перевіряли проїжджаючих “на предмет политической благонадежности”, установа, де здійснювалось згадане дійство, називалася “паспортная часть”. При знаходженні предметів контрабанди, митники передавали підозрюваних жандармам, які писали протоколи, оформлювали кримінальну справу, затримували осіб, запідозрених у здійсненні контрабанди. Так на ст. Волочиськ знаходився підрозділ жандармів, який налічував 2 офіцера, у підпорядкуванні в них знаходилося 15 солдатів та писар. Жандарми працювали позмінно, зміна складалася з

одного офіцера та 6 солдатів. При необхідності до них приєднувалися караульні⁴.

Економічна контрабанда була головною ознакою митного кордону Російської імперії. До речі ми вже приводили визначення поняття контрабанди в XIX ст., у XX ст. в ст. 201 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 № 2341-III «Контрабанда, тобто переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів, карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років з конфіскацією предметів контрабанди»¹⁴.

На Австрійській ділянці європейського кордону Російської імперії контрабанда мала свої особливості. „ Никакие грозные приказы и усилия штатов и окладов Пограничной стражи и таможенной охраны не прекратят потока контрабанды, льющегося из границы; и что есть только одно-единственное, но совсем другое средство прекратит ее - надо стать в один уровень культуры с Германией. Контрабанда, - точный показатель степени перевеса культуры одной страны над другой... В Австрию и Галицию контрабанда велась даже из России, а это - вернейшее указание на совсем плохие дела у соседа”¹⁵.

Тобто економічна контрабанда здійснювалася в двох напрямках, як до Росії, так і з Росії. Як свідчать архівні справи, що були проаналізовані автором (насамперед справи прикордонників Волинської бригади) головними учасниками контрабанди були росіяни та євреї. У архівних справах зустрічаються переважно єврейські імена та прізвища, як жіночі так і чоловічі. І якщо боротьбою з контрабандою займалися суто чоловіки, безпосереднім учасником не надавалося переваги якоїсь статі.

Конкуренцію євреям складали старообрядники. ”Въ этой торговль сталкиваются двѣ народности: євреї, добывающіе чай изъ границы, и липоване (рус. раскольники), которые занимаются дальнейшимъ отправлениемъ этого продукта на внутренне рынки, а больше своимъ же братьямъ раскольникамъ, торгующимъ въ Одессе, Николаеве, Херсоне и по всей Новороссіи. Некоторые партии ловятся таможенниками при следовании изъ за границы, нѣкоторыя захватываются уже въ Бессарабіи земскою полиціею, но пола-

гать надо, что эти случаи относятся къ весьма удачнымъ, въ видъ исключенія, и не имеютъ никакого влияния на запрещенную торговлю, дѣйствующую систематически”.¹⁶

На російську територію Правобережної України контрабандно переміщували наприклад, «... кантонський чай, для которого Хотинъ представляется однимъ изъ обширныхъ складовъ. Конечно, нетъ той контрабанды, какой недоставали бы вы въ Хотине—она и расходуется по окрестности, но чай отсюда развозится на украинскія ярмарки и идегъ, къ удивленію, на побережья Черного моря, куда легче прибіть ему морем.” - пиши Афанасьев¹⁵.

Чай ввозився у великих об'ємах “Контрабандный чай доставляется большими партиями и въ Москву, откуда отправляютъ уже его на югъ подъ видомъ кяхтинскаго, иногда съ примесью последняго, а иногда и въ чистоль состояніи”.¹⁵

Крім чая, поширеними предметами ввозу контрабандно були: полотнона, шовк, сірники, горілчані вироби. Навіть є справа про контрабандні гриби. Особливо небезпечною контрабандою для держави вважалися голуби, яких використовували іноземні шпіони для передачі інформації за кордон.

Пошуки контрабандистів та контрабандних товарів відбувалися як захоплюючі переслідування із вогнепальної перестрілкою, так і як рутинна повсякденна праця. Наводимо наступну статистику по окремим митницям

Волочиська митниця - за перших 10 днів січня 1910 року було затримано :

Горілка-45 коп.

Хустки-1 крб.

Краватка-1,2 крб.

Стрічка шовкова –1,7 крб.

Стрічка вовняна-30 коп.

Тканина-2 крб.

А з 14 січня по 10 лютого було затримано товарів на суму у 4,35 крб. Це рутинна праця, а в Волочиській митниці 7 серпня 1902 року проводився аукціон по продажу контрабандних речей, на якому було представлено золоті речі , вартістю 301,90 та інші товари на суму в 361крб 61 коп.¹⁶.

В Ісаковецькій митниці 25 лютого затримали товарів на суму у 60 крб. 89 коп., у тому числі 2 ящика «доміно». В Російській імперії на законодавчому рівні було заборонено ввезення приналежностей

тей для азартних ігор, продаж таких речей була монополізована “Воспитательным Домом”. 8 травня 1902 року у Ісаковецькій митниці був знайдений вантаж, який складався з золотого годинника, вартістю 30 крб.15 коп., золотого ланцюжка до нього, оцінений у 25 крб. 25 коп., та інші золоті речі загальною вартістю 96 крб. 98 коп. Серед яких були і сірники вартістю 2 коп. - сірники також були заборонені для ввезення на територію Російської імперії¹⁹.

Особливу увагу при проведенні митного контролю приділялося переміщенню сахарину, який у той час вироблявся тільки у Швейцарії. Контрабандисти Поділля і Волині “спеціалізувалися” по нелегальному переміщенню саме цього товару¹⁷.

Верхом контрабандної витівки було відправлення у Будапешт під виглядом насіння маку насіння білені. Після чого все насіння, яке переправлялося через митниці Радзивиловського митного округу, повинно було проходити перевірку у Санкт-Петербурзі.[18, 42]. Архівні справи наводять приклади збройних сутичок, в яких гинули прикордонники. Так у Волочиській митниці були знайдені “жестяные кувшины с двойным дном, где находилось два револьвера “Смит и Вессон”, 198 патронов”¹⁶.

Діяльність контрабандистів активізувалася, як правило, з приходом весни. Контрабандисти виявляли фантазію по вигадуванню методів переміщення товарів поза митного контролю. Відомий цікавий факт, який автор зацитує : “На случай тревожных свѣдѣний,—отправка чаевъ производится иногда оригинальнммъ способомъ: среди бела дня мишки съ чаемъ вывозятся иногда за городъ подъ навозомъ и складаются гдѣнибудь на поляхъ до болѣе удобнаго времени”¹⁷. Крім використання гною, використовували і інші дотепні методи , наприклад ”в приграничных местностях, которые разделялись рекой, австрийские й прусские крестьяне на особых канатах переправляли в Россию спирт, русские же крестьяне, как ни в чем ни бывало, несли его с реки в ведрах”¹⁶.

Розглядаючи хитрощі, які використовували контрабандисти, щоб укрити свій контрабандний товар, можна виділити кілька характерних засобів:

- 1.Товари, які оподатковувалися великими ставками мита, вправно ховали між іншими товарами, тим самим ускладнюючи їхній пошук. Товар ховали особливим, хитрим чином так, що митні чиновники, хоча і помічали обман, не були в змозі вимагати мита, яким цей товар обкладався.

2. Для схованок товарів використовувалися бочки як з подвійними боками, так і з подвійним дном. При цьому в простір подвійного дна, боків укладали контрабандний товар, а в середину - безмитний.

3. Використовували скляний непрозорий кам'яний посуд, а також бочки, призначені для безмитного провозу товарів.

4. Навішували на товари, які обкладалися високими ставками мита, ярлики від іншого вантажу, що не обкладався митом.

5. Різні мануфактурні та інші товари ховали в бочках з цементом, горіхами, свіжими фруктами, олією. У великих партіях швейних машин, укладали нитки і шовк на котушках, якими були начинені усі машинки.

6. Золоті й інші вироби, що дорого коштували, упаковували в музичні інструменти.

7. Деякі товари, зовні схожі, видавали за інші: бронзові вироби називали мідними, фруктові сиропи - фруктовими соками, шампанське - мінеральною водою¹⁶.

Звичайно ж, способів укриття товарів була безліч, але кожен розкритий метод збільшував досвід митників.

Характерно, що багато прикордонних населених пунктів являли собою пункти опору контрабандистів, і їх можна вважати факхівцями. Як правило, контрабандисти маскувалися під видом службовців постійного двору, корчми, різних закладів і т.д. Контрабандисти мали своїх помічників, що, за домовленістю з місцевими селянами, за невелику плату направляли контрабандні товари до внутрішніх районів Російської імперії, де його продавали перекупники "Обыкновенно партія мешков провозится ночью и, если можно, тотчас же отправляется в дальнейший путь, если же нельзя—складывается в таких погребах, куда непосвяченному добратся не только трудно, но и не всегда безопасно. У полиции есть свои лазутчнии, но и контрабандисты не без догадливости" – повідомляє Афанасьєв¹⁵.

Застосовуючи різні хитрощі, контрабандисти наводнювали ринки товарами і підривали цим самим економіку країни.

У XIX століття митна служба Росії розробили нову тактику. З урахуванням методів та хитрощів контрабандистів служба організувалася в дві лінії. У першій несли службу піші прикордонники в якості вартових і патрульних, а в нічний час виставлялися секрети і відбувалися обходи ділянок. В другій лінії несли службу

кінні прикордонники, шляхом об'їзду ділянок. Їхня задача полягала в тому, щоб затримувати контрабандистів, що прорвалися через першу лінію, і в наданні допомоги пішим вартовим у випадку затримки контрабандистів. Переслідували контрабандистів у тил лише до кінця прикордонної риси, а там справу передавали представникам місцевої поліції. При затримці контрабанди не обходилося і без збройних сутичок. Контрабандисти, як правило, були добре озброєні. Прикордонники, хоча і були озброєні, але застосовувати зброю могли тільки для:

- для відбиття збройного нападу або збройного опору;
- для відбиття нападу або опору, хоча й не збройного, але зробленого декількома особами або навіть одною особою, але при таких обставинах і умовах, коли чинам Прикордонної варті загрожувала явна небезпека;
- коли затримані особи роблять спробу до втечі й не виявлять-ся можливим наздогнати їх²⁰.

Як свідчать документи, описи затриманої контрабанди, а також спеціальні видання списки контрабандистів, митники та прикордонники (які в той час підпорядковувалися митній службі) вели жорстоку боротьбу з контрабандистами. Так, наприклад, „2 юн-ня 1866 года на посту Радзивиловского таможенного округа была попытка задержать контрабанду (одна повозка и 3 еврея), но на надзирателя и его помощника напали более 300 евреев. Они до смерти избили объездчика Коржавина, а повозку с контрабандой угнали”²¹.

А цей випадок відбувся в березні 1843 року. Об'їждчик Волинської бригади Прикордонної варті Кияшко був схоплений контрабандистами, що намагалися його під загрозою смерті вивезти в Австрію, але він не погодився, вирішивши краще вмерти, чим від-ректися від Присяги. У нагороду міністр фінансів видав Кияшко 50 крб., а імператор на докладні написав: „произвести объездчика Ки-яшко в унтер-офицеры и выдать ему еще 50 рублей”²¹.

5 грудня 1876 року помічник наглядча Волинської бригади колезький секретар Станкевич переслідував із шістьма об'їждчи-ками коло Староконстантинова 11 контрабандистів на 5 санях. За-в'язалася сутичка. На допомогу контрабандистам підійшли збройні групи. У рукопашному бою прикордонники захопили 5 саней з 22 товарними місцями й одного контрабандиста.

За мужність і вмілі дії Станкевич був заохочений. 3 січня

1867 року Олександр II повелів: „произвести Станкевича в чин титулярного советника за отличие не в пример вторым”²¹.

5 вересня 1888 року вахмістр Волинської бригади Прикордонної варті Андрєєв, знаючи про можливу вилазку контрабандистів, організував засідку з 6 чоловік. Коли контрабандисти з’явилися, зав’язалася бійка. У результаті було захоплено 6 коней, 11 візків з 117 пудами цукру, усього на суму 903 руб. 26 коп. Олександр III написав на докладні: „Андреева произвести в офицеры таможенной стражи и выдать в награждение всю сумму задержанной контрабанды и опубликовать о происшествии в газетах”²¹.

Міри, прийняті по боротьбі з контрабандою в першій і в другій половині XIX століття, не привели до бажаних результатів. Контрабанда росла. Це можна простежити на динаміку кількості затриманих і вартості контрабандних товарів. Дані по кордону з Австрією автор поєднав у наступну таблицю:

Таблиця 1²¹

Роки	Кількість затриманих	Суми
1848	100	23996 руб. 23 коп
1850	168	64246 руб
1853	1273	121104 руб. 20 коп.
1855	4881	158385 руб. 75 коп

Усього ж за період з 1846-го по 1855 р. зафіксовано 27 010 випадків затримки контрабанди на суму 862 211 руб. 64 коп. У наступні роки контрабанда не скорочувалася.

Таблиця 2²¹

Роки	Кількість випадків затримання	Суми
1856 - 1865	49 676	1 422 358 руб. 30 коп
1866 - 1875	87 251	1 166 877 руб. 97 коп
1876 - 1885	166 392	2 549 940 руб. 20 коп.

На інших кордонах у період з 1849-го по 1885 р. було зареєстровано 154 501 випадків затримки контрабанди на суму 3 892 197 крб. 90 коп. Аналіз цифрових показників затримки контрабанди свідчить про її постійне зростання як по кількості затримань, так і по сумарній вартості контрабандних товарів. За цими цифрами чітко проглядається збільшення спроб незаконного провозу товарів через кордон і, безумовно, робота Прикордонної варті та митного відомства.

Боротьба була складною. Списки контрабандистів були видані типографським способом, розмножені і направлялися в усі митні округи і регулярно оновлювалися.

Таким чином, боротьба з контрабандою з кожним роком ускладнювалася. Прикордонна варта, через свою нечисленність, не завжди могла справитися з контрабандистами, що удосконалювали способи приховання товарів при переміщенні товарів через митний кордон.

Ширилася і мережа «добровільних помічників» контрабандистів. Соціальні корені контрабанди склалися в слабкій економіці Росії, її економічній відсталості від країн, що були розміщені поряд.

Звичайно, не всі митники та прикордонники відрізнялися відмінною поведінкою, були і інші випадки. Правоохоронні органи Російської імперії не могли похвалитися високим соціальним статусом в імперії, митний департамент теж не обійшла ця участь.

Митники приклали руку до створення досить суперечливої уяви цієї служби, репутація була низкою. Найбільше у цьому досягли високих «результатів» доглядачі та прикордонники - вони пиячили, брали хабарі, сприяли здійсненню контрабанди, самовільно покидали пости і робили багато чого іншого. (доглядач – найнижчий службовець митниці, як правило це були міщани, селяни- після 1861 року). Так п'яні прикордонники вбили селянина Лабуна П. та поранили Заставного Т.²², прикордонник Остранов таємно переправляли з Австрії спирт²³ прикордонник Клепиков був засуджений за крадіжку обмундирування, рядовий Горбунов І.²⁴ за крадіжку та самовільну відлучку. Протиправну поведінку дозволяли собі не тільки рядові, а і офіцери. Штабс-капітан Першин, помічник командира Волинської прикордонної бригади був засуджений Київським військовим судом у 1854 р. за «чинимые притеснения управителю Почаевского имени дворянину Додаевскому, слабый надзор за поведением нижних чинов, причинение побоев жене купца Глейзера»²⁵.

Митники не «відставали», так на Ісаковський митниці Ісаака Мицика звільнили за крадіжку, Брежентовського за «ложный донос на незаконные якобы действия чинов таможенного учреждения», Ксенофонта Носова за хабарництво, Івана Богатирева «за пьянство и буйство»²⁶. 11 лютого 1903 доглядач Ісаковецької митниці Метельський звернувся до керуючого митниці з рапортом, в

якому доповів про те, що доглядачі А.Козловський, І.Козловський та ще 5 чоловік приймали подарунки, отримували безмитно товари та здійснювали інші протиправні дії. Згадані доглядачі працювали в одній зміні, конфлікт виник після погрози Метельському з вимогою приєднатися до протизаконних дій митників. Доглядачів звільнили з роботи, при цьому виявилось, що доглядачі Козловські брати. Митним законодавством Російської держави було заборонено близьким родичам працювати разом, тим більш знаходиться у підпорядкуванні - старший Козловський очолював доглядачів²⁶.

Серед причин, які призвели до такого становища виділяються декілька. Одна з головних – низька платня рядових працівників, як Прикордонній варті, так і митникам, тим більш, що через їх руки проходило митне оформлення товарів на великі суми. Високі чиновники Російської імперії використовували майже дармову робочу силу, заробляли на цьому високі дивіденди і каральними методами прагнули покінчити з потоком порушень митними службовцями та контрабанди. Прикордонників судили військовим судом, прізвища митників, помічених у «неблагонадежном поведінні» вносили в спеціальній реєстр, які розсилалися на всі митниці. Більш того, митникам, внесеним в реєстр, взагалі заборонялося працювати на усіх рівнях державної служби. Але каральними методами подолати контрабанду у Російській імперії не змогли.

Таким чином на протязі 19 ст. на Правобережні України була створена система митниць та інших державних установ Російської імперії, що здійснювали боротьбу з контрабандою. Боротьба велася як з предметами політичної контрабанди, так і з товарами, що були об'єктами економічної контрабанди. Як бачимо поняття контрабанди за 200 років дещо змінилося, але головні риси залишилися. З точки зору захисту економічної безпеки, митні установи Правобережжя впливали на регіональні інтереси, що ж стосується державної безпеки, то митники та прикордонники Правобережної України були на передньому фронті подій.

Митники і прикордонники були носіями загальноросійських тенденцій, добрих і складних сторін розвитку митної справи Російської імперії. Основним стимулом праці був визначений жорсткий контроль зі сторони керівництва, різних контролюючих органів, який так і не зміг спинити ні політичної, ні економічної контрабанди.

Одною з головних причин цих обставин, на думку автора, було: ігнорування інтересів виконавців, нижчих ланок чиновників:

- низька зарплата ,
- низький освітній рівень,
- розповсюдження контрабанди,
- зловживань зі сторони митників та прикордонників.

Не зважаючи на вказані обставини частина митників працювала на благо держави, не рідко проявляє дива хоробрості.

Джерела та література:

1. Марков Л.В. Очерки по истории таможенной службы/ Л.В. Марков - Иркутск, 1987.-160 с.
2. Угаров Б.М. Международная борьба з контрабандой./ Б.М. Угаров– М., 1981, 342 с.
3. Ладыженский К.Н. История русского таможенного тарифа./ К.Н. Ладыженский - Челябинск : Соцум. 2005. – 430 с.
4. Кисловский Ю.Г. История таможи государства российского./ Ю.Г. Кисловский - М.: Автор, 1995.
5. Історія митної справи в Україні./ упоряд. Пашко П.В. – К.: Знання, 2006.
6. Петров М.І. Подолия. Историчесое описание./ М.І.Петров - СПб., 1891.
7. Сіцінський Ю.Й Город Каменец- Подольский./ Ю.Й Сіцінський - Каменец-Подольский, 1895.
8. Нариси історії Поділля./ Під.ред. Баженова Л.В. –Хмельницький : Облполіграф, 1990
9. Державний архів Хмельницької області ф.378, спр.21 (далі ДАХО)
10. Деревнина Т.Г. III отделение и его место в системе государственного строя абсолютной монархии в России (1826-1855): Автореф. ... канд. ист. наук./ Т.Г. Деревнина -М., 1973. С.18.
11. Полицейский сыск при царях. М., 1993. 357 с.
12. Державний архів Російської Федерації . Ф. 1467. Оп. 1. спр. 303, 389, 524, 725, 901, 968, 1073, 1113, 1712, 1714, 1792.,
13. ДАХО.Ф.378.спр.21.
14. Кримінальний кодекс України – К., 2006.
15. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. /Афанасьев-Чужбинский А. С. - Спб., Г. Гоппе, 1893. (Собр. соч. [Изд. 2-е]. Т. 7-8). [Ч. 2]. Очерки Днестра. 422 с.
16. ДАХО Ф.442.оп 1, спр.1256, арк.3, 93.
17. ДАХО Ф.309.оп.2.спр. 26, арк.35.
18. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 31 января 1898 г., № 14 .
19. Пузино В. Контрабандисты. / В. Пузино– СПб.,1907. . – 386 с.

20. ДАХО Ф.442.оп 1, спр.1550, 1843, арк.3.
21. ДАХО ф.315.оп1,спр.611, арк. 62, 83
22. ДАХО Ф.347.оп.1.спр.10, арк. 23.
23. ДАХО Ф.442, оп.279,спр.19, арк.10.
24. ДАХО Ф.309.оп.2.спр. 17, арк.4.
25. ДАХО ф.309.оп.2.спр.71, арк.8
26. ДАХО ф.442, оп. 279. спр.46, арк.7.

Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів

Останнім часом набули поширення дослідження історії земств та особливостей їх функціонування. При цьому неодноразово вивчалися та вводилися до наукового обігу матеріали їх обслідувань. Однак, досі актуальним залишається питання про можливість використання матеріалів земських дослідження для історії землеволодіння та особливостей оренди в окремих населених пунктах, як адміністративного так і господарського значення.

В даному питанні окремий інтерес представляють праці статистиків Таврійської губернії. Одним із найцікавіших, з нашої точки зору, є окреме земське обстеження Мелітопольського повіту 1912 року, первісні описові матеріали якого збереглися до нашого часу. Досліджуючи історію його проведення, спробуємо визначити етапи формування та загальні особливості описово-статистичних документів до дослідження землеволодіння окремих населених пунктів.

Для більш кращого розуміння процесу формування описово-статистичних джерел, які відкладалися в земських організаціях, треба окреслити загальну суть статистичного спостереження і визначити особливості роботи земств по накопиченню та обробці матеріалу.

Створення та фондування описово-статистичних джерел земських установ Таврійської губернії залежало від функціонального призначення цих організацій. Особливості формування комплексів джерел цілком залежать від їх основних функцій та діяльності.

В статистичній діяльності Таврійського губерньського земства виділяють два основних періоди – роботу Статистичного бюро (1884-1889) та Оціночної комісії (1899-1920)¹.

Обслідування Мелітопольського повіту в 1912 році проводилося Оціночною комісією Таврійського губерньського земства. Її перше засідання, у оновленому складі, відбулося 28 червня 1899 року. На ньому було прийняте рішення звернутися з доповіддю до

Губернського Земського Зібрання про утворення при Управі оціночно-статистичного бюро для збирання та розробки даних, необхідних для встановлення основ оцінки нерухомого майна, та виділення коштів на утримання цього закладу. Також було вирішено доручити Губернській Земській Управі розробити програму для збирання даних². За період існування Оціночно-статистичного бюро змінилося шість завідуючих С.М. Блеклов, П.П. Фірсов, А.В. Неручев, Б.В. Волков В.А. Оболенський М.Є. Бененсон³.

В літературі з історії земств, процес формування статистичних документів поділяється на три етапи: 1) підготовчі роботи та розробка програм дослідження; 2) збір інформації; 3) звіт та публікація даних. Матеріали, які відкладалися на цих етапах розділяють на дві групи: 1) первісні дані та згруповані матеріали земських публікацій; 2) матеріали, які висвітлюють цілі, задачі та методику здійснення земських статистичних робіт⁴.

Перед дослідженням кожного повіту статистики робили підготовчу роботу. Попередній облік представляв собою вибірку даних із земельних справ Нотаріального архіву, Управління державним майном, Удільної контори, Губернської креслярні, Банків, Духовної консисторії, повітових управ та інших установ. Першоджерелами слугували «реєстри» старшого нотаріуса, записи на володіння, викупні справи, дані відмежування селянських наділів, дані з книг Дворянського та Селянського банків, проекти полюбовного розмежування, клірові відомості, окладні книги повітових управ та ін. Крім цього знімалися копії з планів приватних власників, казенних, удільних та інших земель. Все це розподілялося по так званим межовим дачам. Попередній облік доповнювався місцевим, який проводився експедиційним шляхом⁵.

Людина, яка повинна була робити вибірки обов'язково отримувала своєрідний дозвіл на проведення досліджень у вигляді посвідчення. У фондах Таврійської губернської креслярні нами були знайдені документи, які підтверджують такий порядок справ⁶.

У земській статистичній практиці існувало два головні методи статистичних досліджень: експедиційний та бланковий. Характерні риси першого – отримання статистичних даних під час особистого відвідування досліджуваних місцевостей, другого – добування даних шляхом надсилання опитувальних бланків до установ чи осіб, які були первинними джерелами інформації (волосні правління, сільські старости, приватні власники тощо). Зібрані дані за-

носилися до списків або до карток. Тому існувало дві системи упорядкування даних – за списками та карткова.

На початку діяльності земських статистичних установ (середина 70-х – початок 80-х років) одиницями статистичного дослідження були селища і селянські громади, пізніше - селянський двір. Головними ознаками двору в земській статистиці були: розмір землеволодіння, кількість робітників у сім'ї, кількість робочої худоби, розмір орендованої землі. Методом обробки даних - групування селянських дворів не лише за адміністративно-територіальним принципом, але й за економічними ознаками. Метою подвірних переписів було вивчення типів селянських господарств та з'ясування залежності між різними елементами селянського господарства⁷.

Після підготовчих робіт складався список усіх господарів населеного пункту. Якщо селище було велике, то для його складання доводилося скликати 20 – 30 господарів з різних кутків села, якщо маленьке – то 2 – 3. Перепис проводився за загальним списком для усіх господарів, або за картками, які являли собою окремих опитувальний бланк для кожного окремого господарства. Таврійські статистики подвірний перепис з самого початку проводили за картковою системою⁸.

Основними чинниками, які впливали на формування документів земських статистичних досліджень були:

1. Рішення, інструкції та програми, які надходили від земських управ чи зібрань.
2. Інструкції, рекомендації та пропозиції загальних з'їздів та нарад земських статистиків.
3. Надбаний досвід робіт, що вказував ефективніші прийоми роботи.
4. Особа завідувача статистичного закладу, який за звичай вирішував якими методами буде проводитися статистичне дослідження (у випадку коли вони були відсутні у інструкціях земських управ).
5. Особа статистика, який збирав дані⁹.

Описово-статистичні джерела, створені в процесі роботи земств, це формуляри бланків за якими проводилося дослідження, та опубліковані дані, що вміщують в собі різномірний табличний та текстовий матеріал з питань землеволодіння та землекористування.

Слід звернути увагу, на різницю між теоретичною статистич-

ною програмою та формуляром обстеження. На практиці, питання до формулярів занеслися ті самі, що і в програмі, але вони отримували при цьому більш придатну для обстеження форму. Практична програма для опиту повинна була включати ті самі питання, але викладені по-можливості в табличній формі, яка найбільше гарантувала точність редакції питань, із введенням, за необхідністю, місцевих термінів. В залежності від повітових особливостей редакція питання теоретичної програми, в практичній програмі могла змінюватися. Таким чином, теоретична програма з'ясовувала, **що** повинно було досліджуватися, та в якому об'ємі, а практична, яка складалася в межах теоретичної, повинна була вирішувати **як** формулювати «питання», щоб дане явище було досліджено в повній мірі¹⁰.

Що стосується Мелітопольського повіту, то загальне керівництво переписом в 1912 році та розробкою його матеріалів, було покладено на М.Є. Бененсона¹¹.

Ще в 1910 році програма майбутніх досліджень окреслювалася дуже коротко. Вказувалося, що вона намічена попередніми роботами. Бюро вирішило відмовитися від подвірного перепису через його затягнутий характер, відсутність коштів та неможливість відправки великих партій статистиків та регістраторів до повіту.

Ці причини обумовили те, що при складанні програми статистики хотіли обмежитися тільки оціночними розрахунками, елементами яких були: облік земель та угідь, пропорції культур, система та техніка полеводства, урожайність та висів, витрати виробництва, характер та спосіб експлуатації сінокосів та вигонів, ринкові умови та ін.¹².

Зазначалося, що для обліку угідь необхідний опис усіх приватних володінь в кількісному та якісному їх складі. Землі товариств та установ планувалося описувати в їх загальному поселеному володінні. Таким чином, технічна сторона роботи повинна була бути зосереджена на складанні: 1) Поселеного бланку, 2) Бланків опису приватних володінь, 3) Урожайних карток та карток пропорцій культур 4) Описів спеціальних культур¹³.

Але подвірний перепис все ж таки провели. Невідомо що вплинуло на рішення Комісії, але знайдені бланки перепису свідчать про дещо іншу програму його проведення, аніж планувалося у 1910 році.

В Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігся документ, який має назву «Сведения о заполнении подворных карточек» під грифом Таврійської губернської земської управи та печаткою статистичного бюро Таврійського губернського земства. Нажаль, цей документ недатований, але порівняння вказівок які надаються у документі із наявним формуляром подвірної картки перепису 1912 року, свідчить про пряме відношення «Сведений...» до цього обслідування¹⁴.

На основі «Сведений ...» та наявних формулярів бланків подвірного перепису, ми можемо встановити основний комплекс документів, який повинен був відкладатися у процесі його проведення:

Всі документи перепису можна поділити на реєстраційну документацію – «Повістки власникам», «Перелік домогосподарів» та «Облікові картки», а також практичні формуляри обстеження - шість типів бланків: «Подвірна картка», «Купча картка», «Приватновласницький бланк», «Опис поселень на відрубках», «Пообщинний бланк», «Пропорції культур»¹⁵.

У перелік домогосподарів, окрім імені, по-батькові, прізвища та номерів лицевих рахунків, заносилися всі дані про землеволодіння та землекористування, які було виявлено при заготовці подвірних карток. Усі інші дані, які треба було заносити у список відносно землеволодіння та землекористування, а також зміни, які відбулися пізніше і були виявлені під час обслідування повинні були заноситися до списку по мірі їх з'ясування¹⁶.

На повістках власникам зазначалося:

- 1.Номер подвірної картки, однакової із номером лицевих рахунків.
- 2.Ім'я, по-батькові, прізвище домогосподаря.
- 3.Кількість душових наділів, купленої землі, подвірної або відрубної, згідно із документами.
- 4.Орендована їм земля у товариства¹⁷.

В Державному архіві Запорізької області збереглося 415 справ, які стосуються матеріалів дослідження 1912 року (справи із документами стосовно інших повітів нами не враховувалися). Серед 410 справ, які нами було проглянуто, було знайдено такі типи описово-статистичних документів для дослідження землеволодіння та оренди землі:

- 1) 5 подвірних карток¹⁸,
- 2) 235 приватновласницьких бланків¹⁹,

- 3) 5 купчих карток (тільки форми)²⁰,
- 4) 74 описи поселення на відрубах²¹,
- 5) 100 пообщинних бланків²²,
- 6) документи додатків.

Використовуючи «Сведения...» та наявні формуляри обстеження ми можемо охарактеризувати основні етапи складання документів, а також проаналізувати загальну структуру кожного з них.

Система опису господарств на подвірні картки зводилася до наступного. Першим при заповненні розділу подвірної картки про землеволодіння було питання про площу землі, яку було отримало після останнього переділу. Потім, регістратор повинен був фіксувати усі придбання та відчуження, які відбулися з часу видання закону до дня перепису. Як результат, отримували площу землі, яка була у господарстві на момент перепису із всіма її підрозділами на неукріплену, укріплену, відрубну та приватновласницьку.

Таким чином, стало можливим отримати матеріал про інтенсивність купівлі-продажу надільних земель, змін в забезпеченні власною землею у всіх групах господарств, які скористалися, або не скористалися законом 9 листопада 1906 року²³.

Подвірна картка складалася на кожен двір (господарство), тобто на кожного домогосподаря окремо. Ознаками двору-господарства були: загальне господарське майно (худоба, сільсько-господарські знаряддя), та загальні прибутки та витрати. На цій основі два брати або батько із сином, які проживали в одній садибі, але вели різне господарство вважалися двома різними господарями, і по кожному складалася окрема картка.

В кожному селищі подвірною переписувалося «приписне» селянське населення, тобто всі без виключення селяни, приписані до сільського товариства або селища, яке описувалося. Приписне населення поділялося на наявне та відсутнє. Наявним населенням були всі господарі, які були присутні під час перепису, «відсутніми» вважалися всі ті господарі, які маючи землю або садибу при даному селищі в момент обслідування жили за її межами. На подвірній картці відсутнього домогосподаря графи «сімейний склад», «скотарство» та мертвий «інвентар» обов'язково прокреслювалися. На картці робили напис «відсутній» і в відповідних графах відмічалася куди виселився, чим займається і що сталося із його землею

та садибою: чи здані вони в оренду, чи продані (із показником ціни і в першому і у другому випадку).

Стороннім вважалось населення не приписане до даного сільського товариства, але таке, що проживало в його межах. На подвірну картку також реєструвалось стороннє населення, яке не займаючись сільським господарством, здавало свою землю у оренду.

Відсутні сторонні, які мали в селищі куплену землю, реєструвались на подвірну картку таким же чином, як і приписні, але замість слів «куди виселився» робилася помітка «де проживає».

Сторонні без землі та садиби, які не орендували землю, на подвірну картку не реєструвались²⁴.

Реєстрацію даних на подвірну картку потрібно було починати з розділу «сімейний склад», потім заповнювати «скотарство», «мертвий інвентар», а після цього переходити до розділу «формування землеволодіння», «землекористування» та ін. Спершу потрібно було з'ясувати той чи ні домогосподар з'явився для опиту, чи приписний він і до якої народності себе відносить²⁵.

В розділі «формування землеволодіння» окремо розділялася земля, отримана з загальної долі та земля, отримана покупкою. Перша категорія була першоосною господарства, тоді як куплені землі вказували на розширення діяльності господарства. Саме цьому перша строчка в усіх видах земельного володіння заповнювалася даними про «первісне володіння». Моментом початку первісного володіння була постанова про переділ, про укріплення, або про вихід на відруб. Кількість землі отриманої за цією постановою із всією загальною площею землі заносилася до першої строки. Потім друга, третя та інші за необхідністю строки заповнювались послідовними покупками закріпленої або відрубної землі, по можливості, в хронологічному порядку.

Неукріплена земля не продавалася і не покупалася. Збільшення її площі відбувалось тільки як результат злиття декількох господарств, або через сімейні зв'язки (наприклад, одруження на вдовиці із землею, прийом сиріт із землею та ін.). Саме цьому, в розділ «надільна неукріплена» другою, третьою і т.д. заносилися землі, отримані згаданими вище засобами із відміткою «де», «чия земля» приєднана. Якщо селище знаходилося на куплених банківських землях або казенних відрубках, то земля заносилася в розряд «відрубної» першою строчкою.

В розділі „куплена” першою строчкою проводилася купча земля (якщо селище складалося із власників на купленій землі). Другою, третьою, четвертою та п'ятою строчками цього розділу проводилася земля куплена на стороні у приватних власників (тобто не надільна та не відрубна).

Відносно землі, купленої на стороні, слід зазначити, що вона відмічалася на подвірній картці тільки в розділі «формування землеволодіння» із показанням: «скільки десятин її придбано», «де саме», «коли та по якій ціні за десятину», а також «скільки» десятин із них відчужено і якщо були відчуження то по якій ціні та коли. Детальний опис цієї ділянки проводився на купчій картці або приватновласницькому бланку.

Куплена на стороні земля, яка не представляла собою окрему хуторську ділянку, а входила у склад землі будь-якого іншого селища (яке в свою чергу знаходилося на купчій землі) таким же чином як і хуторська ділянка відмічалася на подвірній картці її власника у розділі «формування землеволодіння», а детально описувалася на «купчій картці».

В подвірній картці також відмічалася число та номера приватновласницьких бланків, які до них відносилися у строчці «к № приложенія»²⁶.

«Купча картка» або «Приватновласницький бланк» складалася на куплену приватну землю площею до 100 і більше 100 дес. відповідно. Якщо землевласник, приписаний до товариства, мав приватну землю на стороні (за межами общини), то в подвірній картці вказувалася її наявність, а детальний опис надавався на окремій «купчій картці», або на «приватновласницькому бланку» (більше 100 дес.)²⁷. В купчій картці та приватних бланках повинні були відмічатися номера подвірних карт, до яких вони відносилися²⁸, але наявний матеріал свідчить, що номери подвірних карток та приватновласницьких бланків фіксувалися у додатках до общинних бланків. Як, наприклад додаток до общинного бланку селища Нейбазель, Василевської вол., де вказувалося що «к этому бланку приложена подворная карточка числом от № 1 до № 11 (включительно) и два частновладельческих бланка на хутор Н.Суптеля и Я.С. Красно»²⁹.

Слід зазначити, що всі знайдені нами купчі картки вміщують в собі інформацію про землеволодіння більше 100 дес. При цьому, окремо пояснюється що всі дані про цю ділянку було описано на

бланку купчої картки «за недостатком частновладельческих бланков в момент обследования»³⁰. Скоріш за все, подібною нестачею приватновласницьких бланків пояснюється і те, що 16 приватних описів розміщено на бланках общинної форми, і 10 – на бланках для описування відрубів³¹.

Таким чином, нами не було знайдено жодної справжньої купчої картки на землі менше 100 десятин. Але, виявлені нами «заміни» приватновласницьких бланків дають можливість проаналізувати формуляр цього документу.

До програми подвірного опису, окрім звичайних елементів, необхідних для демографічних та оціночних описів, велике місце було відведено обслідуванню питання про поширення закону про виділ та укріплення землі (закон 9 листопада 1906 р.). Селища та общини на відрубках описувалися на окремому бланку, який називався «Опис поселень на відрубках»³².

Пообщинні (поселенні) бланки склалися для общин та селищ. За матеріалами перепису було обстежено 198 общин (за виключенням відрубних)³³.

Окрему додаткову групу документів, які можна вважати додатковими описовими матеріалами, становлять додатки до опису кожного землеволодіння. У більшості вони склалися не за формою. В основному, це рукописні виписки із документів на землю або її друківані копії. Загалом, цю документацію можна умовно розділити на такі групи:

- 1) списки орендарів чи домовласників,
- 2) дані про оренду,
- 3) вироки про переділ, або розверстання,
- 4) копії записів на володіння або експлікацій розверстання,
- 5) довідки статистичного бюро або окремих статистиків про кількість землі або умови землеволодіння,
- 6) довідки та супровідні записки волосних правлінь,
- 7) описи кількості статистичних бланків, які було видано на руки,
- 8) довідки про вихід із общини,
- 9) акти укріплення землі,
- 10) чорнові розрахунки і примітки статистиків.

36% переглянутих нами бланків (149 справ) вміщують в собі подібну документацію. Слід зауважити, що її наявність, сама по собі свідчить про високу вірогідність даних дослідження 1912 року.

Це вочевидь говорить про використання статистиками додаткових документів під час обслідування і про те що вони робили не тільки вибірки з документів, як було прийнято в земських обслідуваннях, вони ще додатково створювали копії цих документів.

Аналіз наявних документів, дає можливість скласти формуляр статистичних описів, які створювалися у вигляді бланків (таб.1) і карток (таб.2).

Табл.1 Формуляр общинного, приватного та відрубного бланків

I. Початковий протокол
титульна частина (назва статистичного органу, № бланка)
дата
прізвище особи, яка заповнювала бланк
адресна частина
II. Основна частина
придбання землі
відчуження землі
угіддя
формування землеволодіння (общини, відрубів, приватної землі)
оренда землі
здача землі в оренду
III. Кінцевий протокол
додатки до бланку

Табл.2 Формуляр подвірної та купчої карток

I. Початковий протокол
адресна частина
II. Основна частина
формування землеволодіння
кількість землі
угіддя
III Кінцевий протокол
оренда землі
здача землі в оренду

В постанові земського зібрання фіксується, що було описано біля 65000 господарств і складено близько 2000 поселених, хуторських та приватновласницьких описів³⁴.

В Державному архіві Запорізької області збереглося тільки 415 описових бланків (5 купчих карток рахуються як приватновласницькі описи більше 100 дес.) і 5 подвірних карток. З приводу цього можна зробити висновок, що приблизний відсоток збереження описових бланків становить 20,8%, а подвірних карток тільки 0,008%.

Таким чином, виявлені нами описово-статистичні документи обслідування Мелітопольського повіту 1912 року у формі бланків, карток та додаткового матеріалу представляють собою джерело для дослідження землеволодіння окремих населених пунктів повіту. При цьому вони є досить унікальними у тому плані, що надають дані по всім основним формам земельної власності на той час. Цим вони відрізняються від попередніх обстежень Мелітопольського та Бердянського повітів проведених, які торкалися в основному общинного володіння³⁵.

Матеріали обстеження 1912 року дають можливість визначити не просто окремих землевласників та їх земельні ділянки, а їх приналежність до окремого населеного пункту. Кожен бланк або картка має адресну частину, яка дає можливість пов'язати історію окремого землевласника із конкретним населеним пунктом і таким чином «зарахувати» його до історії цього посольку, хутора, селища тощо.

У процесі подальшого вивчення матеріалів обслідування 1912 року також можливий більш детальний аналіз їх внутрішньої структури та перевірка вірогідності шляхом порівняння із первинними матеріалами.

Література:

¹ Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX- начало XX века): Библиографический указатель / под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, с.56-58; Крымский Областной Государственный Архив (Путеводитель) / под общ. ред. А.Д. Беликовой, А.А. Степановой. – Симферополь: Крымиздат. - 1961. - С. 66.

² Журнал заседаний Таврического губернского земского собрания чрезвычайной сессии 10 июля 1899 г. – Симферополь, 1899. – С. 46-47.

³ Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX- начало XX века): Библиографический указатель / под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – С. 56-77.

⁴ Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. дис. ... кандидата истор. наук / Киевский государственный университет имени Т.Г. Шевченко. - К., 1988. - С. 13.

⁵ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 г.). — СПб., 1911. - 2-е изд. - С. 71-73.

⁶ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф., 377, спр. 3515., арк. 339.

⁷ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01; - Защищена 18.02.2004; - Затв. 30.06.2004. - Дніпропетровськ, 2004. - С. 103-104.

⁸ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01; - Защищена 18.02.2004; - Затв. 30.06.2004. - Дніпропетровськ, 2004. С. 105; Прения и Постановления Таврического губернского земского собрания XIX очередной сессии: заседания 1885 года. – Симферополь, 1885. – С. 1-5.

⁹ Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01; - Защищена 18.02.2004; - Затв. 30.06.2004. - Дніпропетровськ, 2004. С. 103-106.

¹⁰ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXIV очередной сессии с 10 по 19 декабря 1899 г. – Симферополь, 1900. – С. 12-13.

¹¹ Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С. 3.

¹² Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44 очередной сессии 8 – 16 января 1910 г. – Симферополь, 1910. – С. 1039-1041.

¹³ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44 очередной сессии 8 – 16 января 1910 г. – Симферополь, 1910. – С.4-5.

¹⁴ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689; Державний архів Запорізької Облaсті (ДАЗО), ф. Ф-255, оп.1, спр. 241, арк.12-12зв.

¹⁵ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.3зв.- 4, 6, 7, 9, 13.

¹⁶ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.4.

¹⁷ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк. 3зв.- 4.

¹⁸ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 131, 145, 241, 266, 337.

¹⁹ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 29-55, 57, 78-84, 88-97, 107-232, 236, 249-251, 254-265, 278-283, 285-305, 330-332, 334, 357-369, 392-394, 682, 892.

²⁰ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 141, 152, 153, 195, 209.

-
- ²¹ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 505-507, 509, 722, 725-760, 762-764, 858-887.
- ²² ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 18-28, 58, 67-77, 85-87, 98-106, 233, 237-248, 266-277, 306, 329, 333, 336-356, 370-374, 386-399.
- ²³ Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С.2-3.
- ²⁴ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.4-6.
- ²⁵ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.6892, арк.6-6зв.
- ²⁶ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк. 8зв-10.
- ²⁷ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк. 9зв.
- ²⁸ ДААРК, ф. 60, оп.1. спр.689, арк.10.
- ²⁹ ДАЗО, ф. Ф-255, оп.1. спр. 72, арк.12.
- ³⁰ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 152, л.1; спр. 153, л.2; спр. 195, л.1, спр. 209, л.1.
- ³¹ ДАЗО, ф. Ф-255, спр. 121, 125, 135, 177, 183, 186, 187, 194, 198, 200, 209, 213, 223, 230, 231, 286; 152,153, 195, 210, 226, 229, 330, 331, 332, 682.
- ³² ДАЗО, ф. Ф-255, оп.1 спр. 758; ДАЗО, ф. Ф-255, оп.1 спр. 762; Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С. 2.
- ³³ Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. - Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. - 1915. - Вып.1. Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. - С. 208.
- ³⁴ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 47-й очередной сессии с 10 по 19 января 1913 года и чрезвычайной сессии 4 мая 1913 года. - Симферополь, 1913. - С. 958.
- ³⁵ Сборник статистических сведений по Таврической губернии. - Симферополь, 1885. - Т.1. - Вып.1.- Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. - 283 с.; Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. - Симферополь, 1887. - 337 с.

Илья ТОРОПИЦЫН (Астрахань)

Деятельность Коммерц-коллегии по привлечению турецких армян к транзитной торговле через Астрахань (1726-1727 гг.)

Вопросы развития русско-восточной торговли во все времена находились в числе приоритетных направлений экономической политики российского правительства. В XVI-XVIII вв. торговля со странами Востока осуществлялась главным образом через Астрахань и приносила нашему государству значительный доход. В связи с этим правительство России предпринимало все возможные меры, направленные на стимулирование коммерческой деятельности русских и восточных купцов.

Покровительственная политика в отношении выходцев с Востока способствовала притоку в Астрахань большого числа армянских, индийских, персидских, среднеазиатских купцов и ремесленников, основавших в городе крупные колонии, которые стали играть заметную роль в экономической жизни России. Достаточно отметить, что в XVII - первой половине XVIII вв. проживавшие в Астрахани восточные купцы, преимущественно армяне и индийцы, занимали ведущие позиции в международной торговле с Персией и Закавказьем, а Армянская торговая компания, основанная представителями города Джульфы, фактически монополизировала в своих руках ирано-европейскую торговлю персидским шелком.

Данное обстоятельство имело как свои ощутимые преимущества, так и недостатки. С одной стороны российская казна получала определенный доход от транзита шелка-сырца через территорию нашей страны, с другой стороны – монопольное положение Армянской торговой компании, зафиксированное в ряде договоров между нею и российским правительством, препятствовало расширению объемов этого вида торговли, так как джульфинцы не всегда соблюдали условия своих договоров с российским правительством продолжая значительную часть персидского шелка-сырца отправлять в Европу через средиземноморские порты Турции. Более того, желая сохранить за собой монопольное право на транзит через Россию товаров и удержать остальных армянских купцов от торговли с

Россией, джюльфинцы стремились даже оказать давление на русское правительство¹.

В связи с этим представляют несомненный интерес документы, выявленные автором настоящей публикации в Российском государственном архиве древних актов (РГАДА), которые посвящены вопросу привлечения проживающих в Турции армян к транзитной торговле с Персией через территорию России различными товарами, в том числе и шелком-сырцом.

Необходимо отметить, что данная тема уже затрагивалась в историографии в труде М.Чулкова «Историческое описание российской коммерции»², однако не получила своего всестороннего освещения.

Документы, привлечшие наше внимание, хранятся в фонде Коммерц-коллегии (№ 276). Первый из них представляет собой доклад Сенату президента Коммерц-коллегии П.П. Шафирова и советников данной коллегии И.-П. Бакона и И. Аленина, в котором аргументировано их мнение по вопросу привлечения турецких армян к транзитной торговле через Астрахань. Второй документ («Сенатская резолюция») позволяет судить о конкретных результатах рассмотрения этого проекта в правительстве.

Обстоятельства появления первого из этих документов весьма примечательны. В январе 1726 г. Коммерц-коллегия получила сенатский указ, который предписывал рассмотреть предложения командования российских войск в прикаспийских провинциях о возможности предоставления турецким армянам позволения воспользоваться Волго-каспийским путем сообщения с Азовом.

Инициатива в данном вопросе исходила от самих турецких армян, которые жаловались, что из-за беспокойной политической обстановки в Персии не могут выехать оттуда со своими товарами в Турцию. В конце 1725 г. они обратились с этим к командующему Низовым корпусом в Гиляни генерал-майору В.Я. Левашеву, который поддержал их просьбу и доложил о ней своему непосредственному командующему генерал-лейтенанту М.А. Матюшкину. В.Я. Левашев подчеркивал: «ежели не воспрепятствуют какие другие государственные интересы, с великим бы прибытком могло быть, ежели бы азиатская коммерция чрез Россию следовала».

Аргументируя свою позицию, он сообщал, что турецкие армяне ежегодно вывозили из Гиляни большое количество шелка-сырца, которое доставляли через территорию Турции к портам в

городах Трапезунт, Антиохия, Александрия (возможно Александретта), Алеппо и далее через французские порты в Голландию. М.А. Матюшкин сумел оценить выгоды, которые могла извлечь Россия от увеличения транзита персидских товаров, и поставил об этом в известность Коллегию иностранных дел.

Следует подчеркнуть, что данная инициатива полностью отвечала задачам российской политики на Востоке. В первой четверти XVIII в. правительством России были предприняты энергичные меры к увеличению товарооборота со странами Востока и, в первую очередь, транзита шелка-сырца из Персии. Н.В. Козлова сообщает, что в реестре дел, имевшихся в Коммерц-коллегии за первые десять лет ее существования, значится дело «О умножении персидского торгу и о приласкании армян... дабы тем подать охоту для большего их приезда»³.

Первый руководитель «коллегиум коммерции» П.М. Апраксин еще в 1715 г. в записке императору Петру I обосновал необходимость развития транзитной торговли персидским шелком через территорию России. По его замыслу параллельно с учреждением Коммерц-коллегии в ряде важнейших портовых городов России: Ревеле, Пскове, Нарве, Риге, Архангельске и Астрахани предполагалось открыть филиалы коллегии – Коммерц-конторы в составе президента, четырех служителей и комиссара. Эти служители должны были «при оных портах всею коммерции состояние и лиценца сборов смотреть и... собирать»⁴. Но это предложение было реализовано лишь частично.

Относительно организации Коммерц-конторы в Астрахани сведений не сохранилось. Зато известно, что в 1715 г. правительство направило в Персию посольство, которое возглавил А.П. Волынский, целью которого было добиться от персидского шаха Султан-Хусейна выгодных условий для русских купцов, торгующих в Персии, и возможности беспрепятственного проезда для россиян в Индию.

Миссии А.П. Волынского сопутствовал успех. В 1717 г. им был заключен первый в истории отношений двух стран русско-персидский торговый договор на выгодных для России условиях. Однако неустойчивое внутривосточное положение в Персии создавало трудности в реализации достигнутых договоренностей. Вторжение афганских племен в Персию, начавшееся в 1721 г., привело в 1722 г. к падению столицы Сефевидской державы Исфахана.

В том же году шах Султан-Хусейн признал себя побежденным. Шахская корона Сефевидской державы досталась победителю – правителю Кандагара Мир-Махмуду.

Распад государства Сефевидов был ускорен вмешательством в ее дела Турции, которая в 20-х гг. XVIII в. начала военную экспансию в Закавказье и на северо-западе Персии. Не осталась в стороне и Россия, предпринявшая успешную попытку своего утверждения в прикаспийских областях. В результате Персидского похода 1722-1723 гг. к России отошли персидские провинции по западному и южному берегу Каспийского моря, которые были признаны за Россией не только персидским шахом Тахмаспом, не признавшем власть афганцев и укrywшимся у кадjarского хана Фатх-Али в Астерабаде, но и турецким султаном.

В отношении новых прикаспийских областей император Петр I имел большие планы. В инструкции Коллегии иностранных дел бригадирy В.Я. Левашевy по управлению прикаспийскими провинциями предписывалось уделить внимание исследованию их природных ресурсов. В частности, поручалось выяснить, имеются ли в Гиляни месторождения полезных ископаемых (меди и свинца)⁵.

Петр I отводил Каспийскому региону особую роль в экономическом развитии России. Он стремился использовать удобное географическое положение России на перекрестке важнейших торговых путей из Европы в Азию для извлечения максимальной экономической выгоды. Не случайно уже в 1724 г. он поставил перед генерал-майором М.А. Матюшкиным задачу по дальнейшему укреплению позиций России в Каспийском регионе через строительство новых крепостей, которые должны были обеспечивать охрану экономических интересов России⁶.

Каспийский регион должен был стать по замыслу Петра I не только важным центром транзитной торговли, но и новым сырьевым районом страны, который бы давал ценное сырье и продукцию для экспорта. Так, он поставил задачу ежегодно получать из этого региона до 1000 и более пудов белой нефти⁷. Планировал наладить экспорт различных сортов фруктов в европейские страны⁸. Реализация этих планов, несомненно, привела бы к увеличению грузооборота через Астрахань и повышению доходов страны от экспортных пошлин.

Но торгово-экономические отношения могли успешно раз-

виваться только при условии политической стабильности в регионе, а достичь этого было крайне сложно ввиду того, что военные действия России в Персии, «не прекратилась петербургским договором», который, как заметил С.М. Соловьев, просто некому было подтверждать в условиях многовластия, воцарившегося в этой стране⁹.

Афганские шахи Мир-Махмуд, а потом и его преемник Ашраф, не оставляли попыток распространить свою власть на новые территории Персии. Русским войскам в Гиляни приходилось постоянно отражать нападения афганских сил. Это вынудило Сенат в 1725 г. рекомендовать командующему Персидским корпусом генерал-лейтенанту М.А. Матюшкину воздержаться от дальнейшего завоевания провинций Мазандаран и Астрабад и сконцентрировать внимание на укреплении русского владычества в Гиляне¹⁰.

Появление на фоне этих событий донесения из Гиляна генерал-майора В.Я. Левашева, размышлявшего о перспективах вовлечения турецких армян в транзитную торговлю через территорию России, свидетельствует о его уверенности в прочности российских позиций в Каспийском регионе. Дальнейшие события подтвердили его точку зрения: в сражении с русскими войсками афганский шах Ашраф был разбит¹¹, постепенно укрепились позиции России в Дагестане и в других областях на западном побережье Каспийского моря.

Данные документы позволяют также глубже представить себе деятельность Коммерц-коллегии в период руководства ею барона П.П. Шафирова. Известно, что этот деятель петровской эпохи в 1726 г. был направлен в Архангельск для организации компании морских промыслов¹². Однако подписанный им доклад в Сенат свидетельствует, что в начале 1726 г. Коммерц-коллегия проработала под его руководством вопрос привлечения турецких армян к транзитной торговле через Астрахань с Персией.

Суть предложений П.П. Шафирова и его коллег сводилась к тому, чтобы предоставить турецким армянам возможность осуществлять транзитную торговлю персидским шелком и другими товарами на более выгодных условиях, чем вели ее представители Джульфинской торговой компании. В частности, они предложили установить для турецких армян пятипроцентную таможенную пошлину в отличие от семипроцентной, установленной для Джульфинской торговой компании, поскольку «те жульфинские армяны

торгуют чрез Россию из давних лет, а помянутые турецкие армяны вновь тот торг начинать намерены».

В качестве основных пограничных пунктов, где товары должны были проходить необходимый таможенный досмотр, были предложены город Астрахань и крепость Транжемент Воронежской губернии. Для наблюдения за правильностью таможенного оформления товаров турецких армян Коммерц-коллегия рекомендовала назначить в Астрахань и Транжемент «особливых инспекторов».

Примечательно, что Сенат полностью согласился с мнением Коммерц-коллегии, в дополнение к которому рекомендовал выделять конвой для сопровождения торговых караванов турецких армян от Астрахани до Царицына и далее до Транжемента и обратно.

Что касается инспекторов, призванных контролировать деятельность турецких армян в России, то из документов Коммерц-коллегии известно, что к этой работе были определены пять человек, старшим над которыми был назначен Дмитрий Есипов¹³. Есть основания предположить, что это то же самое лицо, которому император Петр I поручил в 1722 г. исследовать положение дел с состоянием таможенной службы в Астраханской губернии¹⁴.

Таким образом, выявленные документы позволяют глубже представить деятельность Коммерц-коллегии и ее президента барона П.П. Шафирова в середине 20-х гг. XVIII в., направленную на развитие русско-восточных торговых отношений.

Приложения

№ 1

Мнение президента Коммерц-коллегии П.П. Шафирова и советников оной коллегии об организации транзитной торговли турецких армян из Персии через Астрахань в Турцию

26 января 1726 г.

Доклад от Коммерц-коллегии

1.

Сего генваря 17 дня в указе Ея императорского величества¹⁵ ис Правительствующаго Сената в Коммерц-коллегию написано: в доношении де в Ыностранную коллегию генерала-лейтенанта гос-

подина Матюшкина¹⁶ из Астрахани от 16 ноября прошлого 725 года объявлено, что писал к нему из Гиляни генерал-майор Левашов¹⁷, [что] просили ево купецкие люди турецкие армяны халебские¹⁸ и даманские¹⁹ и протчие, чтоб им проезд иметь через Астрахань к Азову, а из Гиляни²⁰ де им сухим путем к своим краем за нынешними во всех месте замешательствы²¹ проезд невозможной, и живут тамо многое время, от чего приемлют великие убытки и бес торгов проживаютца [а путь их надеетца он генерал-майор быть может чрез Царицын и на Дон], и чтоб с них брать в проезде чрез Россию пошлину по примеру жульфинских²² армян, и во оном бы чрез Россию и Азов проезде учинено было им обнадеживание, дабы они могли в той надежде все свои торги в помянутой путь отправить. А, по мнению его генерала-майора, ежели не воспрепятствуют какие другие государственные интересы, с великим бы прибытком могло быть, ежели бы азиатская коммерция чрез Россию следовала, которая [в] немалом числе состоит, и, как сказывают, что по несколько тысяч тай шолку из Гилянской и протчих провинций в Турки на море Медитеранском²³ к пристани трапизонской²⁴ и халепской²⁵, и антиохийской²⁶, и александрийской²⁷ и к протчим, а оттуда чрез канал французской в Галандию отпускалось, от которой бы коммерции Россия в пошлинах и в проездах оных от найму судов и подвод и протчаго довольство имела. И декабря 15 дня прошлаго 725 года по оному доношению о пропуске вышеозначенных турецких армян с товарами чрез Россию со взятъем с них в проезде пошлин по примеру жульфинских армян от Коллегии иностранных дел докладывано Ея императорскому величеству, и Ея величество на пропуск оных с платежом достойныя пошлины соизволила и о посылке о том в Коммерц-коллегию и в Астрахань и в другие надлежащие места указов определение учинить в Сенате, а генералу-лейтенанту господину Матюшкину о объявлении в Гиляне турецким армянам вышеозначенной Ея императорского величества резолюции и о пропуске оных ис Персии чрез Россию пошлетца указ ис Коллегии иностранных дел. И сего ж генваря 12 дня по приговору Правительствующего Сената велено о том надлежащие указы в Астрахань и в другие места послать ис Коммерц-коллегии немедленно.

2.

И хотя помянутое позволение и весьма учинено, государственному интересу полезно, и надлежало по силе оного указу послать о том ис Коммерц-коллегии, куда надлежит, указы, но однако

ж Коммерц-коллегия для придания лучшей в том помянутым армянам охоты и распространению коммерции возымела дерзновение Высокоправительствующему Сенату донести свое мнение о следующем:

«1»

В платеже тем турецким армянам пошлин против жульфинских армян надлежит учинить некоторое облегчение, а имянно з жульфинских армян положено с провозного шолку со определенной цены, а с протчих товаров по оценке брать пошлину при Санкт-Питербурхе по три процента полновесными ефимками, и того учинить на российские деньги мало не по семи процентов, а с них бы брать считая против русских денег для того, что они не всегда могут иметь ефимки. И дабы им в том не было препятствия по пяти процентов, понеже те жульфинские армяня торгуют чрез Россию из давних лет, а помянутые турецкие армяня вновь тот торг начинать намерены.

«2»

А брать тою пошлину в Астрахани и печатать таможенную печатью и давать им выписи, а с теми товарами ездить им в Турецкую область чрез российской город Новоторжамент²⁸. И когда они в тот город приедут, то и объявлять те данные им в Астрахани выписи и по тем выписям осмотра печатей пропускать без всякого задержания и остановки, опасая себя тем управителям за то задержание жестокого штрафа не имая с них никаких уже пошлин.

«3»

А ежели по приезде в тот город Торжамент явитца которое место распечатано или и в сего места не явитца то чего против тех выписей не явитца за то брать в Торжаменте пошлину за внутреннюю продажу по Торговому уставу против иноземцов.

«4»

А которые персидские товары привезут они в Астрахань и будут объявлять, что привезли для продажи в России, и со оных брать в Астрахани с привозу прежнюю пошлину, а с продажи против иноземцов.

«5»

А которые товары повезут они армяня чрез Таржамент турецкие или другие какие иностранные, какого б звания ни были, и с тех брать пошлину в Таржаменте по оценке ж считая против русс-

ких денег по пяти процентов. И взяв тою пошлину, запечатав таможенною печатью, по тому ж отпускать в Астрахань и давать выписи. И как они в Астрахань приедут, то их осмотря против тех выписей печатей пропускать без задержания не имея никаких пошлин, а которые места явитца распечатаны или счет и в сего места или тюка не явитца, то с того брать в Астрахани с привозу внутрь государства пошлину причитая к той взятой в Торжаменте на границе по тарифу такую же и за внутреннюю продажу против иноземцов по прежнему Торговому уставу.

«6»

А понеже для лучшего во взятье з жульфинских армян пошлин известия положена иностранным товаром, которые им в Персию потребны, определенная цена, а они турецкие армяня, какие вывозить будут турецкие и протчие иностранные товары, того не известно, и для того, сколько какие турецкие или и других иностранных товаров по званиям имянно, в котором году пропущено, и с какой цены пошлина взята будет, о том ис Торжамента присылать в Коммерц-коллегию ведомости. И когда те ведомости в Коммерц-коллегию получаютца, тогда надлежит тем товарам для лучшего в сборе пошлин определения положить цену таким же образом, как учинено з жульфинскими армянами, а между тем брать пошлину, как выше показано по оценке.

«7»

Червонные золотые и ефимки, которые они привезут ис Турецкой области или ис протчих мест из заграницы с явкою в Торжаменте и будут объявлять, что они намерены посылать в Персию для покупки шелку и протчих товаров, то осмотря при явке и запечатав таможенною печатью пропускать в Персию так, как и жульфинских армяном беспошлинно, а сколько отпущено будет, о том в Астраханскую таможду сообщать ведомости, а в Астрахани осмотря пропускать толикое число, сколько их в ведомости показано будет, а что сверх тех ведомостей явитца излишнее и оное у них армян отбирать.

«8»

И для лучшаго в том смотра, как в Астрахани, так и в Торжаменте надлежит определить особливых инспекторов и как им в том поступать дать им инструкцию.

«9»

И о вышеписанном о всем от Высокоправительствующего Сената Коммерц-коллегия требует повелительного указа.

*Барон Петр Шафиров*²⁹, *Иван-Павел Бакон*³⁰, *Иван Алений*³¹.

Генваря 26 дня
1726 году.
Канцелярият *Иван*
Яковлев.

Под текстом отметка: Подано и слушано генваря 31 дня.

РГАДА. Ф. 276. Оп. 1. Ед. хр. 661. Л. 13-16. Подлинник.

№ 2

Определение Сената по докладу Коммерц-коллегии об организации транзитной торговли турецких армян в России

9 февраля 1726 г.

Сенатская резолюция

По указу Ея императорского величества Правительствующий Сенат по докладу и по мнению Коммерц-коллегии приказали об осмотре привезенных товаров в Астрахань и в Таржемент турецких армян и о взятъе с них пошлин и о всем учинить по вышеписанному Коммерц-коллегии мнению, а для безопасного от Астрахани до Транжамента, тако ж и от Транжамента до Астрахани проезду давать тем армянам пристойной конвой из гарнизонных полков, а имянно от Астрахани до Царицына, а от Царицына до Транжамента, таким же образом и от Транжамента до Астрахани. Подлинной за подписанием рук Правительствующаго Сената. Оберсекретарь Матвей Козьмин.

Иван Богданов.

Протоколист *Григорей Яванов.*

Подписан февраля
9 дня 1726 году.

Над текстом отметка: Отдан из Сената февраля 11 дня 1726 года Коммерц-коллегии советнику господину Аленину.

Література:

¹ Куканова Н.Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII – первой половине XIX века. – Саранск, 1977. – С. 111

² Чулков М. Историческое описание российской коммерции. – М., 1786. – Т. II – Кн. II – С. 148-154.

³ Козлова Н.В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII в. – М., 1999. – С. 148.

⁴ Там же. – С. 48.

⁵ Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сб. док. – М.: Наука, 1988. – С. 51.

⁶ Там же. – С. 53.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С. 51.

⁹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения. – М.: Мысль, 1993. – Т. 19. – С. 7.

¹⁰ Там же. – С. 7-8.

¹¹ Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40-х годов XVIII века. – М., 1958. – С. 56.

¹² Козлова Н.В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII в. ... – С. 152.

¹³ РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 1. – Ед. хр. 661. – Л. 43-43 об.

¹⁴ Чулков М. Историческое описание российской коммерции... – С. 126-127.

¹⁵ Имеется в виду императрица России Екатерина I Алексеевна (период правления с 28 января 1725 по 6 мая 1727 гг.), супруга императора Петра I.

¹⁶ Матюшкин Михаил Афанасьевич (1676-1737), генерал-лейтенант, впоследствии генерал-аншеф, участник Северной войны России со Швецией 1700-1721 гг. (принимал участие в Полтавской битве) и Персидского похода Петра I 1722-1723 гг. Командовал во время похода Персидским корпусом, а после отъезда Петра I из Дербента в Астрахань являлся главным командиром российских войск в Дагестане. Под командованием М.А. Матюшкина русские войска заняли Баку, захватили Ширванское ханство, персидские провинции Гилян, Мазандаран и Астрабад. Командовал русскими войсками в Дагестане до момента своей отставки по состоянию здоровья в 1725 г. На его место был назначен генерал-аншеф князь Василий Владимирович Долгорукий. М.А. Матюшкин известен как один из авторов проекта 15-ти представителей высшей аристократии Российской империи по ограничению самодержавия в период вступления на престол Анны Ивановны.

¹⁷ Левашев Василий Яковлевич (1667 – 1751), генерал-майор, участник Персидского похода Петра I 1722-1723 гг., русско-турецкой 1736-1739 гг. и русско-шведской 1741-1743 гг. войн. С 1728 по 1732 гг. командовал Низовым корпусом в завоеванных персидских провинциях. С 1733 по 1736 гг. командовал русскими войсками в Дагестане.

¹⁸ Имеется в виду армяне, которые проживали в турецком г. Алеппо (араб. Халеб) на реке Кувейке.

¹⁹ Имеется в виду армяне, которые проживали в г. Даман (Даммам) на побережье Персидского залива на Аравийском полуострове.

²⁰ Имеется в виду персидская провинция Гилян на южном побережье Каспийского моря.

²¹ Середина 20-е гг. XVIII в. характеризуется сложной внешнеполитической обстановки на Ближнем Востоке: распавшееся под натиском афганских племен Сефевидское государство стало легкой добычей ближайших соседей Персии: России и Турции. По русско-персидскому договору 1723 г., заключенному после Персидского похода Петра I, к России отошли прикаспийские провинции Персии, а русско-турецкий договор, заключенный в июне 1724 г., закрепил российские завоевания в Прикаспии и турецкие на северо-западе Персии и в Закавказье. Новый фактический правитель Персии афганский шах Ашраф в середине 20-х гг. XVIII столетия вел непрерывные войны, как с турками на севере страны, так и с русскими войсками в Гиляне, воевал с правителем Астерабада каджарским ханом Фатх-Али и войсками, оставшимися верными персидскому шаху Тахмаспу.

²² Джульфинская торговая компания возникла в XVII в. и объединяла армянских купцов, проживавших в городе Джульфе на границе Персии с Турцией. Джульфинские армяне, заключив с правительством России ряд торговых договоров в XVII и начале XVIII вв., пользовались большими привилегиями в транзитной торговле восточными товарами и в первую очередь шелком-сырцом через территорию России и стремились монополизировать в своих руках торговлю по Волго-Каспийскому пути.

²³ Имеется в виду Средиземное море.

²⁴ Имеется в виду г. Трапезунт в Турции на побережье Черного моря.

²⁵ Имеется в виду г. Алеппо в Турции.

²⁶ Имеется в виду г. Антиохия в Сирии.

²⁷ Имеется в виду г. Александретта в Сирии на побережье Средиземного моря.

²⁸ Имеется в виду крепость Транжемент Воронежской губернии. Упоминается во «Введении к гиторическому и географическому описанию Великороссийской империи» В.Н. Татищева (первая половина 40-х гг. XVIII в.) наряду с другими новопостроенными крепостями: Тавров, Хоперской и Павловской.

²⁹ Шафиров Петр Павлович (1669-1739), бывший приказчик астраханского купца Евреинова, барон, сенатор, в 1725-1726 гг. являлся президентом Коммерц-коллегии. В 1733-1736 гг. занимал этот пост вторично. Начал службу в Посольском приказе в 1691 г. переводчиком, дослужившись до вице-канцлера Посольского приказа, а впоследствии Коллегии иностранных дел. Являлся высокообразованным человеком, знал латинский, польский, голландский и итальянский языки.

³⁰ Бакон Иван-Павел, баварец, советник Коммерц-коллегии, назначен на эту должность в сентябре 1717 г. после поступления на русскую службу. Владел восемь языками, вел крупную торговлю в Брюсселе и Амстердаме. В 1726 г.

добился отставки со своей должности ввиду разногласий с вице-президентом Коммерц-коллегии Г. Фиком. В 1735-1737 гг. И.-П. Бакон вновь привлекался к работе в Коммерц-коллегии в качестве советника, но вынужден был оставить эту должность в период сокращения штатов данного государственного органа управления.

³¹ Аленин Иван, советник Коммерц-коллегии. Начал службу в данной коллегии в 1720 г. ассессором, в 1734 г. стал вице-президентом и находился на этом посту вплоть до своей смерти в 1740 г.

Самарчик (Новоселиця): типологія планувальної структури

Для традиційного українського міста XVIII ст. характерним є чіткий поділ на кілька містобудівних структур, які взаємодіють між собою і за типологічними ознаками згруповані у три основні масиви: замок, місто та передмістя. Додатковими структурними елементами часто виступають монастирі, які інколи мають власні слободи¹. Необхідною складовою міста є також і економічно та юридично залежна від нього сільськогосподарська округа. Питання щодо структурного поділу містечка цієї доби є набагато менше вивченим. На основі наявних планів можна лише завважити, що населені пункти із рангом «містечко» мали менше складових частин, ніж місто. Як правило, у них існувало невелике укріплення, безпосередньо до якого прилягав базар із церквами. Чітко визначеної межі між центральною частиною та периферією не існувало. Село (слобода) мало ще простішу планувальну структуру, в якій укріплення було повністю відсутнє. Хоча нерідкі випадки, коли слободою, за традицією, називали досить укріплений населений пункт, який фактично, а подекуди і офіційно, вже мав ранг містечка.

Для поселень у межах Вольностей існує фактично лише одне означення – слободи. В.О. Голобуцький зауважив, що переважно в слободі було від 100 до 150 дворів. Разом із тим зустрічаються і слободи на 200, 300 і навіть більше дворів і слободи на 4–10 дворів. «Великі слободи мали укріплення й тому являли собою своєрідні оборонні пункти для слобідського населення». Ці великі слободи були центрами паланок². Тобто, вже В.О. Голобуцький зафіксував певну градацію між слободами в межах Вольностей. Але, на жаль, далі цих визначень класифікація населених пунктів Запорозжя не зрушилась.

Наявні картографічні матеріали значних поселень у межах Вольностей свідчать, що містобудівну структуру, подібну до традиційної структури українського міста безумовно мала лише Січ. Вона поділялась на чотири містобудівних частини – Кіш, торговоремісниче передмістя (базар, Гасан-Баша), Новосіченський ретраншемент та приміську слободу із козачими дворами та хуторами, а довкола неї існувала розгалужена система зимівників³. За наявни-

ми мапами паланкових центрів Нового Кодака та Самарчика (Новоселиці) помітно, що їхня структура має спрощений характер і в ній відсутній замок, але разом із тим наявні укріплення значно перевищують за розмірами укріплення містечок⁴. Щодо інших населених пунктів Вольностей існують лише згадки про спеціально влаштовані базари (Кам'янське, Петриківка), невеликі укріплення (паланки).

Стосовно Самарчика (Новоселиці) аналіз картографії, виконаний із залученням джерельної бази, дозволяє дещо ускладнити структуру населеного пункту. Так, можна зазначити, що у ньому все ж присутня структурна одиниця, яка виконувала функції замку – паланка. У турецькій мові слово «паланка» означає «укріплення», «фортеця». За академіком А.Г. Гільденшtedтом: «Паланка значить установлений пушками окоп, в котром живёт полковник»⁵. А запорозький старшина Чернявський у 1766 р. вказував, що паланкові укріплення склалися «из одного палісадником ограждённого двора»⁶.

У Самарчику, безумовно, існувала досить укріплена паланка. Так, у 1745 р., під час конфлікту між паланковою старшиною та гарнізоном Усть-Самарської фортеці, паланка згадується саме як укріплення із гарнізоном⁷. У пізніших документах Війська паланка часто відділяється від Самарчика (Новоселиці). Так, на допиті Степана Поляшенка останній показав, що в селі Самарчику він «жил в дядка, и по разним обивателям тамошнім, и пры паланкы»⁸. Паланка вказується і як місце утримання злочинців, до відсилки у військову пушкарню⁹, яка має усе необхідне для їх утримання, включно до ланцюгів¹⁰. Окрім цього, враховуючи щорічну ротацію паланкової старшини, паланку можна визначати і як резиденцію полковника та писаря. Цікаве формулювання щодо паланки зустрічається під 1753 р. у листі депутатів від Полтавського полку, в якому вони просять про висилку малоросійських обивателів із «населившоися при Самарчику слободи»¹¹. Тобто під назвою Самарчик вони вказують саме паланку відділяючи її від слободи.

Локалізувати паланку можна у східній частині міста на високому місі р. Самари¹². Але ніяких докладних відомостей ані про її розміри, ані про укріплення, ані про споруди на її території на сьогодні не виявлено. Швидше за все, десь біля паланки чи, можливо, і саме у ній, знаходилась і перша Самарчицька церква Святої Трійці. Вірогідно, що як укріплення паланка мала значення лише в перші

роки створення слободи, а в подальшому існувала швидше як її адміністративне осереддя, резиденція полковника і паланкової старшини. Після ліквідації Січі вона швидко втратила і адміністративне значення. Хоча на місцевості її ще позначали. Так, новомосковський старожил М.І. Гаркуша згадував, що хлопцем (приблизно у 1820-х роках) ще бачив «около бывшей Самарской паланки место нахождения тогдашнего управления – разрушившиеся землянки, которые назывались по фамилиям лиц, их занимавших: Воскобойниковы, Захитные, Брилевы, Калениковы»¹³. Це збереження далеко не капітальних руйн свідчить, що на 1820-ті рр. район розташування колишньої паланки належав до периферії міста.

Власне слобода (місто) розташовувалось на тому ж мису р. Самари, що і паланка. З боку річки воно обмежувалось високими береговими схилами, а з сухоходу – лінією укріплень, споруджених у 1730-х рр. Дата спорудження міських укріплень на сьогодні не встановлена. Можливо, що їх було споруджено російською армією під час кампанії 1736 р. для укріпленого табору при переправі. Так, на мапі руху армії під час походу 1736 р. при Самарі (на місці сучасного м. Новомосковська) вказано велике укріплення, яке за розмірами не поступається Переволочанській фортеці¹⁴. В будь-якому разі оборонні вали при місті було споруджено під час цієї війни у складі оборонної лінії по р. Самарі. Саме під час кампанії 1736 р. російською армією під проводом фельдмаршала Б. Мініха Богородицьку фортецю (Стару Самару) та Усть-Самарський ретраншемент було посилено просторими ретраншементами і розпочато влаштування ще одного опорного пункту – Самарського монастиря¹⁵.

Запорозькі укріплення, навіть у самій Січі, ніколи не були значними. Так, І. Георгі при описі Нової Січі зазначає, що «вокруг всего селения сделан был земляной насып и на оном в нескольких местах стояли пушки. ...козаки никогда не полагали защитой своею надежною сей окоп, но уповали на мужество и храбрость свою в поле против неприятелей своих»¹⁶. А Микита Корж, оповідаючи про спорудження фортеці у Новому Кодяку зазначав: «Чудно й дивовижно, що на тому самому місці, де була така величезна розбудова ще не так давно, заледве сліди її видно»¹⁷. Збереглося також достатньо інформації про те, що запорожці досить недбало ставилися до підтримання укріплень у належному стані й вали власне запорозьких фортець були значною мірою зруйновані вже на 1760-ті рр.

Саме через незначність та поганий стан укріплень вони не зазначені на пізніших мапах міста, їх обриси можна відновити виходячи лише зі структурних особливостей міста.

У сучасному місті лінія укріплень визначається по схилах мису р. Самари, Парковому провулку, вулицях Українській, Радянській, М. Головка, Бойовій та Барикадній¹⁸. Враховуючи характерні особливості аналогічних значних фортець, розташованих у межах Вольностей (Січ, Новий Кодак, Усть-Самара, Стара Самара) можна стверджувати, що круті схили мису були укріплені мінімально, а на деяких ділянках можливо взагалі не мали спеціально збудованих оборонних споруд. Лінією валів місто було прикрите лише із півночі та заходу з боку відкритої рівнини. Розміщення і кількість розкатів (бастіонів) на сьогодні локалізувати неможливо. Виходячи з орієнтовного плану укріплень їх було не менше трьох: біля стариці р. Самари (район сучасної вул. Комсомольської поблизу Міського парку), на повороті укріплень (район перехрестя сучасних вулиць Радянської та 152-ї дивізії) та на виході укріплень до південного схилу мису (район перехрестя сучасних вулиць Радянської та М. Головка). Міські брами локалізуються відповідно до напрямків головних шляхів, які проходили через місто. Північна брама розташовувалась на Білевському (Харківському) шляху по сучасній вулиці Комсомольській, до неї ж виходила і найбільш придатна до проїзду гілка Злодійського та Кодацького шляхів. Південна брама розташовувалась на узвозі до перевозу через річку Самару на Кримському шляху (сучасна вулиця Бойова). Західний в'їзд до міста, швидше за все, не є первісною брамою. Він виник вже у другій половині XVIII ст. для скорочення шляхів від Царичанки та Нового Кодака до перевозу.

Осадження власне міста можна відносити до 1740-х рр. Під час вже згаданого конфлікту 1745 р. вказується лише власне паланка, як окреме укріплення. Досить показовим є і запит полковника Федора Вовка до Коша після конфлікту: «чи жить нам з козаками в паланце по давньому, чи як и нам поступать»¹⁹. Цілком можливо, що рішення про осадження слободи при паланці було прийнято саме після цього конфлікту, для посилення паланки і підкріплення влади полковника потугою населення. У документах 1751–1753 рр. с. Самарчик (Новоселиця) ще вважається новонаселеним, чи навіть новонаселеним²⁰.

На мапі 1782 р. забудова цього району «местечка Новоселиці» вказана досить дивно. Згідно з нею – це велика незабудована ділянка, по периферії якої розташовано п'ять невеликих кварталів і церква. За планами міста кінця XVIII ст. картина має цілком протилежний вигляд. У цьому районі знаходиться понад 20 дрібних кварталів із густою мережею вулиць та провулків. Загальна планувальна структура мальовнича, віялоподібна із розходженням вулиць від мису р. Самари у крайній західній частині району. Найбільш значимою одиницею планувальної структури, безумовно, виступає довгий майдан між північною та південною брамами (у складі сучасної площі Перемоги). Хордове розташування цього майдану стосовно радіальних вулиць підтримано кількома, фактично паралельними йому вулицями, як на захід, так і на схід від нього²¹. Безумовно, що подібні зміни характеру не могли відбутися протягом десятиріччя, яке минуло між часом створення цих планів. Пояснення щодо особливості відображення району на мапі 1782 р. можна знайти, визначивши його функції за часів Нової Січі.

Стосовно цього цікавими є згадки про Самарський базар. Він визначається не лише як місце торгівлі та певний центр, де наймаються на працю і призначають зустрічі. Базар згадується і як житловий район. Так, у 1771 р. Кіш видає наказ «всех жительствоющих в здешнем Самарском базаре своими домами холостых козаков переписать на реестр»²². Взагалі, базар як складова частина великого населеного пункту згадується у багатьох документах січового архіву. Це місце концентрації торгівлі, шинків. Стосовно с. Кам'янського навіть є згадка про спеціально спорудженні комори²³. Саме на Самарському базарі було обрано місце для зведення нової церкви Святої Трійці, прохання про спорудження якої було подано 21 травня 1774 р., а місце освячене 2 червня 1775 р.²⁴. Існують відомості, що задля її спорудження на цьому місці ктиторами було придбано і знесено декілька садиб²⁵. Виходячи зі структури власне Січі Самарський базар можна цілком ототожнити із районом, окресленим лінією укріплень, тобто, із тією частиною Самарчука (Новоселиці), яка, за картографічними матеріалами, може бути визначена як традиційне «місто». Тобто, цей район формувався і позначався за взірцем головного населеного пункту Вольностей. Слід зауважити, що подібний розвиток району, цілком можливо, був не первісним, а став таким у процесі розвитку слободи у 1750–1770-х рр. Можливо, що саме через особливості забудови, яка фактично

складалась із рядів невеликих дворів, майстерень, шинків та комор, цей район на початку 1780-х рр. сприймався як великий майдан, забудований торгівельними рядами. Тож на мапі 1782 р., яка є не планом міста, а мапою повіту, де населенні пункти позначено досить схематично, його і вказано саме як майдан без зайвої деталізації.

Згідно планів міста кінця XVIII ст., слободи, вже означені як передмістя (форштадти), визначаються дуже чітко і складають три планувальні масиви:

- на південь від центру, на островах у заплаві р. Самари, з достатньо виразним віялоподібним плануванням із центром біля Самарського перевозу (традиційні назви: Поділ та Перевал);

- на захід від центральної частини, між міськими укріпленнями та заплавою р. Животилівки, з плануванням, яке продовжує схему планування центральної частини (традиційна назва: Кушівка);

- на північ від центральної частини, вздовж берега р. Самари, з яскраво вираженим лінійним плануванням (традиційна назва: Воронівка)²⁶.

Феодосій (Макаревський) називає Воронівку присілком, передградям, передмістям, форштадтом Новоселиці. Він зазначає, що тут у землянках та мазанках постійно жили сімейні козаки. Тут же були і господарства паланкового начальства²⁷. «Новоселицкая Вороневка» згадується у документі під 1759 р. в зв'язку із тим, що місцевий житель Микита Безверхий наймає козаків для сінокошу²⁸. На мапі 1782 р. Воронівка вказана як група із п'яти хаотично розташованих кварталів. На пізніших планах міста помітно, що її планувальна структура сформована двома чинниками: руслом і заплавами р. Самари та гілками Білівського шляху. У 1794 р. указом з Головного управління Катеринославського намісництва передмістя Воронівка було реорганізоване у державну казенну слободу, до якої мали переселити казенних поселян із Новоселиці, перетвореної на місто Новомосковськ. Первісне облаштування нової слободи завершилось вже до кінця 1795 р.²⁹ Але фактично виділення її було суто формальним і в подальшому Воронівка одночасно визначається і як окрема слобода, і як передмістя Новомосковська³⁰.

Перша згадка про Поділ належить до 1770 р., коли це вже було досить значно залюднене місце. В будь-якому разі полковник надав у ньому «пристойное число хат» із печами для випічки хліба

на команду донських козаків у 516 чоловік³¹. Мапою 1782 р. Поділ фіксується у вигляді двох груп кварталів: перша група із двох кварталів на шляху вздовж берега р. Самари, друга – із чотирьох у крайній південній частині містечка. Кушівку на мапі 1782 р. вказано у вигляді трьох кварталів. Згадок про неї у джерелах поки що не виявлено.

На мапі 1782 р. по р. Самарі, вище містечка, вказано ще один населений пункт – «Д. Удалая»³². На 1795 р. вона вже вказана в межах повітового міста і, в подальшому відома, як Решетилівський (Решетняков) Кут³³.

Самарський Пустельно-Миколаївський монастир являв собою структуру цілком окрему від паланкового центру. Відновлення монастиря було розпочато ще у 1726 р., а дерев'яна Троїцька церква була споруджена у 1732 р. На мапі 1739 р. монастир позначено як невелику, оточену частоколом ділянку, що в плані нагадує трапецію. В межах частоколу розташовано тридільну церкву та шість споруд. Дві з них відділено парканом від основної монастирської території (можливо, мова ведеться про господарський двір). В огорожі монастиря зазначено чотири проїзди. На цьому плані позначено і велику регулярну фортецю, яку мали спорудити довкола монастиря. На думку О. Харлана, вона була збудована у повному обсязі³⁴. Але у пізніших джерелах і картографічних матеріалах інформація про її існування відсутня. Немає також й інформації про розміщення при монастирі великої залоги, яка була необхідна для утримання настільки значного укріплення. Так, у 1759 р. у монастирі розташовувалась паланкова «команда» в 10 козаків, яку в грудні цього року розпорядженням Коша передано у відомство монастиря³⁵. А у 1768 р. чернець Семен Абазон з дозволу настоятеля займався укріпленням монастиря і пристосуванням його до потреб військового часу і цілком упорався із поставленим завданням³⁶. Виходячи із того, що всі роботи він здійснював на монастирських ресурсах, видається малоімовірним, щоб за короткий термін могла бути приведена до ладу велика регулярна фортеця.

Більш вірогідно, що укріплення монастиря були набагато скромнішими і нерегулярними. При цьому, звичайно, не виключена можливість, що фортецю було розпочато, але споруджено лише частково. Так, великий виступ, зафіксований на планах монастиря другої половини ХІХ ст., значною мірою співпадає із планом північного редуту планованої фортеці, але вже на першу половину ХІХ

ст. від укріплень, якщо вони існували, не лишилось і сліду, і єдиною його огорожею був плетений тин³⁷.

За повідомлення Гавриїла (Розанова), саме при монастирі за часів Нової Січі збиралися місцеві ярмарки³⁸. Але відомостей про те, чи був тут хоч якось облаштований ярмарковий майдан, не збереглося.

За указом Синоду від 20 грудня 1786 р., підтвердженого князем Г.А. Потьомкіним, монастир «до будущего рассмотрения» не підлягав секуляризації³⁹. Лише у 1794 р. більша частина земельних володінь Пустельно-Миколаївського монастиря конфіскується і з маєтності у 18.697 десятин землі у нього залишається тільки 1.632 десятини⁴⁰. Незважаючи на подібне скорочення маєтностей, монастирські землі залишилися найбільш значними церковними володіння у намісництві⁴¹.

У межах монастирського господарства знаходилося і кілька слобод, які теж не були територіально пов'язані зі структурою Новоселиці, а за адміністративною приналежністю підлягали юрисдикції монастиря. У 1794 р. слободи були переведені до казенного відомства і зараховані до числа слобод «Екатеринославскую конницу пополняющих»⁴². Державними слободами вони залишались і в подальшому.

Окрім слободи монастир мав ще й чотири хутори, які вже не вкладалися в структуру Новоселиці, бо розташовувались на річках Родиній, Підпільній, Лозуватці та Кільчені⁴³.

Розглянувши планувальну структуру і відомості щодо зонування Самарчука (Новоселиці) можна стверджувати, що цей населений пункт Вольностей вже напевно не належить до слобод. Самарчук має значно розвиненішу планувальну структуру. Її головною особливістю можна визначити наявність певних відмінностей як від структури міста, так і від структури містечка. В порівнянні із міськими структурами Самарчик відрізняється слабкістю і «малопомітністю» такої важливої складової одиниці як замок за наявності всіх інших характерних ознак. Відмінності від структури містечка більш значні. Тут можна зазначити: і відсутність замку (центрального укріплення), значні розміри центральної частини, її розташування не під укріпленнями, а в їх межах, наявність виразної різниці між центром та прилеглими слободами. Тобто, за розглянутими параметрами можна зазначити, що Самарчик є швидше містом, ніж містечком. Звичайно, автор усвідомлює неможливість повно-

цінно визначити тип населеного пункту лише за однією розглянутою ознакою. Визначення типу планувальної структури в даному випадку є швидше показником існуючої дослідницької проблеми – необхідності детального вивчення населених пунктів в межах Вольностей, встановлення їх типологічних особливостей (планувальних, демографічних, соціальних, господарських, управлінських) та ієрархії.

Література:

- ¹ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – С. 23.
- ² Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування (1734-1775). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 212.
- ³ Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 165.
- ⁴ Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. – К., 2008. – С. 40; РНБ. – Ф. 342, зібрання карт № 21.; Тимофеєнко В. Города Северного Причерноморья. – К., 1984 – С. 86.
- ⁵ Голобуцький В. Вказана праця – С. 75.
- ⁶ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т.1. – Владимир, 1903. – С. 1855.
- ⁷ Андриевский А. Материалы, касающиеся запорожцев в 1715 – 1774 г. // ЗООИД. – Т. 14. – С. 373, 377, 378.
- ⁸ Архів Коша. – Т. 4. – С. 225.
- ⁹ Архів Коша. – Т. 4. – С. 223.
- ¹⁰ Архів Коша. – Т. 3. – С. 380.
- ¹¹ Архів Коша. – Т. 3. – С. 61, 63.
- ¹² Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська // Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип. 6. – К., 2005. – С. 192.
- ¹³ Сочинский П. Потомок запорожцев // ЛЕУАК. – В. 1. – Катеринослав, 1904. – С. 156.
- ¹⁴ Заїка Г.П. Українська лінія. – К.-Полтава, 2001. – С. 72.
- ¹⁵ Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – В. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 109.
- ¹⁶ Голобуцький В. Вказана праця. – С. 74.
- ¹⁷ Усна оповідь... Микити Леонтійовича Коржа // Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 271.
- ¹⁸ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 191.
- ¹⁹ Андриевский А. Материалы, касающиеся запорожцев. – С. 373.
- ²⁰ Архів Коша. – Т. 3. – С. 774.
- ²¹ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 192.
- ²² Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. – С. 299.
- ²³ Архів Коша. – Т. 4. – С. 198.

-
- ²⁴ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 417.
- ²⁵ П.Г. Запорожский храм в Новомосковске // Киевская старина. – 1888. – январь-март. – Ч. 4. – С. 43.
- ²⁶ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 193.
- ²⁷ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 543.
- ²⁸ Архів Коша... – Т. 4. – С. 246.
- ²⁹ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 543.
- ³⁰ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 544.
- ³¹ Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков // ЛЕУАК. – В.5. – Катеринослав, 1909. – С. 8.
- ³² РНБ. – Ф. 342. – зібрання карт № 21.
- ³³ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 194.
- ³⁴ Харлан О. В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. – С. 110.
- ³⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. – С. 367.
- ³⁶ Харлан О. В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. – С. 113.
- ³⁷ Чирков А. Топографическое описание Самарського Николаевского монастыря // ЗООИД. – Т. 12. – С. 473.
- ³⁸ Історія Українського козацтва. – Т. 2. – С. 99.
- ³⁹ Гавриил (Розанов) Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1857 г // ЗООИД. – Т. V. – С. 425.
- ⁴⁰ Мосьпан М.В. Самарський Пустельно-Миколаївський монастир // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 45.
- ⁴¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 45.
- ⁴² Гавриил (Розанов) Продолжение очерка о Новороссийском крае // ЗООИД. – Т. 5. – С. 454.
- ⁴³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 306.

Донское казачество в отношениях с Крымским ханством: некоторые тенденции развития в XVII в.

Отношения донских казаков с мусульманскими государствами Причерноморья (Османской империей и Крымским ханством) развивались в XVII в. не менее противоречиво, чем с Россией, причем для «мусульманской стороны» казаки, следуя терминологии Э. Хобсбаума, тоже выступали в роли «социальных бандитов». XVII век, впрочем, привнес в историю отношений Войска Донского с Крымом и Османской империей новые не конфронтационные практики – и речь шла не о ситуативном переходе казаками «границы миров», а реализации в жизни новых коллективных взглядов донцов на возможности *постоянного* там проживания. В конце XVII в. в истории государства Гиреев произошло крайне примечательное событие – ханы обрели сразу несколько сот новых подданных в лице казаков-старообрядцев, выходцев с Дона¹. Для науки большой интерес представляет ответ на вопрос о случайном, либо закономерном характере возникновения такого явления. Проблематика статьи рассматривается автором в контексте масштабной научной проблемы «Казачество Дона и Северного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (XVII в. – начало XIX в.)»².

Пристального внимания ученых заслуживает принципиальное замечание Н.А. Мининкова о том, что на пути исторического сближения донских казаков с «противной стороной», формирования условий для новых (прежде всего – невоенного свойства) практик «стояли огромные трудности, в том числе психологического характера, которые определялись давлением исторической традиции»³. С одной стороны, полагаю, генерализировать неприятие казаками пространства мусульманского мира вряд ли продуктивно с научной точки зрения. Сами условия «донского фронта» (постепенно, конечно, «закрывающегося» к концу XVII в.) подталкивали его жителей к освобождению от многих т.н. «метропольных» поведенческих установок. Хотя общевойсковая идентичность (в форме принадлежности к войсковому или донскому братству) стала преобладающей среди донцов, сохранялись и иные идентичности. В последнем случае вряд ли можно говорить о примате обще-

войсковых принципов отношения донцов к туркам, татарам, ногайцам. Поскольку о едином донском казачестве говорить не приходится (и речь даже о не о «внутридонской» региональной идентичности – верховые/низовые), то еще труднее полагать наличие единых установок со стороны казаков по отношению к мусульманству, «мусульманскому миру», туркам/татарам как «врагам христианства» и т.п. С другой стороны, стоит переоценивать *системную* готовность (тем более – после азовских событий) турок и татар принять казаков в свое подданство; а казаков, в свою очередь – массово преодолеть коллективные представления о «нечестивых агарянах». И позицию Войска Донского здесь можно признать более принципиальной, нежели, скажем, Войска Запорожского.

Запорожцы, что вообще характерно, активнее других казачьих сообществ развивают в XVII в. практики отношений с мусульманскими государствами Причерноморья. Так, еще в середине 1620-х гг. запорожские казаки приняли активное участие в династических распрях на территории Крымского ханства, поддерживая Шагин-Гирея, бросившего вызов турецкому султану. Крымско-украинское сближение, начавшееся весной 1624 г., когда калга Шагин-Гирей впервые обратился за помощью к сечи, завершилось в декабре того же года подписанием... крымско-запорожского договора о союзе и взаимной помощи⁴. Вся вторая половина 1620-х гг., как пишет Б.Н. Флоря, «прошла под флагом участия запорожцев в междоусобной войне в Крыму, куда они неоднократно совершали походы вместе со сторонниками Шагин-Гирея»⁵. При этом показательно, что, как впоследствии задумали и донские казаки (но уже в конце XVII в.), часть казаков-запорожцев стала рассматривать Крым как место убежища в случае своего поражения. Полагаю также, что при трактовке событий, связанных с переговорами крымского хана и запорожских казаков в середине XVII в. (как оснований для создания более прочного союза или даже государства?) необходимо рассматривать их, как минимум, в контексте стратегического совпадения антиосманских интересов Крыма и Войска Запорожского. Недаром в конце 1640-х гг. среди современников даже распространились сведения (имевшие под собой определенную почву) о готовящемся нападении крымско-запорожского войска на Стамбул.

Важно проследить (анализируя причины и последствия *менявшегося постепенно* отношения донских казаков к Крыму и Ос-

манской империи во второй половине XVII в.), как донские казаки реагировали на соответствующие «мирные» практики отношений запорожцев с Крымским ханством, какие они для себя делали выводы. С одной стороны, донцы и запорожцы совершили совместную (в итоге – неудачную) атаку на турецкий Азов в июне 1656 г., причем акция состоялась вопреки запрету Посольского приказа. С другой стороны, Войско Донское настороженно отнеслось к крымско-запорожскому союзу времен Б. Хмельницкого (о «турецком» векторе внешней политики гетмана см. также⁶). Сам гетман, в свою очередь, предлагал донским казакам (в условиях начавшейся освободительной войны против Речи Посполитой) прекратить походы «на море для добычи и на крымские улусы». В разговоре с царским посланником Г. Нероновым Хмельницкий даже заявил: «...Донские казаки моего письма не послушали, на крымские улусы приходили: так я Крымскому царю хочу помочь, чтобы Донских казаков впредь не было...»⁷. В обращении гетмана на Дон от 30 марта 1650 г. содержалась серьезная угроза, что в случае продолжения казачьих набегов на Крым «...мы будем промышлять за нелюбовь вашу, взяв бога на помощь, нелюбовью отдавать»⁸. Донцы, не исключая возможности похода против них как черкас Запорожской Сечи, так и татар, просили даже русское правительство о помощи⁹.

Донцы, надо сказать, весьма негативно оценивали факты сотрудничества запорожцев с Крымом: «А в Запорожье де живут Черкасы люди непостоянные и худые: как увидят неприятельской приход, и они многие изменяют и передаютца из Запорожья в Очаков, а з Дону в Озов, и в Азове де Черкасс умножено, и учинен де у них в Азове черкасской атаман Бердниченко»¹⁰. Далее, в расспросных речах за 1 декабря 1657 г. донцы сообщали о многочисленных фактах участия Бердниченка и самих черкас в набегах азовцев – на Торец (Тор), Валуйки, Новый Оскол, «по речкам и государевым городам». В недавно вышедшей статье Н.А. Мининкова¹¹, обращено внимание на недостаточную изученность вопроса о конфликтах между донцами и запорожцами, в т.ч. сквозь призму их разного отношения к сотрудничеству с Крымом. Малоизвестный факт: когда во время Адахунского сражения (1638 г.) турки заперли в заливе казаков, то некоторые запорожцы, «видя, что им детца негде, убоясь, учили переметыватца к [крымскому] царю и к туркам»¹². Напротив, ничего подобного не наблюдалось тогда в поведении донских казаков.

Говоря о других аспектах проблематики статьи, считаю возможным привести пример из сферы той «пограничной хронологии», которая в известном смысле может быть признана «водоразделом» при анализе наблюдаемого явления (речь идет о т.н. «послеразинском» периоде в истории донского казачества). *Контакты сторон (Крыма и донцов), что примечательно, развивались в немалой степени под влиянием конфликтотенного потенциала выступления С.Т. Разина, т.е. были вынужденно актуализованы.* Оказывается, что еще в 1668 г. С. Т. Разин предполагал войти в сношения с крымским ханом Адиль-Гиреем через посредничество ногайского Исуп-мурзы. «Заинтересованный», вероятно, мятежным атаманом, знатный ногаец даже прибыл в Бахчисарай: «И хан де тому мурзе в прошенье войска не поверил, а говорил, *что они изменники и верить им не можно* (выделено автором статьи – Д.С.)»¹³. Впрочем, по состоянию на осень 1668 г. (вероятно, еще в ноябре) ногайский мурза оставался в Крыму – без итогового решения хана по указанному вопросу. *Вероятно, перед нами – одно из самых первых, известных к настоящему времени специалистам, свидетельств об установлении контактов между крымскими ханами и верхушкой Войска Донского.* До описываемых событий, скорее всего, о подобных контактах на столь высоком уровне не могло быть и речи. Налицо определенно вынужденная инициатива С.Т. Разина попытаться завязать контакты с крымским двором; А.В. Цюрюмов справедливо указывает на сложность такой мотивации, частично обусловленной сближением Разина с Мончаком¹⁴.

В случае с перепиской конца 1660-х гг. инициатива, скорее всего, действительно исходила от атамана Разина, намеревавшегося обрести совершенно разных союзников, включая Крым, калмыков, Запорожскую Сечь. И, конечно, вполне показательна реакция крымского хана Адиль-Гирея – *эмоционально-негативная.* Перекопский бей также подтвердил в 1668 г. возвращающемуся из Крыма в Москву гонцу И. Суздальцеву, что Разин присылал в Крым «просить людей, чтоб ему зимою идти на Дон и весь Дон разорить»¹⁵. По версии информанта московского гонца, в Крыму якобы было решено согласиться с предложением атамана и «идти зимою». Воевода Я. Хитрово сообщал даже о намерении хана Адиль-Гирея снабдить С.Т. Разина лошадьми¹⁶. Безусловно, в дальнейшем потребуются дополнительные источниковые изыскания, но вместе с тем можно полагать, что в этом и других подобных случаях Крым вряд ли

организовал масштабную провокацию характера «информационной войны».

Похоже, что позже, летом 1670 г.¹⁷, Разин не оставил попыток вступить в контакт с крымским ханом: «...и в Крым де от него, Стеньки, присылка, чаять, будет же»¹⁸. Известно также, что разговоры о переселении тот же казачий лидер «вел в свое время... с персидским шахом и противником Москвы – украинским гетманом Дорошенко»¹⁹. С другой стороны, известия о том, что Разин изготовил множество судов и «хочет итить на Черное море к турецким кра[ям]» (полученные в Москве 11 марта 1671 г.), вызвали едва ли не переполох в Османской империи. Оповещенный азовским Сулейманом-пашой, великий везирь «многие де турецкие города, при море будучие, приказал... покрепить и воинскими и всякими запасы пополнить»²⁰. Особо подчеркнут опасения турок, «чтоб казаки Озова не взяли, потому что крепко де Черное море Озовом, а естли де Азов доста[нетца] в руки казаком, и на Черное море и вытить им будет нельзя...»²¹. Мало кто обращал внимание на тот факт, что выступление Разина вызвало соответствующую переписку между Бахчисараем и Стамбулом, что правитель Крыма «почасту» писал султану о разинском выступлении. В частности, хан Селим-Гирей писал об установлении контактов с мусульманскими народами Поволжья, поддерживавшими Разина.

Из статейного списка возвратившегося из Крыма подъячего Г. Михайлова (1671 г., апреля 16) становится известно об одном любопытном факте, а именно, вероятном «метисном» происхождении С.Т. Разина. Один из крымских чиновников заявил, что крымскому хану Адиль-Гирею стало известно от азовского паши и от нагайских мурз, что «объявился с вашей стороны на Волге казак тума Стенька Разин и набрал де от многих самовольников русских людей и нагайцев»²². Правда, составители сборника, в котором помещен документ, посчитали приведенное свидетельство хотя и интересным, но не вполне правдоподобным. Между тем контакты ханского двора с донскими казаками получили новый импульс, обратную связь; показательным здесь можно считать намерение Селим-Гирея в 1671 г. «ему с Стенькою и с астраханскими и с нагайскими татарами и со всем Крымом ударить на Московское государство войною»²³.

К слову сказать, позже, в другой период своего правления, именно Селим-Гирей поддержал в начале 1690-х гг. донских каза-

ков-старообрядцев, пришедших в его кубанские владения. Считаю, что практики со стороны хана «образца» 1670-х гг. могли опосредованно этому способствовать. В 1688 г. перебежчик из турецкого Азова сообщал Войску Донскому сказ о якобы имевшем место уходе крымского хана (тогда в Крыму правил Селим-Гирей I. – Д.С.) за Перекоп, из опасений лишиться престола по воле султана – Сулеймана II. Перебежчик уточнял, что намерения хана якобы в том, чтобы «отложитца к Черкасскому или к *Донским казаком* (выделено мной. – Д.С.) и салтану турецкому чинить отмщение»²⁴. Возможно, в данном случае до жителей Азова дошли известия о том, что в ответ на предложение из Стамбула выступить в венгерский поход, хан ответил отказом, мотивируя «его необходимостью заняться охраной собственных владений, которым угрожало вторжение ляхов и московцев»²⁵. При султанском дворе были встревожены таким поведением хана; начались даже разговоры о претензиях Селим-Гирея I на самостоятельность. Впрочем, хан решил отправиться в Стамбул, выехал туда в январе 1689 г. и впоследствии самым достойным образом был принят султаном. Так или иначе, но направленность слухов о месте возможного укрывательства хана «мятежника» (у казаков на Дону) весьма интересна – ничего совершенно невероятного турки в этом не находили. Таким образом, при анализе динамики процессов, характеризующих наблюдаемое явление, необходимо

Уместно отметить и такой факт – крымский хан предпринял попытку расширить сеть своих «казачьих корреспондентов»; свои письма он направил также В. Усу, одному из ближайших соратников С.Т. Разина и Ф. Шелудяку (Шолудяку), атаману в Астрахани, также активно поддерживавшему мятежного донского атамана. Письмо хана сумело дойти до Астрахани, попав в руки «воровского» войскового подъячего Я. Ефремова. Очевидец, державший документ в руках, свидетельствовал позже на допросе, что после изготовления копии (перевода?) «то де крымское и его, Янкино, письма послали они к Стеньке Разину под Синбирск (таким образом, речь идет о событиях 1670 г. – Д.С.)»²⁶. «С пытки», подчеркну, Ефремов свои слова об указанной переписке подтвердил. Как и оказалось впоследствии, переписка крымского хана с Войском в атаманство С.Т. Разина действительно имела место, и к сфере слухов, нереализованных замыслов сторон ее отнести, конечно, нельзя. Уже в 1673 г. Москва озаботилась изъятием писем ханских «листов», еще на-

ходившихся *почему-то* у Войска. Царской грамотой от 2 января 1673 г. Войску Донскому повелевалось прислать указанные «листы» с толмачом И. Кучюмовым, направляемым из Москвы на Дон²⁷. В конце января того же года Кучюмов был заслушан на казачьем круге в Черкасске, после чего казаки «те листы хана крымского, что писал к Стеньке Разину, сыскав у себя в войску, отдали ему тотчас»²⁸. Обращают на себя внимание детали всей этой истории, масштабы которой, вне всякого сомнения, выходят за рамки одного лишь нереализованного союза крымского хана с мятежным атаманом. Оказывается, что информация о письмах была получена в Москве «стараниями» станичного еще тогда атамана Ф. Минаева (будущего войскового атамана), между тем как Войско возглавлял тогда К. Яковлев. В таком случае обращают на себя внимание два, как минимум, обстоятельства:

- вероатное укравательство, по своей сути, атаманом Яковлевым, таких писем как важных улик-фактов «воровства» не только Разина, но, собственно говоря, и Войска Донского (возникает вопрос, зачем Войску нужно было хранить «опасные» письма, сохранявшие для него *какое-то значение*);

- актуализация информации о хранящихся в Войске опасных письмах носила инспирированный характер; скорее всего, в действиях информатора – Ф. Минаева, имелся определенный политический расчет.

Исход «разинщины» оказался знаменательным еще в таком измерении – лето 1671 г. привнесло в историю текст *первой* в истории донского казачества присяги, по которой атаманы и казаки были приведены «к вере» сначала в Москве. Те же действия надлежало провести впоследствии и на Дону: полковник Г. Косагов и дьяк А. Богданов, получившие подробный наказ с текстом присяги, отбыли на Дон в июле 1671 г., как указывает С.И. Рябов. Во главе крупного отряда ратных людей царские посланцы прибыли 24 августа, а 29 августа 1671 г. состоялась присяга. Среди императивных условий Войску, содержащихся в тексте присяги, обращает на себя внимание и такое: «*И в Крым* (выделено мной. – Д.С.), и в калмыки, и в Литву, и в немцы, и в-иныя государства не отъехать, и из города и ис полков без указа великого государя и без отпуску не съехати, и города не здати, и в полках воевод не покинути, и с его государевыми недруги и со изменники не ссылатися»²⁹.

Территория Крымского ханства, таким образом, стоит на *ле-*

рвом месте в числе возможных, в понимании царизма, земель как направлении «географической измены» со стороны донцов. О землях Османской империи речь в документе не идет (хотя факты бегства казаков в османский Азов уже имели место). С.И. Рябов, не приводя аргументации, пишет, что такое «неупоминание» связано с компромиссным характером присяги³⁰. Но в таком случае возникает один, как минимум, вопрос – готова ли была в таком случае Москва отказаться от контроля за интенсивными контактами казаков с османским Азовом? «Странность» ситуации состоит здесь и в том, что Москве было отлично известно о самостоятельных практиках Войска по «замирению» и «розмирению» с Азовом. При характеристике документа подчеркну также, что у нас нет пока свидетельств об уходе казаков в Крым, либо ногайские владения Гиреев, скажем, в 1660-е–1670-е гг. Но подозрения Москвы уже имеют под собой весомые основания – ведь по ряду показателей, как было показано выше, Дон и Крым преодолевают «давление» исторической традиции. Даже *слухи* об этом, распространившиеся и в России, и в Азове etc, автор уверенно относит к историческому фону менявшейся ситуации, когда они, слухи, могут служить верифицирующим основанием для проверки других, уже многочисленных, данных. Тема возможной «крымской измены» со стороны казаков проявится уже через несколько лет после «усмирения» Дона начала 1670-х гг. Так, в 1675 г. Войско Донское столкнулось с массово негативной реакцией казаков на попытки добиться выдачи в Москву Сеньки Буянки. Недовольные усилением административного давления Москвы, казаки, жители многих городков, «говорят, что хотят собрався идти великого государя на ратных людей, которые в ратном городке, и воевод и всех начальных людей и стрельцов московских побить всех, а городовым стрельцом дать волю»³¹. На специальную «думу» («незаконный» круг?) казаки даже стали съезжаться в Паншинский городок. Обращают на себя внимание слова царских «информантов» о том, что казаки говорили такие слова: «А естли де пришет великий государь на Дон рать большую, и они де замирятца с Озовом и поднимут Крым»³². Нельзя при этом не обратить внимания на атмосферу, обстановку, сопровождавшие вербализацию подобных заявлений – речь идет о казачьих городках, станичных избах и пр.³³ Таким образом, считаю, можно говорить и о массовости соответствующих настроений, и об их направленнос-

ти в первую очередь на членов «Мы-группы», а не царских представителей.

Делая промежуточный вывод, укажем не следующее: вероятно, в наличии у специалистов еще мало данных, которые позволили говорить, например, о сравнении уровня статусности в казачьей среде русского царя и турецкого султана, но, кажется, что сама постановка проблемы – о поисках казаками иных, нежели никонианская Россия, векторов притяжения (персонифицированная, быть может, в лице мусульманских государей), логически проистекает из условий пребывания донских казаков во фронтальном пространстве Поля. Можно, кроме того, констатировать необходимость обращения ученых ко всем без исключения событиям полихромной палитры отношений казаков не только с Россией, но и с Крымским ханством, Османской империей. Для понимания исторической ситуации во всей ее полноте необходимо в качестве «оптического прибора», обращенного в прошлое, использовать не только «российское», но и «крымско-турецкое зеркало» – вероятно, вследствие чего казачья проблематика (конечно, главным образом применительно к событиям XVI–XVIII вв.) получит основания для самого перспективного изучения.

Причины, повлиявшие на развитие качественно новых отношений сторон (рубеж 1660-х – 1670-х гг.), очевидно, требуют дальнейшего изучения и осмысления, но некоторые замечания высказать необходимо. В частности, заслуживает внимания мысль В.Н. Королева о том, что сами казаки могли *дифференцированно* подходить к вопросу – насколько негативно стоит относиться к тому или иному правящему хану (историк иллюстрирует это на примере отношения казаков к Мухаммед-Гирею IV – см. о нем выше)? Соответственно, и в практиках решения ханами «казачьего вопроса» имели место определенные «новации», первые из которых (по принципу так важной для части донского казачества *обратной связи*), скорее всего, и относились к временам указанного правления Селим-Гирея. Таким образом, при изучении истории отношений казаков с Крымом и Османской империей вполне возможно обращение специалистов к роли т.н. «субъективного» фактора. Еще раз обращу внимание, что до начала 1670-х гг. отношения крымских ханов с донскими казаками оставались устойчиво *неприятными и даже враждебными*. Такое положение вещей наблюдается, подчеркну, на фоне прочных, часто – не конфронтационных практик от-

ношений Крыма с запорожскими казаками. Причем, подчеркнув, вопрос о том – вступать или не вступать в союз с Войском Запорожским – имел в понимании Гиреев все шансы разрешиться положительно, поступаться *принципами* здесь уже не приходилось.

Донских же казаков ханы «преследуют» в XVII в. с завидным *постоянством* – в информационном, политическом, географическом пространстве. Но со второй половины XVII в. ситуация *качественно* меняется. При этом, учитывая всю сумму фактов при комплексном анализе проблемы, обращая внимание на роль *информационной среды* (включенной в «пространство» когнитивной истории³⁴), то *каузальная* связь всех последующих событий с рубежным периодом 1660-х–1670-х гг. предстанет в новом свете. В таком случае оказывается, что отношения сторон развивались под влиянием самых различных факторов – информационного пространства, конфликта казаков с Москвой, противоречивых отношений Крыма с Османами (при очевидном влиянии личных качеств С.Т. Разина и хана Селим-Гирея). Наконец, все более «уверенной» трансформации стали подвергаться и массовые представления донских казаков о турках и татарах – на фоне роста в казачьей же среде негативных характеристик «никонианской» Москвы.

Источники и литература:

¹ Війскові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. Київ, 2009. С.202; Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества (1692–1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. науч. ст. Тверь, 2000. Вып.2. Архив Санкт-Петербургского институт истории РАН (Архив Спб ИИ РАН), Ф.178. Оп.1. Д.12348. Л.1–2; Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. Стлб.1406. Л.178.

² Сень Д.В. Крымское ханство и казачество в последней четверти XVII – начале XVIII века: отношения в контексте международной политики (на примере донских и запорожских казаков) // 350-letecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod. red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa, 2008; *он же*. «Преодоление границы миров»: некоторые аспекты формирования кубанского казачества на территории Крымского ханства и новые практики казачества по освоению Северо-Западного Кавказа (конец XVII в. – начало XIX в.) // «Казачество России: прошлое и настоящее»: Сб. науч. ст. Ростов на/Д., 2008. Вып.2; *он же* Початковий етап соціальної адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства: його роль і значення в історії кубанського козацтва (1708–1712) // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. Дніпропетровськ, 2008. Вип.4.

³ Мининков Н.А. [Рец.]. Д.В. Сень. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.) // Отечественная история. – 2001, №5. – С.196.

⁴ Фаизов С.Ф. Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников Осипа Прончищева и Рахманина Болдырева (1625 г.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2005. – Вип.5. – С.204.

⁵ Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып.1. – С.73.

⁶ Чухліб Т. Особливості турецької політики гетьмана Б. Хмельницького / Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса, 2007. – Вип.2; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип.1.

⁷ Цит по: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века / Отв. ред. С.Ф. Орешкова. – М., 2005. – С.391.

⁸ Донские дела. – СПб., 1913. – Кн.4. – Стлб.521.

⁹ Мининков Н.А. Войско Донское и Запорожская Сечь: к характеру взаимоотношений в первой половине XVII в. // 350-lesie unii hadziackiej... S.436.

¹⁰ Донские дела. – Петроград, 1917. – Кн.5. – Стлб.254.

¹¹ Мининков Н.А. Войско Донское и Запорожская Сечь... – S.425–437.

¹² Там же. – S.434.

¹³ Крестьянская война под предводительством Степана Разина: Сб. док-в. / Сост. Е.А. Швецова, ред. – акад. Л.В. Черепнин, д.и.н. А.Г. Маньков. – М., 1976. – Т.IV (дополнительный). – С.11.

¹⁴ Цюрюмов А.В. Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. – Элиста, 2007. – С.112.

¹⁵ Крестьянская война... – Т.IV. – С.12.

¹⁶ Крестьянская война... / Сост. Е.А. Швецова. М., 1954. Т.I. С.109–110.

¹⁷ Крестьянская война... / Сост. Е.А. Швецова, ред. проф. А.А. Новосельский. – М., 1957. – Т.II, Ч.1. – С.552.

¹⁸ Составители сборника «Крестьянская война...» (Т.2. Ч.1.) скептически отнеслись к данному известию, ссылаясь, в частности, на возможность двойного прочтения аналогичного сообщения – см. с.552 указанного тома. Между тем, здесь же, рядом со словами толмача П. Кучюмова, приводимыми в предыдущей сноске, находим: «Жилец Кузьма Коржавин про вора сказал *те ж речи* (выделено мной. – Д.С.)». Вопрос о сношениях Разина с ханским двором остается, считая, перспективным.

¹⁹ Лебедев В.И. Булавинское восстание (1707–1708). – М. 1967. – С.73.

²⁰ Крестьянская война... – Т.IV (дополнительный). – С.41.

²¹ Там же. – С.42.

²² Крестьянская война... / Сост. Е.А. Швецова, ред. проф. А.А. Новосельский. – М., 1962. – Т.III. – С.54.

²³ Там же. – С.82.

-
- ²⁴ Дополнения к Актам историческим. – СПб., 1872. – Т.12. – С.227–228.
- ²⁵ Смирнов В.Д. Указ. соч. – С.434.
- ²⁶ Крестьянская война... – Т.Ш. – С.258.
- ²⁷ Там же. – С.288.
- ²⁸ Там же. – С.291.
- ²⁹ Крестьянская война... – Т.Ш. – С.148.
- ³⁰ Рябов С.И. Донская земля в XVII веке. – Волгоград, 1992. – С.81.
- ³¹ Крестьянская война... – Т.Ш. – С.352.
- ³² Там же. – С.352.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – М., 2008. – С.353 и др.

Особливості релігійної структури німецькомовної спільноти запорізького краю у ХІХ ст.

Запорізький край, як складова частина Північного Приазов'я, відзначався суттєвою релігійною строкатістю. Одну з найбільших груп колоністів становило німецькомовне населення. Воно не було монолітом в релігійному сенсі і тому провідною метою даного дослідження є визначення особливостей релігійної структури даної спільноти.

Серед найсуттєвіших досліджень, дотичних до даної тематики, можна виділити роботи С.І. Бобилевої, Т.К. Захарченко, М.В. Белікової, К.С. Лях, В.В. Васильчука тощо.

У Російській імперії ще у сер. ХVІІІ ст. було розроблено декілька проектів щодо облаштування окраїн імперії шляхом запрошення колоністів з західноєвропейських держав. Цей процес супроводжувався відповідними діями російського уряду, спрямованими на модернізацію суспільства на зразок європейських країн. Цьому сприяли маніфести Катерини ІІ (1763-1764 рр.) і сумлінне виконання російським урядом обіцянок, що були надані іноземним колоністам.

Закликом імператриці могли скористатися всі бажаючі. Саме тому серед першої хвилі колоністів суттєве місце займали малозабезпечені переселенці.

Необхідною була організація системи поселень, яка б ґрунтувалась на точних знаннях про територію, що заселяються. Слід було визначити місця поселення колоністів, відмежувати землю від інших володінь і скласти точні плани, встановити норму та спосіб наділення землею, відпрацювати умови володіння колоністами землею. Цей процес розтягнувся на декілька років. Саме тому, запрошення Катерини ІІ не спричинило значного резонансу у перенаселених князівствах Німеччини. Тоді вирішено було передавати землю суцільними ділянками у розпорядження колоніального керівництва. На родину виділялося від 50 до 65 десятин. На території Бердянського та Мелітопольського повітів колоністам було надано 214 тис. дес. землі.¹

6 вересня 1800 р. імператор Павло І, зважаючи на важкі природні умови перебування переселенців у краї, дарував „Жалувану

грамоту”.² Цим указом підтверджувалися особливі привілеї для німецькомовних колоністів щодо релігійної свободи, підприємницької діяльності, вільної торгівлі, у тому числі пивом, оцтом та бренді; переселенці звільнялись від військової, транспортної та експлуатаційної служби, одержували 10-15 річне звільнення від державних податків. При цьому „Жалувана грамота” не згадувала про матеріальні кошти для переселенців, як це було за часів Катерини II. У останньому був зацікавлений уряд, адже створювалися обмеження для переселення матеріально незабезпечених колоністів. Спадкоємець Павла - Олександр I переглянув позицію батька щодо умов іноземної колонізації. Відбулись чергові переговори уряду з потенційними емігрантами і вже 16 травня 1801 р. їм була видана спеціальна «Інструкція для новоросійських іноземних колоністів». Однак, лише укази від 28 березня та 10 квітня 1803 р. “Про дозвіл менонітам з Ельбінгу та Марієнбургу селитися у Росії” надали поштовх створенню цілої мережі менонітських колоній по усій території Південної Росії загалом та Запорізького краю, зокрема. Однак, уряд обмежував кількість переселенців до 200 родин у рік. Держава зобов'язувалася надати кожній німецькій та менонітській родині грошову допомогу у розмірі 500 крб. Колоністам і їх нащадкам гарантувалися численні пільги в торгівлі та підприємстві, звільнення від військової служби, надавалися права громадянства не тільки в їхніх колоніях, а й у межах всієї імперії. Колоністи користувались повною свободою і правом розпоряджатися власним маєтком на свій розсуд; безперешкодно торгувати, вступати до гільдій і цехів, заводити торги й ярмарки. Для поширення і поліпшення господарської діяльності, колоністам дозволяється купувати приватні землі. Власне майно кожен колоніст мав право заповідати «за бажанням», без усякого обмеження.³

На Молочних водах одним з перших у 1789 р. на території майбутньої колонії Мунтау осів Йоганн Гіберт.⁴ У наступні роки на лівому та правому берегах р. Молочної виникали колонії менонітів: на лівому березі: Гальбштадт, Шенау, Фішау, Лінденау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтонау, Мунтау (1804р.); Тігенгаген, Блюменорт, Розенорт, Шензее, Тіге, Ладекоп і Петерсгаген (1805 р.); Фюрстенау (1806 р.), Рікенау (1811 р.); Ліхтфельт (1819 р.). Перші переселенці меноніти чисельністю 256 родин отримали у користування 13280 дес. державної землі.⁵

На правому березі р. Молочної утворилися колонії: Пришиб, Гоффенталь, Вассерау, Альт-Нассау, Вейнау. Альт-Монталь, Гоштетт, Вальддорф, Дурлаг, Костгейм, Лейтергаузен, Тіфенбрюн, Блюменталь, Кронсфельд, усього близько 65 німецьких поселень. За висловом Д.І. Багалія “Молочанські (разом з Хортицькими) колонії були першими поселеннями на українських землях Російської імперії”.⁶

Однією з найсуттєвіших пілг, наданих урядом, було збереження релігійної самобутності переселенців. У конфесійному плані все німецькомовне населення Запорізького краю упродовж ХІХ ст. було репрезентоване трьома групами віруючих – католиками, лютеранами та менонітами.

Католиків, чи прочан Римсько-католицької церкви у краї було порівняно небагато – приблизно 2%, які мешкали переважно в містах. Католики Північного Приазов'я відносилися до Бердянського деканату Тираспольської консисторії Римсько-католицької церкви, що об'єднував 15 приходів.⁷ Католицькі храми – костьоли – будувалися в основному у містах. Зокрема, у Бердянську. Однак більшість громад церковні служби правили у невеличких будівлях, які за власним зовнішнім виглядом лише нагадували “справжній” костюол. У зв'язку з тим, що сільські католицькі громади були, зазвичай, украй нечисленними та не мали значних коштів, вони не мали можливості будувати усюди традиційну для власної конфесії величезну архітектурну споруду.

Значна частина християн, що оселилися у Північному Приазов'ї загалом, та у Запорізькому краї зокрема, були протестантами різноманітних конфесій. В даному регіоні абсолютну більшість становили лютерани та меноніти.

Лютерани мешкали у колоніях Маріупольського колоністського округу (10 колоній, що утворили велику громаду з центром у колонії Грунау) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Велика за чисельністю громада лютеран мешкала у Бердянську. Життям лютеранських громад керували пастори. Богослужіння відбувалося у храмах-кірхах, що були побудовані у готичному стилі. Поблизу, зазвичай, будували школу та помешкання для вчителя.⁸

Окрему групу серед пребічників Лютерансько-євангельської церкви складали т. зв. сепаратисти (крайні пієтисти)⁹, відмінними рисами організації релігійного життя яких були, з

одного боку, традиції самостійного обрання власних пасторів, з іншого – проведення на додаток до звичайних богослужінь, окремих зборів для читання Біблії. У Запорізькому краї сепаратисти мешкали зокрема у Бердянському повіті, де у 1823 р. мешканці 4 колоній Бердянського колоністського округу (Нейгофнунг, Нейгофнунгсталь, Нейштутгарт та Розенфельд) склали сепаратистський прихід Нейгофнунг.¹⁰ Слід відзначити, що лютеранська церква намагалася будь-якими засобами ліквідувати автокефалію сепаратистських громад, аж до застосування методів прямого тиску за допомогою місцевої адміністрації. Утім, сепаратисти чинили цьому запеклий спротив, тому, коли у 1840 р. 13 їх родин разом з молодим помічником місцевого пастора Конрадом Геккелем перейшли до лютеранства, відбувся розкол громади Нейгофнунг.

Лютерани та сепаратисти Північного Приазов'я підпадали під юрисдикцію Генеральної консисторії Лютерансько-євангелічної церкви і підпорядковувалися Петербурзькому консисторіальному округу. Окрім того, до 1877 р. внутрішні справи лютеранських громад також підлягали нагляду Опікунського комітету, що також піклувався про пошук кандидатів на посади приходських пасторів. Після 1877 р. усі справи лютеран були передані до Департаменту іноземних сповідань Міністерства Внутрішніх Справ, якому підпорядковувалася і Генеральна Лютерансько-євангеліська консисторія.¹¹

Актуальним питання, що хвилювало лютеран, був гострий дефіцит пасторів. Причиною цього слугувало те, що в Російській імперії лютеранських пасторів міг готувати лише теологічний факультет Дерптського університету. Священників спеціально запрошували з Німеччини, однак їх також було замало. Тому життям лютеранських громад іноземних колоній часто керували кістери – помічники пасторів, зазвичай з сільських учителів. За цих умов, біблійні збори, звичайні для сепаратистських громад, набули у середині XIX ст. неабиякої популярності і у лютеранських приходах краю. Метою цих зборів, окрім суто релігійно-просвітницьких заходів, було також укріплення релігійної дисципліни, яка суттєво послабилася з другої половини XIX ст. і відповідно вносила певну дестабілізацію в життя лютеранської громади. Чисельність прочан Лютерансько-євангеліській церкви на той момент сягала 2,2% від усього населення регіону.¹²

Особливим релігійним, культурним і конфесійним феноменом в історії Запорізького краю були меноніти, які на 1851 р. склали 64 % усього німецького протестантського населення Бердянського повіту. Вони мешкали практично у найбільш населених волостях – Гальбштадській та Гнаденфельдській. Наприкінці XIX ст. вони склали уже 6,2% усього населення повіту.¹³

Загалом, меноніти – це представники одного з напрямків євангелізму, заснованого в XVI ст. Менно Сімансом. Першим районом розселення менонітів була територія сучасної Бельгії, звідки вони, під тиском інквізиції, переселилися до Польщі. За етнічною приналежністю перші меноніти були фризами та фламандцями. Після поділів Польщі території проживання менонітів перейшли до Пруссії, від уряду якої зазнавали утисків і змушені були шукати нове місце проживання. Отже, меноніти відносяться до німецькомовних колоністів, однак не є етнічними німцями.¹⁴

Всі переселення німецькомовних колоністів на межі XVIII – XIX ст. були продиктовані виключно господарсько-економічними цілями. Однак після війни з Наполеоном причини переселення дещо змінилися. Християни Заходу співставляли Наполеона з апокаліптичним «звірем з безодні». Після розгрому його армії імператора Олександра I почали називати «білим янголом».¹⁵ До цього також приєдналися трактування німецького богослова Бенгеля про термін другого пришествя Христа. Вказувався приблизно 1836 рік.¹⁶ Одразу ж з'явилися «пророки», які вказували на конкретне місце пришествя, і за певними розрахунками воно припадало саме на Південну Україну в тому числі й на Північне Приазов'я. Доступ до цього регіону було відкрито колонізаційною політикою уряду Російської імперії. Ці «пророкування» спричинили нову хвилю переселення до краю.¹⁷

Менонітство привертає увагу насамперед як етноконфесійна спільнота, адже релігія відіграє роль цементуючого фактору у збереження їх життєвого устрою, мови, що вони нею спілкуються в усіх країнах упродовж 400 років.¹⁸ Церковний устрій менонітів базується на конгрегаційних (громадських), а не консисторіальних підвалинах. Тому меноніти не визнають ніякої церковної влади, окрім управління з боку ними ж обраних церковних (чи духовних) старійшин та їх помічників (проповідників та церковних учителів). У зв'язку з тим, що у менонітів сформувалися два підходи до розуміння сутності церковної дисципліни, вони ще на своїй історичній

батьківщині – Голландії почали організовувати окремі громади прихильників суворої ізоляції від “многогрішного світу” (фламандці) та тих, хто припускав можливість церковного спілкування з християнами близьких конфесій (фризи).¹⁹ Відповідно до цього поділу і на Молочній меноніті оселилися окремими громадами. Відмежованість цих двох спільнот одна від одної проявлялася і в тому, що вони навіть говорили різними діалектами – так званими “хортицьким” і “молочанським”, які становили собою окремі гілки так званого “менонітського” діалекту (Mennonitenplatt або Plautdietsch). Різницю ж між “хортицьким” і “молочанським” діалектами голландські дослідники Роджер Нойвебер (Rogier Nieuweboer) та Тьєрд де Грааф (Tjeerd de Graaf) пояснюють саме релігійними відмінностями цих двох менонітських спільнот.²⁰

Центром фламандських менонітів стала колонія Гальбштадт (об’єднана громада Тіре та Гальбштадта), фризьких – колонія Руднервейде. Компромісної позиції між цими двома підходами дотримувалися представники т. зв. старофламандського розуміння проблеми, які утворили Гнаденфельдську громаду з центром у колонії з тією ж назвою.

Однак, через упровадження світського самоврядування паралельно з традиційним церковним загострилися старі конфлікти та з’явилися нові. І хоча ще 1820 р. на Молочній було прийняте рішення про усунення з назв громад слів “фризька” та “фламандська”²¹, саме цей час позначений проявами перших релігійних розколів уже на нових місцях розселення. Головними причинами конфліктів були переважно протиріччя між церковними старійшинами та консервативно налаштованими менонітами з одного боку і представниками сільської адміністрації з іншого. Подібна ситуація непокоїла не лише самих менонітів, а й російський уряд. Для врегулювання конфлікту у 1851 р. було створено церковний конвент (дорадчий органу церковних старійшин для вирішення релігійних суперечок та конфліктів).²² Однак його поява спричинила нову хвилю невдоволень, бо це порушувало традиційні права кожної менонітської громади на самоврядування. Хоча діяльність цього конвенту була фактично паралізована у період “великих розколів” 60-х рр. ХІХ ст., процес самоорганізації та “уцерковлення” менонітських общин на цьому не скінчився. З 1872 р. були започатковані конференції представників братських менонітських громад, а з 1883 р. –

поодинокі конференції представників “старих” (або церковних) общин.

Окрім менонітів у Запорізькому краї мешкали і близькі до них за віросповіданням гутери.²³ Вони походили від тих самих поміркованих анабаптистів XVI ст., що й меноніти, утім, на відміну від останніх, їх учення ґрунтувалося на принципах релігійного комунізму. Гутери склали (і складають до сьогодні) особливу частину Всесвітнього менонітського братства, тому російські чиновники найчастіше іменовали їх у офіційних документах менонітами.²⁴ Їх поселення з’явилися у Бердянському повіті у 30-х рр. XIX ст., коли перша їх община у м. Радичів Чернігівської губернії розпалася. Більша частина гутерів переїхала на Молочну і оселилася поблизу менонітів, заснувавши колонії Гуттерталь та Іоганесру. Пізніше поруч з ним з’явилося дочірнє поселення Гуттердорф.²⁵

Суттєво вплинули на долю гуттерських та менонітських общин реформи російського уряду 60-70-х рр. XIX ст. Зокрема була запроваджена загальновійськова повинність, а одним з головних принципів віри вищезгаданих общин був релігійний пацифізм. До того ж головною умовою їх переселення до Російської імперії були гарантії «вічного» позбавлення від несення військової служби.²⁶ Все це призвело не лише до хвилювань, а й до від’їзду у 1871-1872 рр. за межі імперії практично усіх гутерів та частини менонітів. При цьому Бердянський повіт утратив близько 6 тис. мешканців.²⁷

У цілому ж, слід відзначити, що релігійне життя німецькомовного населення Запорізького краю у період, що досліджується, було досить бурхливим і насиченим внутрішніми протиріччями і конфліктами, на тлі яких розвивався релігійний рух, загальновідомий під назвою “євангельського”.

Серед російських німців сформувались дві так звані штунди (від нім. «stunde» - година): штунда піетична, розвитку якої сприяв німецький пастор Йоган Бонекемпер; та штунда, яка виникла вже безпосередньо на південноукраїнських землях серед лютеран та менонітів. Остання формувалася на початку в формі «вюстовських гуртків». Едуард Вюст, лютеранський пастор, приїхав до Росії в 1845 р. на запрошення менонітської общини колонії Нейгофнунг Бердянського повіту. Його приїзд був спричинений духовною кризою в наслідок того, що в 1836 р. не відбулося очікуваного другого пришестя Христа. Незважаючи на те, що він був лютеранином охрещеним в дитинстві, що протирічило вченню менонітів, Вюст

вів надзвичайно активну і плідну проповідницьку діяльність. Поступово з менонітів виокремлюється нова релігійна община – так звані «братські меноніти» або новоменоніти. Їх проповідники почали листування з німецьким баптистським Союзом м. Гамбург і перейняли певні баптистські догми.²⁸

За пропозицією німецьких новоменонітів Й.Вілера та П.Фрізена була скликана спільна баптистсько-новоменонітська конференція в колонії Рюкенау, Таврійської губернії, яка тривала з 20 по 22 травня 1882 р. Це була перша конференція для російсько-українських віруючих євангелістського напрямку. На неї прибули близько 50 представників фактично від усіх баптистських та новоменонітських общин. Дев'ятнадцять з них були представниками російсько-українських общин. За складом представників цю зустріч у Рюкенау можна вважати першою Всеросійською конференцією баптистів.

Наступним кроком для зближення общин та євангелістських течій в імперії загалом, та у регіоні зокрема, став з'їзд в с. Нововасилівка Таврійської губернії. На цьому з'їзді було утворено Всеросійський Союз баптистів. За умовами того часу з'їзд було названо «Конференція Союзу віруючих, охрещених християн, або, так званих, баптистів Південної Росії та Кавказу». Цей з'їзд тривав з 30 квітня по 1 травня 1884 р. На ньому були присутні 33 делегата та 6 гостей. Головував на з'їзді Йоган Вілер, допомагав йому Іван Каргель.²⁹

3 вересня 1894 р. Міністром Внутрішніх Справ був виданий циркуляр, де було сказано, що Міністр «відповідно до повідомленого йому статс-секретарем Победоносцевим визначення Синоду, визнав секту штундистів однією з найнебезпечніших в церковному та державному відношенні».³⁰ 90-ті рр. XIX ст. стали періодом гоніння та репресій для багатьох відомих пресвітерів і благовісників. Подальшого піднесення баптистських рухів зазнав лише в XX ст.

На завершення слід зазначити, що всі німецькомовні общини, які виникли на теренах Російської імперії загалом, та Запорізького краю зокрема, відзначалися значною самобутністю. До особливостей релігійної структури місцевої німецькомовної спільноти можна віднести певну строкатість, наявність представників майже усіх християнських конфесій. Разом з тим характерними були глибокі внутрішні протиріччя, які часто загострювалися під впливом таких зовнішніх факторів, як державна політика російського уряду.

Також до особливостей можна віднести наявність перехідних ланок від одних релігійних форм до інших, зокрема таких як штундизм. До того ж засвоєння класичних баптистських принципів, що на цей час вже були фактично сформовані, німецькомовною спільнотою не йшло за чітко визначеним сценарієм. Перші общини євангельського напрямку від початку мали різні назви – вихідці з менонітів називалися «братськими менонітами», вихідці з лютеран одразу прийняли назву «баптисти» тощо. Факт існування такої кількості конфесій доводить віротерпимі настрої місцевого населення та політики уряду, який задля активної колонізації краю пропонував цілу низку пільг для новоприбулих. Відповідно й офіційна Церква змушена була терпимо ставитися до неправославного населення краю і не займатися активною місіонерською діяльністю.

Наприкінці відмітимо, що висвітлені особливості релігійної структури німецькомовної спільноти Запорізького краю є лише окремим аспектом у комплексному дослідженні з історії міжконфесійних відносин в Північному Приазов'ї, створення якого наразі триває.

Література:

¹ Народи Північного Приазов'я/ М-во освіти України, Запорізький обласний інститут удосконалення учителів, Мелітопольський державний педагогічний інститут; Б.М.Кочерга, Л.В.Афанасьева, В.М.Александров та ін. – Запоріжжя: «Просвіта», 1997. – С. 10.

² Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. – С. 184.

³ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С.И. Бобылева, Н.В. Бочарова, О.В. Безносова, Л.С. Тутик, Н.В. Осташева, С.В. Атаманенко: Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – С. 68-69.

⁴ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005. – С.60.

⁵ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) ... – С. 26.

⁶ Багалій Д. Заселення південної України (Запорозького й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків: Союз, 1920. – С.34.

⁷ Васильчук В.В. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – Монографія. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2004. – С.60.

-
- ⁸ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній північного Приазов'я (XIX – початок XX ст... – С.156.
- ⁹ Терлецкий В.Н. Хилястические течения в сектантстве. Очерки, исследования и статьи по сектантству. Выпуск III. – Полтава, 1912. – С.43.
- ¹⁰ Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...кандидата іст. наук/ Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – С.9.
- ¹¹ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.168.
- ¹² Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) ... – С. 44.
- ¹³ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.170.
- ¹⁴ Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня ... – С.10.
- ¹⁵ Константинов А. История баптистского движения// Библиотека Якова Кротова: <http://www.krotov.org>. – 23.08.2007. – Систем. требования: Pentium-266, 32 Mb RAM, Windows 98/Me/Xp/Vista, Internet.
- ¹⁶ Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. – Сакраменто, 1996. – С. 7.
- ¹⁷ Лешан В.В.Лики христианского сектантства. – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1988. – С.13.
- ¹⁸ Васильчук В.В. Німці в Україні... – С. 61.
- ¹⁹ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні... – С. 186.
- ²⁰ Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789 – 1917рр.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.01/Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – С.103.
- ²¹ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.172.
- ²² Любащенко В.І. Історія протестантизму... – С. 189.
- ²³ Народи Північного Приазов'я... – С. 14.
- ²⁴ Любащенко В.І. Історія протестантизму ... – С.191.
- ²⁵ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) ... – С.63
- ²⁶ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів: 3 друкарні наук. тов-ва ім. Шевченка, 1925. – С. 159.
- ²⁷ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.181.
- ²⁸ Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. ... – С. 19.
- ²⁹ Любанська О. Передумови виникнення та подальше формування баптистських обшину Північному Приазов'ї (кінець XVIII – XIX ст.)//Збірник наукових робіт. Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» - Ч.6 / За загальною редакцією канд.філол.наук, доц. О.С.Черемської, канд.соц.наук, доц. О.М.Кузя. – Харків: Вид.ХНЕУ, 2008. – С. 256.

³⁰ Константинов А. История баптистского движения// Библиотека Якова Кротова: <http://www.krotov.org>. – 23.08.2007. – Систем. требования: Pentium-266, 32 Mb RAM, Windows 98/Me/Xp/Vista, Internet.

Теоретико-методологічні аспекти інтелектуальної історії при вивченні творчої діяльності О.Лотоцького

На новітньому етапі розвитку української історіографії біографічні дослідження поступово переходять на новий рівень: від традиційного відтворення фактів життя – до інтелектуальної біографії. Увага дослідників все більше звертається на дослідження безперервних взаємозв'язків людини та оточуючого її соціокультурного простору, вираження світобачення історика в його наукових поглядах, формування життєвих пріоритетів особистості.

Відтворення інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького (1870-1939 рр.) надає можливість суттєво розширити уявлення про становлення світогляду ученого, прослідкувати взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності, виділити характерні риси стилю мислення історика, принципи формування наукової концепції, зв'язок між її основними ідеями та діяльністю науковця.

Роботи, присвячені О.Лотоцькому, умовно можна поділити на три групи: прижиттєві рецензії, відгуки, оцінки наукової та громадсько-політичної діяльності О.Лотоцького; публікації 1940-1980-х рр.; роботи, що з'явилися протягом 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Характерна особливість останньої групи – це наявність наукових розробок українських учених на теренах України, а не тільки в діаспорі. Після 1991 р. дослідження періоду національно-визвольних змагань початку ХХ ст. стало надзвичайно актуальним серед наукових студій. Відродився інтерес і до учасників політичного життя на українських землях на початку ХХ ст. У такому ракурсі історичних розвідок О.Лотоцький насамперед презентувався як політик та активний громадський діяч.

Проте, поза увагою дослідників залишалося висвітлення еволюції наукового світогляду, особливостей формування концепції розвитку православних церков, інтелектуального становлення історика, що і зумовило звернення до теоретико-методологічних принципів «інтелектуальної історії», яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини, у тому числі її умови, форми та результати. Об'єкт дослідження інтелектуальної історії на сьогоdnішній день можна визначити як історичні категорії мислення,

інтелектуальну діяльність і продукти людського інтелекту, а також історичний розвиток інтелектуальної сфери у межах загальнокультурної парадигми¹. Інтелектуальна історія вивчає всі форми, засоби та інститути інтелектуального спілкування, всі продукти людського інтелекту². До її предметного поля автоматично входить й історіографія як історія історичної науки. Вона збагачується новаціями, що розвиваються у рамках інтелектуальної історії, розширює рамки наукових дискурсів. Залучення методологічних підходів інтелектуальної історії в біоісторіографічних дослідженнях сприяє написанню інтелектуальних біографій³.

Останні два десятиліття у рамках інтелектуальній історії відбулося становлення так званої «історії інтелектуалів», основним завданням якої є дослідження самих мислителів та їх міжособистісних зв'язків. Ідеться не про тривіальне відтворення індивідуальної долі, а про історичне дослідження неперервного руху людини своїм життєвим шляхом з її різноманітними інтеракціями у змінному соціально-інтелектуальному просторі. Сучасні дослідники, визначаючи місце того чи іншого мислителя або науковця в інтелектуальній історії, все більше усвідомлюють необхідність дослідження біографій, адже зробити це спираючись лише на їх тексти неможливо. Прибічники такого підходу відстоюють думку про необхідність вивчення біографій мислителів, адже без відомостей що розкривають «особистісну ментальну історію» творця ідеї або концепції, неможливо відтворення повноцінного уявлення про генезу теоретичної роботи ученого, «ідеологічний субстрат» його мислення, соціальний та інтелектуальний контекст його творчості, значення його праць для розвитку науки та рівня сприйняття його ідей науковим співтовариством. Таким чином, наріжним каменем біографічного підходу в інтелектуальній історії є розуміння нерозривного зв'язку між життям та творчістю особистості, між фактами її психологічної та інтелектуальної біографії⁴.

Відмінність «інтелектуальної біографії», «персональної» або «індивідуальної» історії, від звичного жанру традиційної біографії полягає у тому, що життя окремої людини, формування внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета дослідження і як засіб пізнання історичного соціуму, який твориться ними і включає їх самих. Тобто, вони використовуються для глибшого розуміння соціального контексту, а не навпаки, як це практикується у традиційних історичних біографіях⁵.

Проте, сама по собі біографія не має сенсу. Значення особливого дискурсу вона набуває лише у рамках соціальної та культурної ситуації, в яких проходить життя та діяльність особистості. У зв'язку з цим, доречним є використання у ході дослідження типології біографічного жанру, розроблену Д.Уокером, яка вміщує у собі: 1) біографію особистості (дані про час і місце народження, освіту, сімейне коріння і впливи, риси вдачі та особисте життя ученого); 2) професійну біографію (про позиції ученого в академічній системі, його професійну діяльність та відносини у науковому співтоваристві); 3) бібліографічну біографію (аналіз праць автора, історії їх створення, джерельної бази, техніки та методології дослідження, понятійного апарату та міждисциплінарних зв'язків); 4) ситуаційну біографію (події та умови соціально-економічного та політичного життя суспільства та епохи, у яких жив та працював учений)⁶. Таким чином, уся сукупність фактів особистісного, професійного, ситуаційного та бібліографічного характеру утворює те, що можна називати науковою або інтелектуальною біографією ученого.

Коли говориться про «історію інтелектуалів», то закономірно виникає питання: хто ж саме потрапляє до цієї категорії? Насамперед, традиційно, людина сприймалася як інтелектуал за своєю приналежністю до певного професійного кола: письменник, учений, юрист, журналіст. Однак, таке трактування дещо спрощує розуміння понять «інтелектуал», «інтелектуальна діяльність». Адже, поперше, діяльність людини не обмежується лише професійною сферою. По-друге, протягом життя змінюються інтереси, сфери розкриття потенційних творчих можливостей людини. Тому власне на сьогоднішній день вже можна говорити про відхід від такого спрощеного трактування поняття «інтелектуал». Насамперед, інтелектуалом можна назвати того, хто живе напруженим інтелектуальним життям. Ознаки цієї особливої життєвої «програми» проявляються в усьому: особлива поведінкова та мовна модель, зовнішній вигляд. І, звичайно, – власний стиль життя і мислення, які визначають коло спілкування, читання, формують політичну культуру людини, її громадянську позицію. Мабуть, доречним буде додати, що справжній інтелектуал має свою чітко сформульовану мотивацію як у життєвих, так і у професійних ситуаціях, може виступати творцем політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів⁷.

Таким чином, коли мова йде про науковця, інтелектуалом його можна назвати не лише за багаточасову роботу в архівах, біб-

ліотеках, написання багатотомових монографій. Формування власного погляду на предмет дослідження, широка ерудиція, послідовне втілення своїх переконань як в науковій сфері, так і поза нею, участь у громадському житті, власна чітка позиція у громадсько-політичному житті, наявність чітко сформульованих мотиваційних чинників поведінки, вміння доводити свою точку зору, надаючи чіткі аргументи, пояснюючі її – все це дає право людині назвати себе не просто ученим, дослідником, а інтелектуалом.

Постать О.Лотоцького цілком відповідає зазначеним критеріям. Як науковець він мав чіткі погляди на предмет свого дослідження (історію православної церкви), вони логічно поєднувалися з його громадянською позицією та політичними переконаннями, а різні сфери діяльності зумовили становлення високоосвіченого ерудита. Свою творчу енергію він реалізовував не лише в науковій сфері, а був активним учасником суспільно-політичних подій, в яких керувався власними переконаннями, відстоював власну точку зору, навіть якщо вона не завжди була корисною для кар'єрного зростання.

На думку І.Колесник, в українській культурній свідомості довгий час формувалося уявлення про українського інтелектуала як про носія національної ідеї, головним завданням якого було пробудження самосвідомості українського народу. Підпорядкування українським інтересам і зумовленість національною ідеологією характеризували політичну поведінку українського інтелектуала, протистояння владі набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції режиму⁸.

Говорячи про О.Лотоцького, треба відзначити наявність цих виділених рис українського інтелектуала. Йому були притаманні повага до культурних та освітніх надбань українського народу, намагання подолати російську царську цензуру стосовно української мови, відстоювання незалежності українських земель у рамках політичної діяльності, формування провідної ідеї наукових студій (в незалежній державі має бути незалежна церква) під впливом громадянсько-політичної позиції.

Коли мова йде про інтелектуальну біографію, зокрема, інтелектуальну біографію історика, то крім визначання основних життєвих віх йдеться про дослідження ментальності історика, його зв'язків з минулим і майбутнім історичної науки, визначення «історіографічної ніши» історика в сучасній історіографії. Таке дослід-

дження включає в себе два найголовніші аспекти. Перший – визначення соціокультурної та наукової ситуації, тобто віх біографії дослідника у контексті стану історичної науки, соціальних та культурних пріоритетів, що склалися на час його життя. Другий – аналіз стилю мислення історика, його еволюції, трансформації, формування знакових рис цього стилю як у процесі творчості, так і під впливом зовнішніх обставин чи інших сфер діяльності⁹. «Стиль мислення» можна розуміти як відображення інтелектуальної неповторності різних видів творчої діяльності ученого включно із соціокультурними умовами її розвитку. Цим терміном можна окреслити індивідуальні особливості творчих студій науковця, моральні норми та ціннісні орієнтири дослідницької діяльності, приналежність до наукової школи чи напряму, відображення національних чи соціальних стереотипів поведінки, наукових студій громадсько-політичної діяльності¹⁰.

Реконструювавши спосіб мислення історичної особи, історик має також визначити логіку та наслідки її діяльності¹¹. Таким чином, особливого значення набуває визначення місця дослідника у науковому просторі, співвідношення провідних тогочасних наукових розробок та його досліджень. Відповідно, можна поставити питання про визначення науковця як історика «першого» чи «другого» плану. Адже обличчя історичної науки визначається не лише так званими істориками «першого» плану, які є відомими широкому колу громадськості, формулюють власні концепції, створюють школи та напрями, є керівниками наукових чи навчальних закладів. Без учених «другого» плану неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками та проявами¹². Вони ніби становлять підґрунтя, основу, на якій історики «першого» плану розгортають свою широку діяльність, мають змогу організувати наукове життя, продукувати нові ідеї, концепції, створювати школи.

Реальне місце ученого у структурі професійного співтовариства визначається не тільки з огляду на його наукові досягнення, адже їх більш-менш об'єктивна оцінка, як правило, здійснюється в ході подальшого розвитку знання. Визначальна роль відводиться комплексному аналізу соціокультурної ситуації, в рамках якої здійснювалася його практична діяльність. Такий погляд на будь-яке наукове співтовариство передбачає вивчення специфічних особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі,

з'ясування реального співвідношення обраної істориком проблематики та магістрального напрямку сучасної історіографії, визначення рівня сприйняття науковим співтовариством творчих досягнень ученого.

Тривалий час, більшу частину своєї інтелектуальної біографії, О.Лотоцький був істориком «другого» плану. Він не полишав наукового життя, проте воно ніби знаходилося у затінку іншої діяльності: державної служби, участі у громадських організаціях, політичному житті. Однак, протягом останніх двох десятиліть життя вченого, пріоритети змінилися. У 20-30-х рр. ХХ ст. в повній мірі розкрився потенціал Олександра Лотоцького як історика, організатора науки та викладача. Керівництво науковими установами, викладання у вищих навчальних закладах, участь у наукових конференціях, створення власної концепції устрою та розвитку православних церков – всі ці прояви інтелектуальної діяльності давали можливість впливати на формування соціокультурного середовища серед українства в еміграції, підтримувати національну самосвідомість та любов до України серед українських емігрантів. Можна говорити, що протягом 1920-1930-х рр. широка ерудованість та енциклопедичність О.Лотоцького, його активність у різних сферах діяльності дозволили йому наблизитися до істориків «першого» плану, адже він вже був не просто виконуючою ланкою у механізмі української історичної науки, а скеровував її розвиток, організовував наукове життя, формулював власні ідеї, що трансформувалися у наукову концепцію, був одним з лідерів дослідження історії церкви в українській історіографії доби її «золотого віку». Серед українського емігрантського наукового співтовариства О.Лотоцький в цей період визнається вже як історик, провідний дослідник історії православної церкви серед українських науковців початку ХХ ст. Ця трансформація послідовно прослідковується у рамках інтелектуальної біографії О.Лотоцького.

Свідченням того, що мова йде не про тривіальне відтворення фактів життя науковця є те, що крізь призму особистого життя, професійних зацікавлень, суспільного контексту відбувається дослідження етапів формування наукової концепції¹³. Біографія стає ніби засобом вивчення механізмів формування ментальності історика. Ідейні впливи, система освіти, політичні ідеї, коло спілкування допомагають відтворити загальну картину світосприйняття, систему фахових рис, інтелектуальних переваг ученого¹⁴. Поєд-

нання передумов та обставин конкретної інтелектуальної біографії з індивідуальними нахилами, мотивами, пріоритетами створює презентацію наукової творчості дослідника. А історичні погляди стають своєрідним виразом світобачення історика. В них проявляються і його стиль мислення, і ерудиція, і життєві та професійні пріоритети¹⁵.

Формування цілісної концепції історичного розвитку православних церков О.Лотоцького відбувалося на тому підґрунті, що був накопичений протягом життя: різноманітні огляди церковної історії, біографічні нариси, публіцистичні матеріали тощо. Крім того, історичні погляди О.Лотоцького відбивали і його життєві позиції, відображали його переконання не тільки як людини, а й як громадянина, політика. Вчений розглядав основні засади автокефальних православних церков, досліджував історичний розвиток православних церков, зокрема, Української православної церкви, визначав історико-правові передумови отримання православною церквою статусу автокефальної, досліджував національні особливості Української православної церкви. Висвітлення цих аспектів дало можливість наблизитися ученому до головного завдання, яке ставилося ним у ході історичних студій: довести, що у незалежній державі має бути незалежна церква. Зважаючи на історичний розвиток українських земель, Українська Православна Церква має, на його думку, всі права на отримання та визнання статусу автокефальної.

Історичні роботи О.Лотоцького мають високий науковий рівень; публіцистичні праці відзначаються чітким формулюванням проблеми, аргументованістю власної позиції; мемуари представляють яскраву презентацію епохи, її дійових осіб очима О.Лотоцького, містять достатньо багато фактичного матеріалу, біографічних нарисів.

Щоб отримати відповіді, чому саме такі, а не інші ракурси творчої діяльності обиралися науковцем, і простежуються етапи інтелектуальної біографії. Адже інтелектуальні преференції історика передусім обумовлюється науковим світоглядом, ширше – картиною світосприйняття та іншими чинниками: розумінням історії як науки, системою фахових рис та ін. Вони залежать як від наукових факторів і обставин (наприклад – наукового середовища, форм організації науки, наявності тих чи інших джерельних мате-

ріалів, наукової зрілості тощо), так і позанаукових, зокрема, політико-ідеологічних метаморфоз¹⁶.

Інтелектуальна біографія стає таким чином не простим відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності в усіх її проявах: як громадянина, як науковця, як просто людини, що здатна самостійно мислити, приймати рішення та слідувати своїм переконанням. Зв'язок усіх цих аспектів яскраво прослідковується на прикладі інтелектуальної біографії О.Лотоцького і дає можливість прослідкувати моменти творення українцями інтелектуальної історії.

О.Лотоцький не є загальновідомим науковцем як М.Грушевський, В.Липинський чи Д.Дорошенко. Проте, його науковий доробок все активніше починає використовуватися у сучасній українській історичній науці. Цей процес стосується як історичних монографій вченого, так і його спогадів, публіцистичних матеріалів, нарисів з історії освіти. Наблизившись протягом останніх двох десятиліть свого життя до когорти «істориків першого плану», надалі О.Лотоцький був забутий на теренах своєї Батьківщини. Відтворення основних віх життєвого шляху О.Лотоцького поставило його в один ряд з активними учасниками національно-визвольних змагань на українських землях. Реконструкція ж інтелектуальної біографії О.Лотоцького дозволяє знову наблизити постать ученого до рівня визнаного науковця не тільки в емігрантських колах, а й в Україні.

Література:

1. Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцва та ін.; За ред. С.І.Посохова. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С.62

2. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24-25

3. Андреев В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 19

4. Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С. 102-103; Репина Л.П. От личного до глобального: еще раз о

пространстве интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории / Под ред. Л.П.Репиной. – 2005. – Вып.14. – С. 7-8

5. Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю.Л. Безмертного, М.А.Бойцова. – М.: Российский гуманитарный университет. – 1999. – Вып. 2. – С.78

6. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии. – 1981. – №9. – С.138

7. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.174

8. Там само. – С.175

9. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.178

10. Ясь О.В. Поняття «стиль мислення»: функціональність, зміст, інструментальний потенціал // Історичний журнал. – 2006. – №6. – С.52

11. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.32

12. Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С. 103-104

13. Василенко В.В. Интеллектуальная биография П.А.Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Ставрополь, 2006. – С.37

14. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.179

15. Ясь О.В. Історичні погляди Олени Компан (до 90-річчя від дня народження) історика // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С.140

16. Юсов С. Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 9. – К.: ПУ НАНУ, 2006. – С.248

До проблеми заснування середньовічної фортеці Білгород на Дністрі

Постановка проблеми. Протягом більш ніж сторічного періоду вивчення Білгород-Дністровської фортеці (далі – Білгородської), був зібраний потужний шар джерелознавчої інформації¹. Але, нажаль, й дотепер не проведений глибокий архітектурний аналіз плану укріплень. Тим часом, його результати можуть надати уявлення про те, як була спроектована й заснована фортеця.

Традиційно вважається, що час спорудження Білгородської фортеці затягнувся майже на вісімдесят років, від рубежу XIV-XV ст. – по 1479 р.² На підставі свідoctв, в основному, лапідарних джерел³, була встановлена загальна послідовність будівельних етапів фортеці в доосманський період. Припускається, що протягом усього цього періоду фортеця розвивалася в три етапи: 1) не пізніше 1396 г. з'явилася цитадель; 2) до 1440 р. – стіни Військового двору (т.зв. «Мала фортеця»); 3) у період між 1476 і 1479 – укріплення Цивільного двору (мал. 1)⁴.

Але «концепція довгого будівництва» не пояснює на якому з етапів виник рів. Адже якщо дотримуватися логіки поетапного розвитку фортеці, то будівництво рову слід відносити до останнього періоду (1476-1479 рр.), коли були закінчені стіни Цивільного двору, тобто, оформлені зовнішні її контури (виходить, ключовий елемент усієї оборонної системи був готовий лише за п'ять років до здачі фортеці військам Баязіда). Але в такому випадку незрозуміло, як цей проект можна було здійснити технічно.

З погляду класичних трактатів по архітектурі, спершу слід вирити рів, і лише потім зводити над ним фортечні стіни⁵. Рів Білгорода із майже тридцятиметровими вертикальними бортами – об'єкт із такими інженерними характеристиками, які не дозволяють спорудити його після зведення самої фортеці, у безпосередній близькості від її стін і веж, без того, щоб не створити загрозу обвалення.

Топографія розташування обох усть цього унікального інженерного комплексу, свідчить про те, що зодчий попередньо ознайомився з геологічною обстановкою на місцевості й розпланував контури рову по всій його лінії. І якщо цитадель вже розташувала-

ся на куполі вапнякового підняття, то рів проклали в його бічних складках, що зазнають зниження майже до рівня лиману. Це дозволяло установити фундаменти кам'яного облицювання бортів на міцну материкову основу.

Отже, якщо рів є спорудою одночасною, то значить і фортеця була спланована разом з ним, і розбита відразу в межах площі двох дворів. Підтвердженням тому служать результати архітектурного аналізу її плану.

Послідовність розбивки фортеці. 1 етап. Рекогносцировка місцевості. До початку робіт на мису вже існували мінімум дві великі й стаціонарні будівлі: чотирьохвежева, квадратна у плані цитадель і купольна церква (тут і далі див. мал. 2). Вважається, що вона з'явилася не пізніше кінця XIV ст.⁶. Датування церкви більш певне. За даними археології храм візантійського типу виник тут наприкінці XIII ст.⁷, зайнявши найвищу топографічну точку мису (+20 м. над рівнем моря).

Церква й донжон орієнтовані строго по сторонах світу (з мінімальними відхиленнями від дійсних географічних координат). Судячи зі збережених фундаментів, центральна частина церкви знаходилася точно на півдні від входу в донжон. Таке розташування дозволяло використовувати її в якості надійного геодезичного орієнтира. Тичина, встановлена на куполі, могла давати щоденну полуденну тінь протягом усього року (сьогодні таку тінь дає мінарет колишньої мечеті Баязіда). Кутове значення заданого тінню напрямку становить 180° від точки півдня, що відповідає її дійсному значенню (полуденна тінь показує точний напрямок по лінії північ-південь). Використання сонячної тіні як орієнтира при розбивці великих суспільних споруджень в античну та середньовічну добу, давно доведене фахівцями⁸.

Реперною точкою розбивки зодчий Білгородської фортеці вибрав перетинання зазначеного напрямку на церкву й несучої північної стіни донжона (перпендикуляр 90°), строго напроти південного входу. Така позиція відкривала перед архітектором панораму місцевості, а також дозволяла гармонійно вписати донжон у загальну систему майбутніх укріплень.

2 етап. «Виробивши уявлення»⁹ про те, якою має бути фортеця (масштаб, число вузлових і проміжних веж, розташування усть рову і т.д.), зодчий приступив до виносу основного, південного базису. Спершу від точки репера (Р-1) була обмірювана відстань до

першої точки виносу Т-1в. (церква). Воно склало 150 м. Цей базис був продовжений на південь від Т-1в. ще на 150 м., де винесена крайня південна точка основного базису: Т-2в. Таким чином, довжина основного, південного базису: Т-2в. Таким чином, довжина основного, південного базису фортеці склала 300 м.

3 етап. Передбачаючи організацію двох основних фортечних дворів з т.зв. «розділовою» стіною, зодчий виносить від Т-1в. на 10 м. до півночі точку Т-1 (вигин стіни). Розділення цих точок дозволило розділити й самі об'єкти: церкву та майбутню стіну. При цьому заплановану у вузловому місці вежу (№26), зодчий зміщає на кілька метрів на захід від вигину, убік від церкви, очевидно, щоб не прикривати її.

Вежа №26 стала першою з десятих запланованих вузлових укріплень. На загальному плані вона розташована майже в центрі фортеці, з деяким відхиленням до південно-сходу. Це найвища вежа фортеці, яка, до того ж, займає переважаюче висотне положення. На ній були покладені дозорні функції. На ній же була встановлена й перша з відомих у Білгороді пам'ятних таблиць – про закінчення будівництва фортеці («castrum») в 1440 р.¹⁰.

4 етап. Від точки Р-1 зодчий виносить південно-західний базис до Т-2 на 140 м. Ця міра приймається за основну при розбивці точок Військового двору. У Т-2 заснована надбрамна вежа №24. Абрис майбутньої «розділової» стіни від Т-1 до Т-2 становить 110 м.

5 етап. Від Р-1 виноситься наступний, південно-східний базис на відстань 140 м. до точки Т-3 (вежа №5). Абрис від Т-1 до Т-3 сягає 60 м.

6 етап. Від Р-1 виноситься Т-4 на відстань 70 м. до сходу (бастіон №1). Лінія відповідає загальному абрису берегової смуги, точка закладена майже на самому краю обриву, в усті майбутнього рову.

7 етап. Завершальним етапом розбивки цього двору є винос від точки Т-3 у північно-східному напрямку (через Т-4) на 140 м. точки Т-4півн. (бастіон №30). Винос цієї споруди за межі зовнішньої оборонної лінії, а також берегової смуги з її скельною основою під фундамент, відповідав загальному планові розбивки, тому що бастіон №30 був мав виконувати не тільки оборонні функції¹¹.

8 етап. Розбивка точок Цивільного двора. У розпорядженні зодчого вже є крайня південна точка Т-2в. на відстані 150 м. від Т-

1в., на основному базису. Тому він приступає до виносу точок Цивільного двора по двом іншим, крайнім базисам. Ця відстань береться за основу при виносу Т-2півд. (вежа №20) від точки Т-2, у продовження південно-західного базису.

9 етап. Далі, на протилежній стороні майданчика, від точки Т-3 виноситься точка Т-3півд., як продовження південно-східного базису. При цьому точка виноситься лише на 80 м. (вежа №8).

10 етап. Від точки Т-2в. прокладається на захід, майже під прямим кутом (85°) лінія довжиною 150 м. до точки Т-5півд. (вежа №17). Після чого цю точку залишається лише з'єднати відрізком з Т-2півд. Довжина майже збігається з довжиною суміжного відрізка, на протилежній частині двора (Т-3 – Т-3а) і становить 90 м. Ці відрізки рівнобіжні між собою. Виносом Т-5півд. зодчий добився зламу оборонної лінії біля західного устя рову, яке фланкировала вежа №17.

11 етап. У протилежному, східному напрямку від Т-2в., виноситься точка Т-4півд., на відстань 70 м. Залишалося з'єднати Т-4півд. з Т-3півд. відрізком, довжиною 110 м. (ця довжина збігається з відрізком Т-1 – Т-2, а також з відстанню від південного входу в цитадель до Т-1).

12 етап. Після загальної розбивки фортеці й виносу вузлових веж, відбувається винос проміжних веж на відрізках між ними. Найбільш висока їхня концентрація спостерігається на північно-східній ділянці Військового двору (північне устя рову): між двома вузловими (№1 і №5) розташовано три проміжні. Далі, на східному відрізку спостерігається по дві вежі між двома основними. На південній ділянці – по одній між двома вузловими. На південно-західній ділянці (західне устя рову) – знову дві проміжні між двома вузловими вежами. На всій ділянці від Т-2 – до Т-2півд. спостерігається тільки дві вежі (№21, №23) та Водяні ворота (№22), кожна з яких розташована на 30-ти метровому видаленні від сусідньої (лише між вежею №21 і воротами спостерігається проліт). Нарешті, по одній вежі між двома вузловими спостерігається на ділянці від Р-1 до Т-2 (вежа №25) і на ділянці від Т-2 до Т-3 (вежа №26).

Результати графічного аналізу плану показують, що вся фортеця розбита у два прийоми за променевим принципом, з базової реперної точки. В геометричному відношенні Військовий двір складен трьома трикутниками (мал. 2). Цивільний двір – двома п'ятикутними багатогранниками. Розбивка Білгородської фортеці

відбувалася з урахуванням правил симетрії, які поширилися в середньовічному зодчестві завдяки популярності¹² трактату Вітрувія «De Architectura».

При складанні плану Білгородської фортеці зодчий дотримувався принципу «модульних відносин», який є керівним у теорії Вітрувія. Модульний метод полягає в наступному: єдина загальна міра для цілого й такі розміри окремих частин, які є суть кратні або прості дробі цієї загальної міри¹³.

За допомогою модуля встановлюється «основа домірності, від якої можна відступати без коливань; потім визначають довжину й ширину приміщень на площі майбутньої будівлі, а якщо будуть встановлені її розміри, слід застосувати пропорційність задля благопристойності, щоб зовнішність будинку не викликала сумнівів у його евритмії»¹⁴. Евритмія ж «полягає в гарній зовнішності й належному виду частин, що сполучаються воедино. Вона досягається через співвідношення висоти частин споруди з їхньою шириною, а ширини з довжиною»¹⁵.

Модуль Білгородської фортеці складає 30 м., як стандартна міра довжини, кратна майже для всіх застосованих відстаней. Так, усі вежі по периметру стін знаходяться на рівній відстані друг від друга, яка відповідає 30 м. (+2 м.). Їй же дорівнює й первісна глибина рову, а його ширина – половині модуля. Величині одного модуля відповідає висота Дозорної вежі (№26). На прикладі інших веж, що майже повністю збереглися (№2, №4, №11, №20 та ін.), можна бачити, що їх висота стосовно довжини куртин, що примикають, відповідає пропорції один до двох (отже, що «не викликає сумнівів в евритмії»).

Для Середньовіччя характерне визначення довжини фронту між двома вежами далекобійністю арбалетів, постріли яких мають схрещуватися в інтервалі від однієї вежі до іншої; звідси гранична лінія фронту – близько 40 м.¹⁶ Вітрувій пише про це так: «Відстані між вежами слід робити так, щоб вони одна від іншої відстояли не далі польоту стріли, для того, щоб можна було напад ворогів на яку-небудь з них відбити скорпіонами та іншими металевими знаряддями, стріляючи з веж із правої та й з лівої сторони»¹⁷.

Основою для цього модуля зодчому, можливо, послужили розміри донжона, як еталонної будівлі. Донжон – це величезний рівносторонній куб, де відстань між зовнішніми краями стін дорівнює висоті веж (30 м.). Цей модуль відповідає візантійській мірі

довжини – одному плефру. Він дорівнює, в середньому, 30-ти м. Плефр був запозичений Середньовіччям з античної традиції. Так званий «грецький плефр» складав 30,65 м. А у Страбона, наприклад, він дорівнював $1/5$ стадії (32,8 м.)¹⁸.

Отже, п'ять плефрів склали один стадій (~150 м.), тобто відстань від Р-1 до Р-1в. (або від північної стіни цитаделі до церкви). Фортеця розбита у візантійській системі мір, по основному базису рівно на два стадія, або на десять плефрів (тобто, на 10 модулів – 300 м.). Ці обчислення підтверджують раніше висловлені дослідниками припущення щодо «константинопольського типу» зовнішнього поясу кам'яних укріплень фортеці, а також про участь візантійських майстрів у зведенні цитаделі¹⁹.

Функціональний символізм. Таким чином, в ході розбивки, за допомогою трьох базисів, зодчим було винесено десять вузлових точок, яким відповідають вежі: №1,8,5,11,17,20,24,25,26 та, власне, репер. У цілому фігура, яка лягла в основу плану фортеці, нагадує не прямокутник, як вважав Челебі²⁰, і навіть не трапецію²¹. За такою схемою складений піфагорійський тетрактис – трикутник, де кожна сторона утворена чотирма точками, з однією в центрі²². У випадку з Білгородом, точці репера відповідає вершина цієї фігури, дві флангові вежі Військового двору (№25 і №1) формують другий рівень трикутника, три вежі «розділової» стіни – третій. Нарешті, підшву фігури складають чотири вузлові вежі Цивільного двору (№8,11,17,20).

Саме така фігура (тетрактис) присутня на північному фасаді бастіону №30 (мал. 3.1)²³, яка може трактуватися, як «вавилон»²⁴. Вона являє собою ескізне зображення всієї архітектурної композиції фортеці й навіть повторює план розбивки в деяких деталях (відхилення центрального ядра, злам східної сторони фігури та ін.). Трикутник складається із чотирьох «обрівів». Перший визначається одним ядром (вершина), другий – двома, третій – трьома, четвертий – чотирма (підшва), за схемою: $1+2+3+4=10$.

І якщо не вбачати у величезній фігурі з десяти ядер на стіні Білгородської фортеці апотропеїчного знака²⁵, вживання такої структури рівноцінно проголошенню ідеального естетичного принципу. Вишиковуючи відповідно до нього свої ритуальні відносини, асоціації мулярів усвідомлювали зв'язок між ремеслом і естетикою²⁶.

М.Є.Шлапак вважає піраміду на стіні фортеці «прадавнім магічним талісманом», «піфагорійським тетрактисом, чийм прообразом є іудейська традиція тетраграматичного написання імені бога Яхве»²⁷, но датує його 1772-1789 рр., зв'язуючи походження з діяльністю головного придворного архітектора Османської імперії, Мехмед Тагир Ага. Дослідниця вважає, що «це єдиний знайомий нам випадок використання мусульманами подібного оберету, імовірно задля досягнення всілякою ціною перемоги в російсько-турецьких війнах кінця XVIII-XIX ст.»²⁸.

Наведені нею датування бастиону №30 (так само як і тетрактіса на ньому) базуються на даних планів фортеці XVIII-XIX ст., де на місці бастиону нібито зображена восьмикутна вежа. Саме її зніс у період між 1772 – 1789 рр. Мехмед Тагир, спорудивши бастион (без фланкуючих властивостей) з метою зміцнення цієї ділянки оборони, в очікуванні чергової війни з Росією²⁹.

Слабке місце цих висновків криється хоча б в тих же картографічних матеріалах, які демонструють крайню суперечливість. З опублікованих матеріалів, які датовані до 1772 р., вежа присутня на двох кресленнях та відсутня на одному зображенні («План-перспектива»). Після 1772 р. (включаючи зображення початку XIX ст.), замість вежі зображений бастион – на п'яти планах фортеці, і на чотирьох на його місці продовжує залишатися вежа³⁰.

Судячи за усе, восьмикутної вежі в північно-західному усті рову ніколи й не було. Ілюзію її присутності у авторів деяких схематичних зображень фортеці міг викликати масивний багатокутний контрфорс, що підпирає кут бастиону з боку рову по всій висоті стіни, яка, у свою чергу, закінчувалася невисокою надбудовою із чотирьохсхилим дахом, яка показана на плані-перспективі інж. Ігельстрема³¹. Уся конструкція, таким чином, набувала вигляд вежі, висотою майже 20 м.

Уточненню датувань бастиону №30 (точніше, «глухої» вежі) послужили спостереження автора статті над заповненням конструкції під час протиаварійних робіт, проведених на об'єкті восени 2008 р. Ґрунтова засипка складалася із шарів XIV-XV ст., які насичені золотоординською³² та середньовічною молдавською³³ керамікою*.

* Автор вдячний співробітникам Відділу середньовічної археології Інституту етнографії й історії АН Молдови, Т.Ф.Рябой за надану допомогу по визначенню кераміки.

Додатковою підставою для датування об'єкта є знахідка мармурового** гарматного ядра, вмонтованого в саму товщу кладки північної, фронтальної стіни. Ядро було схоплено вапняним розчином і оголилося в розрізі кладки, утвореному після обвалу кутової її частини на стикові із західною стіною (мал. 4).

Як відомо, використання кам'яних ядер у пороховій артилерії тривало з 1380-х, до 1420-х рр., коли на зміну їм у Європі приходять більш досконалі, чавунні ядра³⁴. Характерно, що гранітні ядра, якими викладений тетрактіс, належать епосі камнеметних машин навісного принципу дії, типу катапульти або требюше³⁵. Епоха ця тривала до середини XIV ст.,³⁶ доки в Західній Європі (а також і в Турецькій імперії) механічна артилерія не була витиснута пороховою.

Подібного роду «вавилон» не єдиний у фортеці. Під час виконання обмірних робіт автором статті, разом з геодезистом Є.Д.Каргеляном, були знайдені й інші, раніше невідомі «знаки-вавилони», а також апотропеїчні символи³⁷. На бастіоні №17 висічене подвійне зображення трикутника (мал. 3.III). Ще один трикутник присутній на бастіоні №16 (мал. 3.IV). Подвійне «креслення» присутнє на плоскому камені, вмонтованому в стіну ескарпу між вежами №11 та №12 (мал. 3.V). Інший трикутник, на мармурові, помічений в кладці ескарпу північного устя рову, під бастіоном №1 (мал. 3.VI). Такі «косинці» добре відомі за матеріалами Бендерської³⁸, Сорокської, Хотинської³⁹ фортець і з'явилися в результаті інженерних розрахунків⁴⁰. На бастіоні №16 простежений знак церкви (?) (мал. 3.VIII), а також православний хрест в арковій рамці (мал. 3.VII) на куртині між бастіонами № 15 і №16. Всі виявлені знаки розташовуються на значній висоті стін, що виключає їхнє сучасне походження.

Помилка в розбивці фортеці. Східна лінія оборони фортеці, від Т-4 до Т-4півд. (див. мал.2), нагадує зигзаг з майже рівними відрізками зламів. Звідси очікувався найбільш інтенсивний наступ ворога. Ця ламана лінія оборони була задумана заздалегідь, будучи прив'язаною до центральної медіани плану розбивки. Але при погляді на цей план відразу впадає в око нерозмірність суміжних ліній

** Мармур походить зі східно-середземноморських родовищ, з берегів Мармурового моря. Експертиза проведена провідним геологом Причорноморської геологорозвідувальної експедиції Міністерства природних ресурсів і екології України (м. Одеса), І.Н. Мокряком.

P-1 – T-4, T-1 – T-3, і T-2в. – T-4півд., через що виникає асиметрія трапеції Військового двору.

Лінії P-1 – T-4 і T-1 – T-3 формують сторони трапеції, з підшовою на центральному базисові (фігура сформовано двома трикутниками, переверненими один до одного вершинами). При цьому кожна з ліній є однією із сторін цих трикутників. І якщо довжина зазначеної сторони в трикутнику P-1 – T-4 – T-3 дорівнює 70 м., що складає половину від прийнятої відстані 140 м., то другий трикутник: P-1 – T-1 – T-3, має в суміжній стороні (T-1 – T-3) лише 60 м. Таким чином, вершина усіченої трапеції, яка утворена цими двома фігурами, має помилкову точку виносу (T-3). Для дотримання симетрії й пропорцій у трапеції, варто було б винести точку на 10 м. на схід.

Інакше кажучи, відповідна до цієї точки вежа №5 мала б знаходитись приблизно там, де сьогодні пролягає рів. У такому випадку, трапеція набула б правильного вигляду. Лінія T-3 – T4 (усічена вершина) лягла б паралельно підшві фігури, як і личить з погляду естетики пропорційності⁴¹. Проте, цього не відбулося, і погрішність відбилася на всій ділянці розбивки, прив'язаної до південно-східного базису. Наприклад, точка T-8, яка винесена від T-3, мала б знаходитися на 15 м. на схід від свого реального положення. При цьому на точки T-4 і T-4півд. дана погрішність не впливає, бо вони винесені вірно (оскільки перша виносилася від P-1, а друга – від T-2в.). Якби T-3 з самого початку була б винесена правильно, то всі три згадані поперечні відрізки набули б однакової довжини, яка дорівнює 70 м., лінія T-3 – T-3півд., отримала б забракли 10 м. для повної відповідності по довжині із суміжним відрізком Цивільного двору (T-2півд. – T-5півд.).

Але ж головне: зміна куту виносу T-3 вплинуло й на винос точки T-4півн. У проекті передбачалося, що при збереженні загальної довжини відрізка (T-3 – T-4півн.) в 140 м., T-4півн. (що співвідноситься з бастіоном №30) мала бути направлена строго на північ, а не на північ-північно-схід, як є по факту. У результаті помилки виносу від T-3, через стаціонарну T-4, відбулося відхилення T-4півн. на 15є к півдню, від запланованого розташування.

Причини допущеної погрішності при виносу точки T-3 можуть полягати в наступному. На плану розбивки існуюча лінія південно-східного базису пройшла від P-1 до T-3 строго по дотичній обводу південно-східної вежі цитаделі (мал. 2). Інакше кажучи то-

чка Т-3 перебувала в полі зору спостерігача, який знаходився в точці Р-1. У той час як правильний винос Т-3 вимагав би простягнути базис майже через центр зазначеної вежі цитаделі, тобто «навмання». Авжеж, у прикладній геометрії є способи виносу розмітки на великі відстані через перешкоди за допомогою звичайних мотузок і кілочок. Вони відомі чи не з часів Піфагора⁴², але їх застосування на практиці могло викликати певні труднощі. Оскільки змінити симетрії на будівельному майданчику набагато легше, чим на кресленні.

Гномон на стінах фортеці. Погрішність при виносі бастіону №30 порушила його орієнтування на місцевості (див. мал. 4). Правильне розташування припускало строгу орієнтацію споруди по осі північ-південь (а плоскості його фронтального фасаду з тетрактисом – по осі схід-захід). Але реальне положення лінії плоскості фасаду інше. Згідно за даними геодезичної зйомки й таблиць астрономічного календаря^{43***}, воно збігається із точкою сходу Сонця 10 лютого.

Саме в цей день Сонце вперше за рік, після зимового сезону, сходить на лінії плоскості фронтальної стіни бастіону, кидаючи перші промені на кам'яні ядра Променистої Дельти (тетрактиса). Діставшись у день літнього сонцестояння крайньої північної точки сходу, Сонце починає поступово «вертатися» до півдня, доки 1-го листопада востаннє за рік не зійде в плоскості стіни (мал. 4).

У ці дні відмінювання Сонця є практично однаковим і складає: на 10 лютого – $14\epsilon 37'11''$, а на 1 листопада $-14\epsilon 28'39''$ ⁴⁴. Тому азимут сходу теж практично однаковий, і близький до 110ϵ (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

	22 грудня	10 лютого	21 березня 23 верес-	22 червня	1 листопада
--	-----------	------------------	-------------------------	-----------	--------------------

*** Стосовно до розглянутої широти (географічні координати північного фасаду бастіону по навігаційній карті масштабу 200 тис. складають $46^{\circ}12'$ півн. широти і $30^{\circ}21'$ зах. довготи. Магнітне відмінювання для Білгородської фортеці – східне $4,6^{\circ}$. Зміни складають $0,02^{\circ}$ на рік до сходу.

			ня		
Від точки Півночі	125,1€	111,1€	90€	54,9€	111,17€
Від точки Півдня	54,9€	68,9€	90€	125,1€	68,83€

З астрономічної точки зору надзвичайно важливим є спостереження над тим, що азимути сходу Сонця щодо напрямку на північ у ці дати (10 лютого й 1 листопада) є практично рівними, різниця неістотна.

На ділі це означає що плоска поверхня північного фасаду бастіону №30 розгорнута по лінії південний схід-схід – північний захід-захід, та освітлена Сонцем у строго визначений період (з 10 лютого до 1 листопада). Чи є випадковим подібне орієнтування фасаду бастіону з тетрактисом, який на ньому розміщений?

Це не є випадковістю, за сукупністю даних. Насамперед, відзначимо, що зазначені дати відповідають сучасному, григоріанському календарю. В XV ст., коли фортеця була спроектована та побудована, функціонував календар юліанський. Виявлена погрішність в орієнтуванні бастіону №30 (відхилення його центральної осі на 15° до півдня) дозволяє визначити первинний напрямок на точку сходу Сонця плоскої поверхні його фронтальної стіни. Відомо, що протягом місяця (у весняно-зимовий період) азимут сходу Сонця змінюється на 15°⁴⁵. Отже, орієнтування площини фасаду на точку сходу 10 лютого, при відсутності вказаного відхилення (у випадку правильного винесення споруди), припадала б на 10 березня (по григоріанському календарю).

Але стосовно до юліанського стиля, що існував у Візантії й в середньовічній Західній Європі⁴⁶, дата буде іншою. Синхроністичні таблиці розходження дат двох календарів показують різницю на період з 1400 по 1500 рр. у дев'ять діб⁴⁷. Тобто, дата 10 березня в григоріанському стилі, відповідає першому березня (для XV ст.) за стилем юліанським.

Перше березня у візантійській, так званій «константинопольській ері», було не тільки першим днем першого місяця весни, але й початком нового року. Такий відлік років у Візантії запроваджений з VI ст., на підставі біблійних передумов. Згідно їм Адам був створений в п'ятницю 1 березня 1 року світової ери, яка поча-

лася в 5508 році до н.е.⁴⁸.

Ще у стародавніх римлян (до прийняття юліанського календаря) рік також починався 1-го березня й складався лише з 304 днів або 10 місяців, після яких йшов безіменний і «ненумерований» зимовий період⁴⁹. Ця «перерва» у врахуванні середньорічного часу пояснюється сільськогосподарським типом римського календаря, який був пристосований під аграрні потреби⁵⁰.

Сказане означає, що орієнтація «дивного» північно-східного сегмента фортеці (бастион №30) на конкретну точку сходу Сонця, являється навмисною. Вона була заздалегідь передбачена зодчими в проєкті розбивки фортеці, але виявилася порушеною в результаті помилок при виносі точок південно-східного базису.

Магія родючості. Початок року, прив'язаний до певних астрономічних подій (акронічні або гелиактичні сходи зірок, зміни фаз місяця, дні рівнодення й сонцестоянь та ін.) – календарний винахід аграрних співтовариств, обумовлений практичними задачами (контроль над сільськогосподарськими циклами) і природними спостереженнями. Хід року, як зауважив Є.Бикерман, надійніше було відзначати по небесних світилах, ніж по смоківниці⁵¹.

У період з 1 листопада (з 22.10., за юліанським стилем), до 10 (1) березня, більша частина якого припадає на холодні, осінньо-зимові місяці року, Сонце перебуває з тильної сторони бастиону №30 і не освітлює тетрактис. Цей період був «мертвим сезоном» з погляду аграрної діяльності й «неактивним» для фігури.

У середньовічному аграрному суспільстві початок «дійсної» весни, а не календарної, визначало новий річний сільськогосподарський цикл. Тим більше що в Середньовіччі відбувалися регулярні відхилення календарних дат, керуватися якими при веденні аграрної та господарської діяльності, було складно.

Так, вже в першій чверті XIV ст. неточність юліанського календаря була не тільки виявлена, але й офіційно визнана. В 1324 р. візантійський вчений Никифор Григора звернув увагу імператора Андроника II на те, що весняне рівнодення вже не припадає на 21 березня. На цю неточність прямо вказував і Матвій Властарь (візантійський вчений першої половини сторіччя), однак не вважав за потрібне вносити виправлення, тому що бачив у цьому деяке «перевагу». Воно полягало в тому, що запізнення православної паски рятувало її від збігу з єврейською⁵².

Необхідність виправити календар вважав справою марною також й інший візантійський вчений – Ісаак Аргир (др. пол. XIV ст.). Правда, з інших міркувань: він був глибоко впевнений в тому, що через 119 років настане «кінець світу», через що реформа предстала йому справою неактуальною. За реформу юліанського календаря висловлювався Папа Климент VI, Микола Кузанський, Папа Сикст IV, німецький астроном Региомонтан, а також багато інших вчених й політичних діячів середньовічної Європи. Реформа відбулася лише в 1582 р.⁵³.

На глі подібної неточності та множини календарних систем, білгородський тетрактис мав показувати конкретні астрономічні ознаки початку «дійсної» весни (аграрного року) та початку «дійсної» зими (завершення сільськогосподарських робіт). Стосовно до середньовічного Білгорода це означає, що весна тут починалася саме тоді, коли азимут сходу Сонця відповідав 84.26° від точки півдня (відповідно до дня 10.03 за григоріанським календарем), і 95.74° від точки півночі, при відмінюванні $-4\epsilon 02'29''S$.

У сучасній астрономії такими ознаками прийнято вважати співвідношення знака й величини відмінювання Сонця з широтою місцевості. Коли відмінювання Сонця стає однойменним (або близьким) зі значенням широти, починається весна⁵⁴.

Додатковою ознакою певної календарно-астрономічної функції бастиону №30, є знахідка барельєфа (мал. 3.II), вмонтованого в стіну трохи на схід від вершини тетрактиса (мал. 3.I). Техніка, у якій він виконаний, а також спосіб розташування на площині, дозволяють розглянути його лише при бічному сонячному світлі. Можливо, у візуальному відношенні початок весни виражався саме в «прояві» на стіні цього барельєфа, на контрасті ранкових тіней.

Це зображення є криптограмою, в якій укладений увесь цикл ведення аграрної діяльності: від посіву до збору врожаю та його зберігання. Зображення окантоване рамкою у вигляді склепінної арки й розділене на чотири частини, кожна з яких зайнята окремим елементом.

Верхня частина композиції, яка зайнята трикутником, переверненим вершиною донизу, символізує небесну сферу, область розташування божества. Це один з найбільш могутніх та універсальних символів, який означає «воду, плідність, дощ, божественну милість». Це надзвичайно стародавній знак, є символом «жіночого початку»⁵⁵. Отже, ніщо інше, як пролитий з небес дощ символізує

крапля, що прагне вниз від вершини трикутника. А божественну милість цього явища підтверджує «Око Бога», розташоване в середині фігури.

Від падаючої краплі напряму залежить нижня частина зображення (область земного), оскільки тут перебуває ромб із крапками усередині – один з найдавніших та й найпоширеніших землеробських символів в світі. На думку дослідників, семантика його не виходить за рамки магії родючості. Композиція «ромбічно-крапкового орнаменту» символізує собою засіяне поле⁵⁶.

Розташована в східній частині барельєфа ваза із чотирма трояндами може розглядатися, як давній символ «родючості вод»⁵⁷. Чотири квітки, у цьому випадку, слід трактувати, як символи чотирьох пір року. Різний ступінь цвітіння кожної квітки означає висхідні (теплі, живі) та спадні (мертві, холодні) пори року. Так, перша праворуч квітка з міцною ніжкою й тугим бутонем явно символізує весну. Та єдина з квіток, що розпустилася, – означає літо. Далі йде осінь, і квітка трохи поникла під вагою напівзакритого бутону. Зима представлена самою хирлявою квіткою у вазі, з упалим низьким стеблом та зів'ялим бутонем.

Нарешті, західне поле барельєфа зайняте закритим глечиком, який означає схоронність урожаю, статок і багатство в оселі. У грецькій традиції глечик також символізує могилу, поховання й підземний світ, оскільки взимку під землею саме в глечиках (піфосах) зберігали зерно⁵⁸. Отже, не даремно глечик накритий куполоподібною кришкою. Зображений тип посудини дуже схематичний, але все ж таки нагадує золотоординські аналогії XIV ст. зі Старого Орхею (тип № 1)⁵⁹.

Висновки. До 1440 р. у Білгороді закінчується перший масштабний період будівництва фортеці («castrum»). Про це свідчить грецька пам'ятна таблиця, встановлена на центральній, найвищій й першій із заснованих, веж (№26). Розбивка фортеці на місцевості відбувалася за принципом модульних відносин (за модуль прийнято один плефр, як візантійська міра довжини). Фортеця була відразу розбита в межах Військового й Цивільного дворів, її периметр одночасно обнесений глибоким ровом.

При виносі точки Т-3 (вежа №5) допущена помилка, яка виявляється по невідповідності рівних відстаней між точками в східній частині фортечної лінії й асиметрії винесених ділянок на

плані. Як наслідок, з помилкою була винесена й Т-4півн., що призвело до відхилення на 15° до півдня бастіону №30.

На північному фасаді бастіону розташовується унікальний зразок функціонального символізму, об'єкт із глибокою семіотичною насиченістю – величезний трикутник з десятих кам'яних ядер (тетрактис). Фігура, так само як і бастіон, датуються початком XV ст., що укладається в загальноприйнятій уявленні про початок будівництва кам'яних укріплень Білгородської фортеці.

Простежується мінімум два значення, якими наділена ця фігура: 1) тетрактис, як символ фортеці та її попередня ескізна модель; 2) тетрактис, як хронометр, зорієнтований на точку сходу Сонця в день нового року по стилі «константинопольської ери». Запланованим «діючим» періодом для тетрактиса є термін з 1-го березня по 22 жовтня (за юліанським стилем). Від спостережень за річним рухом Сонця по екліптиці стосовно до даної широти, вочевидь, залежало правильне планування сільськогосподарської діяльності мешканців міського хотара⁶⁰. Про це свідчить барельєф-криптограма із зашифрованою аграрною символікою, розташований у єдиному стратиграфічному та функціональному контексті з тетрактисом, на фронтальній стіні бастіону.

Володіння подібного роду орологієм (як пізніше й механічним баштовим годинником) у середньовічному місті було ознакою певної незалежності. Не всіяке місто могло дозволити собі мати «власний» час та контролювати його. Білгород першої половини XV ст. був саме таким містом, із широкими правами автономії й високою, для свого часу, чисельністю населення.

Література:

1. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – 220 с.
2. Бруяко И.В., Сапожников И.В. Белгород-Днестровская крепость, как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV – начала XV вв.) // Stratum plus. – №5. – СПб. – Кишинев-Одесса-Бухарест, 2000. – С. 443-451.
3. Мурзакевич Н. Аккерманские гречески надписи // ЗООИД. – Т. II. – Одесса, 1850. – С. 480-483; Кочубинский А.А. Лapidарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // ЗООИД. – Одесса, 1893. – С. 506-547.
4. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – С. 46-47, 141.
5. Витрувий. Десять книг об архитектуре (перев. Ф.А.Петровского). –

- М. изд-во Академии архитектуры, 1936. – I, V.1.
6. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – С. 18-19.
 7. Мезенцева Г.Г. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости // Археологические открытия 1980 г. – Москва, 1981. – С. 284.
 8. Витрувий. Десять книг об архитектуре (перев. Ф.А.Петровского). – М. изд-во Академии архитектуры, 1936. – 328 с.; Ченакал В.Л. Ченакал Л.Г. Солнечные часы на европейской территории СССР // Солнечные часы и календарные системы народов СССР. – Л.: изд-во АН СССР, 1985; Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Древнейший сохранившийся христианский храм Руси // www.rusarch.ru/shevchenko1.htm/ – Электронная науч. библиока «РусАрх», 2007; Раппопорт П.А. Ориентация древнерусских церквей // КСИИ. 1974. Вып. 139. – С. 43-64.
 9. Витрувий. Десять книг об архитектуре (перев. Ф.А.Петровского). – М. изд-во Академии архитектуры, 1936. - X.4.
 10. Кочубинский А.А. Лapidарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // ЗООИД. – Одесса, 1893. – С. 506-547.
 11. Красножон А.В., Картелян Е.Д. Сакральные знаки Белгород-Днестровской крепости. // Юго-запад Одессика (историко-краеведческий альманах). Вып. 5. – Одесса, 2008. – С. 43-62.
 12. Эко У. Эволюция средневековой эстетики. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 288 с.
 13. Витрувий. Десять книг об архитектуре (перев. Ф.А.Петровского). – М. изд-во Академии архитектуры, 1936. – С. 6, 239.
 14. Там само. – VI, III, 5.
 15. Там само. - I, II, 3.
 16. Шуази О. История архитектуры (в двух томах) – Т.2. – М.: Изд-во Всесоюзной Академии архитектуры. – 1935. – С. 513-535.
 17. Витрувий. Десять книг об архитектуре (перев. Ф.А.Петровского). – М. изд-во Академии архитектуры, 1936. - I, V.4.
 18. Страбон. География (пер. с др.-греч. Г.А.Стратановского). – М.: Ладомир, 1994. - VII, III. прим. 68.
 19. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – С. 146-151.
 20. Челебі Е. Книга подорожжі (Північне Причорномор'я). – Одеса, 1997. – 68 с.
 21. Войцеховский В.А. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском // Материалы Политехнического Института. – Кишинев, 1969. – С. 341.
 22. Купер Дж. Энциклопедия символов. – Кн. IV. – М.: 1995. – С. 332-334.
 23. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – 180-184.

24. Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология, 1957. – № 1. – С. 84-112; Вулли Л. Ур халдеев. – М.: Изд-во восточной литературы. 1961. – 218-223.

25. Şlapac M.E. Cetați medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-ea – mijlocul secolului al XVI-lea). – Chişinău: Editura ARC, 2004. – P. 223-245. Эко У. Эволюция средневековой эстетики. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 288 с.

26. Шлапак М.Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев: ARC, 2001. – С. 158,184,195.

27. Там само. – С. 185.

28. Там само.

29. Там само.

30. Там само. – С. 40,70-78.

31. Бруяко И.В., Сапожников И.В. Белгород-Днестровская крепость, как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV – начала XV вв.) // Stratum plus. – №5. – СПб. – Кишинев-Одесса-Бухарест, 2000. – С. 443-451.

32. Абызова Е.Н. Золотоордынская художественная керамика Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев: ШТИИЦа, 1989. – С. 88-96.

33. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхоя (золотоордынский период). – Кишинев: ШТИИЦа, 1981. – 64; Gorodenco A. Ceramica locală de Orheiul Vechi on secolele XIV-XVI. – Brăila: muzeul Brăilei, 2000. – P. 126.

34. Hill D. Trebuchets, Viator, Medieval and Renaissance Studies, vol.4, 1973, pp.99-114.

35. Там само.

36. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – С. 204.

37. Войцеховский В.А. Строительные надписи на стенах крепости в Белгород-Днестровском // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев: ШТИИЦа, 1972. – С. 371-374; Şlapac M.E. Cetați medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-ea – mijlocul secolului al XVI-lea). – Chişinău: Editura ARC, 2004. – P. 222-244.

38. Витрувий. Десять книг об архитектуре (перев. Ф.А.Петровского). – М. изд-во Академии архитектуры, 1936. – IX.6.; Аствацатуров Г.О. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997.

39. Şlapac M.E. Cetați medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-ea – mijlocul secolului al XVI-lea). – Chişinău: Editura ARC, 2004. – P. 242-243.

40. Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология, 1957. – № 1. – С. 84-112.

41. Эко У. Эволюция средневековой эстетики. – СПб.: Азбука-

классика, 2004. – 288 с.

42. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X-XIII вв.). – СПб.: Наука, 1994. – С. 107-134.

43. Одесский астрономический календарь. – Одесса: Астропринт, 2006. – С.20.

44. Там само. – С. 18,34.

45. Там само. – С. 18-20.

46. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М.: Наука, 1972. – С. 60.

47. Климишин И.А. Календарь и хронология. – М.: Наука, 1985. – С. 220.

48. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М.: Наука, 1972. – С.156; Куликов С. Нить времен (малая энциклопедия календаря). – М.: Наука, 1991. – 126, 217.

49. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М.: Наука, 1972. – С. 53.

50. Климишин И.А. Календарь и хронология. – М.: Наука, 1985. – С. 195.

51. Бикерман Э. Хронология Древнего мира (Ближний Восток и античность). – М.: Наука, – 1975.

52. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М.: Наука, 1972. – С. 64.

53. Там само – С. 64-65.

54. Красавцев Б.И. Мореходная астрономия. – М.: Транспорт, 1968. – С. 69. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М-СПб., 2005 – С. 211-221

55. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // Советская археология. – № 3, 1965 – С. 11,22; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981.

56. Там само.

57. Фоли Дж. Энциклопедия знаков и символов. – М., 1997.

58. Там само.

59. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орехя (золотоордынский период). – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 58, мал. 15.

60. Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Пруском междуречье (XV – начало XVI в.). – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 108,116.

Запорозьке рибальське арго – маркер соціальної групи

В контексті розгляду особливостей побутування наративів (в тому числі вербальних) в середовищі запорозького козацтва в XVIII ст. (як власне й попередніх періодів його історичного існування) не можна обійти увагою питання про їх мовні особливості. Попри те, що воно (це питання) стоїть дещо осторонь від „магістральних шляхів” класичного історичного джерелознавства, наявність у наративах січової доби численних лексем та фразеологізмів, які є нічим іншим як реліктами вербального супроводу процесу інституалізації соціальних структур січової громади в минулому, змушує й джерелознавця-історика зупинитися на розгляді питання про існування у запорожців специфічних лексичних систем.

Мова, як відомо, є явищем суспільним, і твориться протягом довгого історичного періоду. Завдяки мові акумульований досвід усіх сфер діяльності народу передається з покоління у покоління. Лексичний склад української (а саме вона була розмовною в січовій громаді), як і будь-якої іншої, мови містить велику кількість лексичних утворень, що відповідають певним соціальним та професійним групам людей. Всю лексику української мови з погляду на сферу її вживання можна поділити на дві великі групи. До першої належать слова загальноновживані, зрозумілі більшості людей. До другої – слова, обмежені у вжитку певним середовищем, зумовленим спільністю територіального проживання, спільністю занять та інших інтересів.

У межах другої групи загальнонародної лексики більшість мовознавців виділяє три підгрупи: професіоналізми; діалектизми; жаргонізми та арготизми. Деякі лінгвісти на позначення лексики останньої підгрупи користуються терміном „соціальні діалекти” (соціолекти). Підставою для відмови цим „варіантам мови” в статусі діалекту служить те, що „вони не мають специфічної фонетичної системи, специфічної граматичної будови й існують на базі звичайної мови”¹.

До соціальних варіантів мови, насамперед, слід зараховувати арго та жаргони². Якщо арго виникло з метою ідентифікації групової належності співрозмовника та конспірації мовлення, то осно-

вою появи жаргонізмів у певному середовищі є бажання носіїв мови бути дотепними, вразити співбесідників свіжістю, яскравістю і точністю висловлення, виділитись за допомогою мови між співрозмовниками. Разом із цим, межа між арго та жаргоном є настільки тонкою, проникною, що на сьогоднішній день більшість спеціалістів воліють оперувати терміном соціолект, який універсально поєднує в собі риси притаманні обом соціальним варіантам мови.

Соціолект (арго) є засобом спілкування у найрізноманітніших прошарках населення і сягає своїм корінням у сиву давнину. Адже і століття тому різні соціальні групи мали свій стиль мовлення, притаманний саме цій групі. Розповсюдженими видами соціолектів є професійні арго, які побутують у мовленні людей певного фаху чи роду заняття. У XVIII-XIX ст. на Полтавщині, Київщині, Слобожанщині, де кобзарювання було досить поширеним явищем, сліпі бандуристи мали своє власне арго, яке називалося „лебійською мовою” і було майже незрозумілим для навколишніх, хоча й ґрунтувалося на певних закономірностях перекручування звичайних українських слів. Не буде перебільшенням сказати, що серед січової громади (принаймні, серед „лицарської” її частини, у тому ж XVIII столітті у вжитку були якщо не цілі арготичні мовні системи, то принаймні певна кількість лексем, знаних та зрозумілих достатньо вузькому колу їх носіїв.

Це підтверджується й численними фольклорними матеріалами, як от зафіксованими Я.Новицьким серед нащадків запорозьких козаків у селищах Вознесенці та Слобідці (нині територія міста Запоріжжя) наприкінці XIX століття. Причому, мовна особність запорожців у прикладах, що наводяться нижче, простежується як на рівні окремих слів, так і на рівні окремих фольклорних жанрів (молитов та замовлянь).

Ось, наприклад, фрагмент розповіді мешканця цього селища Йосипа Шутя, який хлопцем жив у свого дядька Матвія, запорозького козака:

„– *Вари, Йосипе, нешадима! / – Якого? / – Хіба не знаєшь? Ну холостого борщу по-вашому* (тут і далі підкреслювання наше – **В.М.**)³.

Або ж, переказ почутого від мешканця Слобідки діда Ілька Савоськи про запорожця Орла: „*Молиться, було, не так як оце ми, грішні харамаркаем, а як стане на восток, то далеко чуть, шо мо-*

*лється... І не такі молитви як у нас, а старинні козацькі і все про Миколу та про Покрову*⁴.

Отже, наративи, що безпосередньо походять з запорозького середовища та їх найближчих нащадків, дають змогу стверджувати, що січовики таки мали особливості, причому особливості ці були арготичного типу. Разом із цим, вести розмову про існування окремого єдиного запорозького соціолекту, навряд чи є можливим. Цілком слушним виглядатиме припущення, що певні підсистеми, свого роду суб-соціолекти існували у таких соціальних та професійних консорцій запорожців, як рибалки, лисичники, соляники, врешті-решт галдовники (характерники). Найбільш повно до нашого часу дійшли зразки рибальського арго. Спробуємо на його прикладі простежити особливості виникнення та побутування соціолектів у середовищі запорожців та їх нащадків.

Споконвіку рибальство було одним із найголовніших занять населення Нижньої Наддніпрянщини. З кінця XV ст. рибальство стало одним із головних занять запорожців. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 році збереження та передача запорозької традиції відбувається майже виключно у середовищі рибальських громад південного краю. Цьому сприяла та обставина, що наприкінці XVIII – у першій половині XX століття, у той чи інший спосіб до рибальства залучалися майже всі чоловіки Нижньої Наддніпрянщини. Тож, логічним виглядає припущення про те, що серед запорозького козацтва від самого початку його існування побутував соціолект (арго) рибальський.

Говорячи про те, що ж склало його основу, не можемо не відзначити потужного тюркського впливу. Очевидно, що він є слідством пристосування прийдешнього українського елементу до умов життя на Низу. Кількість тюркських запозичень в українській мові, які увійшли до неї саме через козацтво нараховує сотні лексем. На словотворення запорозького рибальського арго основним чином впливали турецька та татарська мови, а українська, звісно, становила основу. Яскравим зразком цієї „мовної”, співпраці є такі слова: кармак, каюк, кирган, гардаджій та ін.

Оскільки рибальські заводи на Запорожжі ставали притулком для „бурлак” з різних регіонів України, то, відповідно, вступаючи до лав „товариства”, вони вносили до його мови особливості своєї говірки. Таким чином, запорозьке рибальське арго створювалося за участі багатьох діалектів з різних місцевостей України. Ма-

буть, найбільше справедливим це є по відношенню до таких його тематичних розділів, як найменування технологічних процесів, порід риби, гідрографізмів.

Звичайно, що рибальське арго на Запорозжі не було замкненою мовною системою. Воно доповнювало „традиційний” словарний запас рибалок, однак і було цілком самодостатнє для спілкування у виробничому процесі. Інакше кажучи, сукупність слів, які характеризували етапи вилову, переробки та зберігання риби, її найменування тощо, найбільш активно використовувалися рибалками саме в процесі вилову, переробки та т. ін., коли обставини вимагають якомога менше говорити й якомога більше робити.

На сьогоднішній день, на жаль, ми вже не можемо встановити, яка саме частина слів запорозького рибальського арго були „арготичними” в XVIII столітті, а які ні. Мова дуже чутлива до змін у політиці, ідеології, науці, духовній культурі, тому й арго, як один із її складників, надзвичайно швидко зазнає змін. Межа між живою, розмовною мовою та арго (соціолектом, сленгом) була і є дуже рухливою, перехідною. Часто статус слова змінюється, і те, що, скажімо, колись вважалося арготизмом, тепер стало частиною повсякденного словника людей. Теж саме й навпаки.

У наш час арго, як система, зникло (немає арго кобзарів, лірників та ін.), вести мову можна тільки про арготичні підсистеми в межах жаргонів, тому що кількість власне арготичних слів (відомих обмеженому колу людей) дуже мала.

Запорозькому рибальському арго на теренах Нижньої Наддніпряни в цьому відношенні пощастило більше, ніж його носіям. Аналіз лексичного матеріалу, насамперед матеріалів експедицій другої половини XX століття, здійснених під проводом та за участі професора В.Чабаненка в населені пункти Нижньої Наддніпряни дозволяє нам констатувати наявність близько двохсот (198) лексем, безпосередньо пов'язаних із традиційним запорозьким рибальством⁵.

Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 році збереження та передача запорозької традиції відбувається майже виключно у середовищі рибальських громад південного краю. Цьому сприяла та обставина, що наприкінці XVIII – у першій половині XX століття, у той чи інший спосіб до рибальства залучалися майже всі чоловіки Нижньої Наддніпряни, оскільки це був максимально простий та стабільний спосіб забезпечити родини продуктами харчування

та заробити гроші. Саме тому рибальський промисел на теренах колишніх Запорозьких Вільностей був чи не головною складовою у механізмі збереження та передачі запорозького рибальського арго⁶.

Окрім суто „професійного” фактору передачі словникового запасу рибальського арго від покоління до покоління, не можна відкидати й фактор „спадковості”. Йдеться про збереження згаданого мовного шару в родинах, які походили від запорозьких предків-січовиків.

Відразу після ліквідації Запорозької Січі значна частина запорожців розійшлася світ за очі – на Очаківський степ, у Буджак, Добруджу, врешті-решт по батьківщинах та дідизнах на Лівобережжі та Правобережжі. А потім ще була виснажлива російсько-турецька війна 1787–1791 рр., були епідемії, що на корінь зводили до могили населення Південної України, було масове переселення колишніх запорожців – чорноморських козаків – зі своїми родинами на Кубань.

Початково у ролі подібних хранителів та „трансляторів” запорозької традиції виступали кілька соціально-професійних груп, насамперед чумацька та рибальська. Однак, з другої половини ХІХ століття починається поступовий занепад чумацтва, до якого призвела поява більш досконалих транспортних засобів та методів транспортування товарів з півдня на північ. Від цього часу збереження та передача запорозької традиції, як побутової, так і усної, відбувається майже виключно у середовищі рибальських громад південного краю.

Інакше не могло й бути, адже за багато років співіснування із оточуючим довкіллям у екосистемі дніпрових плавнів, запорозьке козацтво випрацювало настільки ж правильну модель господарювання, наскільки й оптимальну систему видобутку та переробки рибних багатств. Всі нові прибульці до регіону не мали другої альтернативи, як тільки долучатися до запорозької спадщини у галузі рибальства. При цьому засвоювалися не тільки суто матеріальні знаряддя та технологічні навички. Сезонний відхід населення всієї Степової України на заробітки до рибних заводів перетворював їх на осередки збереження та передачі не тільки запорозької побутової, але й усної традиції. Такий стан речей залишався практично незмінним аж до 1955 р. – року, в який величезні площі дніпрових плавнів від Каховки до Запорожжя було затоплено водами штучного Каховського моря. Знищення цієї унікальної екосистеми, того

біогеоландшафтного середовища, в якому впродовж віків запорозьке козацтво та його прямі спадкоємці займалися традиційними видами господарської діяльності, завдало нищівного удару по механізму передачі усної традиції запорозького козацтва. Унеможливлення традиційного для населення Нижнього Подніпров'я рибальства, яке за традицією велося у старовинний запорозький спосіб, остаточно перемістило цю складову запорозької спадщини з практичної площини виключно до побутування у царині усної традиції.

Матеріали Нікопольщини дозволяють встановити, що запорозька традиція найдовше зберігалася в риболовецьких артілях. Запорозькі елементи простежувалися в організації риболовецького промислу не тільки на початку, але ще й в другій половині ХХ століття. Так, рибалки с. Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області у 1970-х роках використовували у своїй професійній лексиці такі поняття, як – „кіш”, „кошовий”, „курінь”⁷. Такий стан речей, зафіксований у старовинних козацьких селищах, одних з найбільших з навколо січових військових слобод є цілком зрозумілим та здається цілком природнім.

Як на Нікопольщині, так і по всій Нижній Наддніпрянщині простежується впродовж того ж ХХ століття така тенденція, що носіями „запорозьких” прізвищ є найбільш відомі у селищі рибальські родини, тобто такі, де впродовж цілих поколінь традиційним заняттям чоловіків було переважно рибальство. Слід сказати, що запорозька традиція тут, як і скрізь, переважно зберігається і передається чоловічою лінією, і пов'язана саме із заняттям рибальством, як одним із традиційних занять населення плавневої зони.

Вважаю за доцільне, знову-таки, навести приклад на матеріалі села Великої Лепетихи Херсонської області. Антропонімічний матеріал мешканців цього села наводить на думку, що старий, запорозький елемент цілком є присутнім серед сучасного населення цього селища. Однак, не цілком зрозуміло, чи це власне запорозький елемент, чи носії таких прізвищ, що походять від традиційних запорозьких прізвищ як Побийвовк, Куниця, Чайка, Миткало, Сало, Ординський та інших подібних, просто є нащадками переселенців з Полтавщини, які вселилися в це селище у 1794–1796 рр., та мають до запорозьців лише опосередковане відношення. Це все більшою мірою ускладнюється тим, що на початку ХІХ століття до селища відбулося й вселення етнічних росіян з Курщини. Подібні нашарування значно заважають проведенню більш ретельного об-

стеження на предмет встановлення приналежності згаданих осіб до нащадків старих запорозьких насельників⁸.

Але в той же час, було простежено тенденцію, згідно якої носії саме цих прізвищ заселяють у селищі певні квартали, що носять виразні сліди т. зв. „відкореневої” системи, внаслідок якої найбільш старі мешканці селища з часом переважають не тільки на окремих його вулицях, але й у цілих його частинах (кутках). Тобто певна частина села (північна) заселена саме носіями згадуваних прізвищ, що свідчить про їх давнє походження. Більш того, саме ця категорія мешканців селища традиційно займалася самим лише рибальством, нехтуючи заняттями хліборобством. Так, колишній рибкоколгосп в селі майже на всі 100% складався з чоловіків вулиці Набережної, яка знаходиться в центральній частині селища, в безпосередній близькості до Дніпра.

Приклад з історії моєї власної родини: один з моїх дідів – Василь Федорович Куниця (1913 – 1997), батько моєї матері, сам був рибалкою в селі Велика Лепетиха Херсонської області. Рибалив ще до війни, рибалив у війну, рибалив й після, аж до затоплення плавнів Каховським морем. Я, його внук, встиг багато чого записати з його переказів про минуле. Слід зауважити, що й сам зазначений інформатор (В. Куниця) й решта чоловіків-рибалок Великої Лепетихи цілком реально усвідомлювали свій зв'язок із запорозькими попередниками. Щоправда, усвідомлення це відбувалося вкрай самоіронічно, навіть у дещо фривольний спосіб – «Дід мій був козак, батько син козачий, а я не те, не се – гівно собаче»⁹.

Традиція рибальства передавалася в роду Куниць від батька до сина кілька поколінь, ще з запорозьких часів. Термінологія, якою користувався дід, несла в собі виразний запорозький елемент. Наприклад, такі традиційні терміни, які ми зустрічаємо у В.Зуєва¹⁰, чи то у Ф.Вовка¹¹, зустрілися й в розповідях В. Куниці. Це як назви риболовних знарядь, так і терміни, що стосуються певних технологічних етапів переробки риби. Вони вже на сьогодні не зустрічаються ніде за межами цього регіону, за межами колишніх плавнів. Одних лише термінів для означення способів зав'язування морських вузлів було більше десятка, причому деякі з них мали назви жартівливі, подекуди навіть сороміцькі, одним словом, все ті ж запорозькі!

Навіть у деталях збігається розповідь В. Куниці про розпорядок життя рибальського „куреня” з більш ранніми описами запо-

розьких рибних заводів. Ще підлітком застав він ікону Святого Миколая на покутті куреня, традиційне імпровізоване моління рибальського отамана над снастями та кроплення їх, але не святою водою, а обов'язково горілкою, а ще краще самогонкою. Колективізація, яка відбулася у селі у 1929 р., торкнулася не лише сільського господарства, але й традиційних рибальських артілей. Багато чого з зовнішньої, релігійної атрибутики рибальського промислу було загнано у підпілля, увійшли у побут рибалок бензинові мотори, але ж сам спосіб рибної ловлі залишався старим, запорозьким – якнайкраще пристосованим до умов плавневої зони р. Дніпра. Відповідно до цього, продовжував своє існування й реліктовий запорозький рибальський соціолект.

Відносній стійкості та витривалості рибальське арго Нижньої Наддніпряни, яке має запорозьке коріння, мало завдячувати незмінній впродовж багатьох століть техніці вилову риби в умовах унікальної екосистеми дніпрових плавнів. Їх затоплення практично звело нанівець традиційний промисел населення регіону та витіснило в пасив більшість лексем та фразеологізмів традиційного запорозького рибальського соціолекту. Нині, переважно, їх носіями є представники старших вікових груп, здебільшого чоловіки. Станом на сьогоднішній день все ще побутує близько двохста лексем рибальського арго (соціолекту).

Як для джерелознавців, так і для істориків, реліктові запорозькі соціолекти, цікаві насамперед тим, що вони слугують своєрідними маркерами збереженості/зникнення січових традицій всередині професійних консорцій нащадків запорозьких козаків, а також самим фактом свого побутування підтверджують специфічність, певну окремішність традиційного соціального устрою на тлі тогочасного суспільства.

СЛОВНИК ЗАПОРОЗЬКОГО РИБАЛЬСЬКОГО АРГО

Знаряддя рибальства, переробки та зберігання риби

Блискотка – блешня

Бовтало – вудлице

Бомбирки – обрізки деревної кори, довжиною менше 15 см, які навішуються на верхню частину рибальської сітки, щоб вона трималася на поверхні води

Вагани – ночви

Вискочка – місце між 1 і 2 лясом
Ворота – рибальська снасть, що складається із великих сіток-крил та гузиря і ставиться на глибоких місцях за допомогою високих жердин; розрахована на крупну рибу
Ганька – кийок, яким гонять рибу
Гард – штучно зведена загородка на річній протоці, яка затримує рибу та дозволяє її виловлювати у великій кількості
Гейша – лозяна корзина з 2 ручками
Глуха ляса – загородка з лози
Дорожка – риб. снасть у вигляді довгого шнура із блешнею на кінці; тягнеться вздовж річки або озера за човном, вільний кінець тримається рибалкою в зубах
Едек – назва волоку у задунайських запорожців
Живило – пристрій у вигляді корзини з кришкою або обтягнутою сіткою дерев'яного каркасу, який на мотузці опускається у воду біля берега, і в якому зберігається риба
Ільом – жердина, якою користується паромник
Калачі, галагани – поплавці
Кармак – вудка, товста довга вірьовка. На кінцях якої кріпляться волосяні або дротяні нитки з гачками
Кирган – осередок заводу (рибальський кіш) у задунайських запорожців
Клипень – палиця приблизно метрової довжини, якою скручують скрутні
Кляшник – палиця на кінці невода
Кобилка – перпендикулярна до лопаті ручка у гребковому веслі
Кота – перефона з сіток і ятерів, якою перегороджують вузьку плавневу протоку, щоб ловити рибу або не дати їй відійти разом із спадаючою водою
Кошниця, кошовки – плетені корзини для зберігання риби
Куга – поплавок біля сітки
Кунтук – вірьовка до паруса
Кутарь – довга матня на воді
Лава – рибальська снасть у вигляді сталльної дротини з підвішеними гачками
Лугеря – рибальська снасть – натягнута на дерев'яний каркас сітка, яку ставлять на дно, і заганяють у неї рибу, б'ючи чим небудь по воді

Масина – волосінь, ліска
Матули – неводи у задунайських запорожців
Носило – плетена із лози корзина
Опук – особливий вид білої кримської солі
Павук – рибальська снасть у вигляді підсаки, яка, впираючись держалом у берег, час від часу піднімається з води
Перемет – шнур із крюччям
Підбурок – залізний з дерев'яною ручкою гак для витягування з води сома, який попався на вудку
Підсад – підсака
Підсуччя – тоненька вірьовочка, якою прив'язується поплавок до якоря
Підтики – шести для сушіння матули
Пісошниця – лапа якоря
Плаха, плашка – вузький довгий мішок у неводі
Полог – накидка, рибальський плащ
Посуд – велика снасть для лову риби
Приволочка – невід
Пристріл – довга жердина, якою відштовхують пліт, вирівнюючи його
Притаганка – снасть, якою прив'язують дуб до плоту
Рачок – залізний гак, прикріплений на кінці штиля
Рашки – вбиті в землю палі, на які вішають казанок
Регеля – рибальська снасть у вигляді тригранної піраміди, обтягнутої з боків сіткою
Рило – кілок, до якого петлею прив'язують кінець кодоли
Розпорний невід – невід, що витягується в човен
Саламур – розсіл
Сандоля – підсака
Скрутень – лозина чи пучок лози для ув'язування колод плоту
Стябло – видовбане з дерева [звичайно з груші чи верби] коритце, в якому подають на стіл юшку
Сучка – прикріплений до якоря невеликий поплавок
Тарга – кіш на 2 гачках
Цівка – тонкий кінець весла
Черпака – рибальська снасть у вигляді сітчастого черпака з довгим держалом, що нею підхоплюють і витягують зловлену рибу

Четель – карбована паличка, яка використовувалась для обліку риби

Чумбурка – дерев'яна кулька на кінці лями

Шанька – торбинка у рибалки

Шкора – шмаття соснової кори, що використовувалися як поплавки для сіток

Якірець – залізне приладдя з гачком, причеплене до мотузі; його закладають на дужку відра. Коли беруть воду з колодезя

Гідрографізми та топографізми

Бакай – невелике плавнєове озеро, рівчак

Бук – водяний пил від сильного удару хвилі

Вирвач – острів, що утворився із відірваної від берега ділянки землі

Єрики – протоки в плавнях по 4-6 метрів завдовжки

Запускна тоня – ополонка, в яку запускають невід під лід

Здойма – ополонка, звідки витягають невід під час зимової риболовлі; або ж очищене від водяної рослинності місце біля берега, де витягують невід

Куширь – муляста ділянка дна водоймища, що густо поросла водорощами

Лужина – невелике чисте плесо серед зарослів осоки, латаття

Одміт – вигин у коліні ріки, де мало помітна течія

Одміть – більш-менш тихе місце в бурхливій, швидкоплинній річці, місце між скелями на колишніх дніпровських порогах

Острів – мілководість, мілина

Пекло – водяний вир у кінці порога

Пелька – вузька, але дуже довга ополонка, в яку запускають під лід сітку

Підмет – низина, заливне місце біля річки

Покал – берег річки

Полой – дно висохлого озера

Потяг – вузька протока між островами

Рожок – мис

Холуй – корч на дні річки, озера

Чалка – місце розвантаження чи кінцевої зупинки плота

Шпиль – півострів, що гострим кінцем заходить у лиман, озеро

Терміни, що означають професійну спеціалізацію у рибальстві та судноплавстві

Байбар – кашовар
Байдарчак – сторож човнів
Гардаджії – найголовніші спеціалісти з будування та експлуатації гардів
Дубовик – головний лоцман на дубі
Забродник – сезонний робітник, що наймається на роботу до рибалок
Каміньщик – рибалка, що викидає доважки на неводі із човна у воду або витягує їх з води
Карлаш – помічник отамана рибальської ватаги у задунайських запорожців
Корольок – атаман, ватажок
Коряшник – застаріла назва козака-запорожця
Лямщик – рибалка, що тягне лямкою невід
Матула – загін із 12 рибалок, 4-6 різальщиків і 3-7 солильщиків у задунайських запорожців
Тахва – бригада рибалок, яка працює з неводом
Шепотинник – промисловець-перекупщик риби

Тваринний світ плавнів

Баба, жабоїдка – чапля сіра
Байдаки – селезні, що злітаються до гурту, коли качки перебувають з виводками
Бірки – дрібні річкові черепашки
Веретениця – водяна змія-мідяниця
Іванчик – птах з породи трясогузок
Келеп – черепаха
Клипець – риба з родини коропових.
Крошень – косяк білої риби
Крюк – велика жаба
Марина – риба марена
Мартин – велика річкова чайка, альбатрос.
Менек – порода риби
Москаль – велика зелена жаба
Пестрюга – севрюга
Пидрейок – однорічний коропець
Пічкур – риба-бичок
Пльотка – риба-плітка
Погар – йорж
Полурибка – камбала

Саладрон – риба-верховодка
Сара – щука (жаргонізм)
Сикавка – маленька річна риба родини в'юнових із довгим, дуже стиснутим по боках тілом
Синець – порода риби
Скраколь – велика зелена жаба – живе більш у болоті, бува і в річці
Спичак – риба-самець під час нересту
Сула – судак
Харбули – скелет рибини
Чабак (чебак) – лящ
Чечуга – стерлядь
Чопик – невеликий судак
Чорнуха – краснопірка або тараня
Юн – порода риби (в'юн)
Явдошка – порода риби
Ярчак – згряя риб

Література:

¹Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – К.: „Критика”, 2005. – С. 22-37.

²Арго (франц. *argot*) – особлива мова певної обмеженої професійної або соціальної групи, що складається з довільно обраних видозмінених елементів однієї або кількох мов. Арго використовується, як правило, з метою приховування предмета комунікації, а також як засіб відокремлення групи від решти суспільства. Не можна говорити, що арго функціонує як окрема мова, оскільки воно існує тільки на базі певної мови, як вже зазначалось вище. Правильніше вважати арго особливими словниками, особливими системами слів.

Жаргон (франц. *jargon*) – різновид мови, що використовується переважно в усному спілкуванні окремою, відносно стійкою соціальною групою, яка об'єднує людей за ознакою професії (жаргон вояків), місця в суспільстві (жаргон дворянства), зацікавлень (жаргон бібліофілів) або віку (молодіжний жаргон). Від загальнонародної мови жаргон відрізняється специфічною лексикою і фразеологією та особливим використанням словотворчих засобів: Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – К.: „Критика”, 2005. – С. 22-37.

³Новицкий Я. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования / Новицкий Я. Твори у 5 томах. – Т. 1. – Запоріжжя: АА Тандем, 2007. – С. 174.

⁴Новицкий Я. С берегов Днепра (очерки Запорожья). – С. 132.

⁵Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянини: В 4

томах. – Т. 1: „А-Ж”. – Запоріжжя, 1992. – 328 с.; Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 томах. – Т. 2: „З-Н”. – Запоріжжя, 1992. – 372 с.; Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 томах. – Т. 3: „О-П”. – Запоріжжя, 1992. – 304 с.; Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 томах. – Т. 4 „Р-Я”. – Запоріжжя, 1992. – 264 с.

⁶Козирев В.К. Записки В.Зуєва про рибні промисли запорозьких козаків [*Зуєв В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном*] // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, Тандем-У, 2001. – Вип. 6. – С. 270-274.

⁷Грибовський В.В., Приймак О.М. Козацтво в усній традиції Нікопольщини // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2005. – С. 165-168.

⁸Мільчев В. Останні із запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я – хранителі традицій низового козацтва // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 12. – К., 2006. – С. 385-386.

⁹Мільчев В. Останні із запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я – хранителі традицій низового козацтва. – С. 387-389.

¹⁰Козирев В.К. Записки В.Зуєва про рибні промисли запорозьких козаків [*Зуєв В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном*]. – С. 270-274.

¹¹Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Задунайська Січ / Упорядник О.Бачинська // Невичерпні джерела пам'яті. Том II. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 268-288.

Методика дослідження регіонального ліричного фольклору – структурний аналіз

Регіональний фольклор – це фольклор, що побутує в рамках певного регіону, а відтак має свої відмінності, регіональну традицію. В даній роботі поняття „регіон” розглядається у вузькому контексті і співвідноситься з поняттям „історико-етнографічної області” (в рамках України – це Поділля, Полісся, Слобожанщина і т.д.) Природа регіональної фольклорної традиції в межах певного фольклорного простору, наприклад, українського, обумовлена передовсім трьома факторами, як і регіональна культура.

По-перше, – це етнічний фактор. Внаслідок міжетнічних взаємин, міжкультурних процесів в рамках певного регіону складається виразна культура, яка базується на запозиченнях на поліетнічній основі. (Наприклад, в Поліссі маємо яскраво виражену культуру, яка склалася на основі української, російської та білоруської традиції, у Слобожанщині, русько-українське поєднання культур, Південь України, зокрема, Буджак являє собою сплав української, руської, болгарської, молдавської, гагаузької культур) . Внаслідок запозичень, які відбувалися між етнічними культурами в процесі їхньої етнічної історії, складається культура, яка має яскраву регіональну виразність. Вплив даних міжетнічних взаємин на фольклорі відображається як у поетичному, фонетичному, так і музикознавчому аспекті. Останні також визначають фольклорну традицію регіону, але нас, в першу чергу, цікавить відображення у фольклорі елементів традиційної регіональної культури(матеріальної, духовної та соціонормативної),

По-друге, – природно-географічний фактор. Внаслідок адаптації до природно-географічних умов, у кожному з регіонів складається та чи інша господарська система. (Наприклад: населення Буджака, займається переважно рибальством та виноградарством, населення Закарпаття вівчарством і т.д.) Окрім того, географічна адаптація впливає і на елементи матеріальної культури. (Наприклад, для населення Поділля основним матеріалом для будівництва жител виступає дерево, а для населення Буджака „чамур” – суміш глини та соломи, матеріал, що стали застосовувати за відсутністю деревини.

Третій фактор – історичний. Внаслідок входження того чи іншого регіону до різних держав, можна знайти елементи культур сусідніх держав та ті, що сформувалися в певному регіоні внаслідок історичних подій, свідком яких виступало населення того чи іншого регіону. (Так, наприклад, Буджак певний час входив до Румунії, Закарпаття до Угорщини, впливи даних держав можна віднайти у культурі цих регіонів; Запорожжя, як історико-етнографічного регіон, формувався під впливом такого історичного явища як Запорізька Січ, впливи культури запорізьких козаків досі можливі віднайти у традиційній культурі даного регіону); А у Буджаку певний час базувалися козацькі станиці, про що свідчить матеріальна культура, зокрема особливості жител певних сіл регіону і т.п.)

Саме ці три фактори, на наш погляд, обумовлюють ті елементи культури, які визначатимуть регіональну виразність. Саме їхній прояв у ліричному фольклорі ми ставимо за мету дослідити.

Чому був обраний саме ліричний фольклор? На відміну від епічного, який більш здатний до адаптації та до відображення побуту, його змін, фольклор ліричний більш консервативний, більш сталий і не здатний до впливів. Тому, обравши даний фольклор, хочеться перевірити дане твердження, піддати його сумніву або ще раз погодитися із ним.

Постає питання методики дослідження культурної виразності регіону у ліричному фольклорі. Взагалі у історіографії проблем регіонального фольклору можна виділити декілька етапів. *Перший етап* вкладається у межі 20-50 рр. XIX ст. На даному етапі спостерігається наявність праць, більшість яких емпіричного характеру. Вони з'являються під впливом романтизму, як наслідок появи зацікавленості серед освічених верств населення до історії і культури власних народів. Такі праці обмежуються переважно публікаціями пісень без теоретичного аналізу. Активними збирачами та видавцями пісень з різних регіонів України були М.Макимович, П.Лукашевич, І.Сахаров, О.Бодянський, М.Цертелєв. Вони переважно збирали фольклор на Лівобережній Україні, як і „Харківський гурток романтиків” на чолі з І.Срезневським, що друкували свій зібраний матеріал у „Запорізькій старовині”¹. На теренах Західній України українську культуру досліджували відомі члени „Руської трійці” – М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич² – репрезентанти романтично-народницького напрямку. Вони переважно фіксували явища народної культури на аматорському рівні і

їхнім працям ще бракує вагомих аналітичних розробок з даного питання.

Другий етап – 60-70 рр. XIX – 20 рр. XX ст. Даний період ознаменувався переходом до позитивізму, відзначився методологією наукового реалізму, яка базувалася частково на постулатах позитивістської естетики і критики з перевагою принципу історизму. У даний період дослідники-фольклористи шукали історичні основи фольклору, тому їх називають представниками культурно-історичної школи, на відміну від представників міфологічної школи першої половини XIX ст., які виводили основу фольклору з доісторичних часів, з міфологічної свідомості.

В рамках культурно-історичної школи як в українсько-російській фольклористичній науці, так і в західноєвропейській, сформувалися два основні напрямки щодо розгляду питання генезису фольклору.

Представники першого напрямку, який ще називали міграційним або дифузійністським вважали, що фольклорні різновиди народів у своїй основі мають першотвір, що сформувався на певній території в певний історичний час, а потім шляхом міграції носіїв культури, запозичення ширилися на інші території до інших народів. В Україні яскравим представниками даного напрямку були Михайло Драгоманов, Іван Франко, П. Куліш³. У європейській науці дану теорію відстоював німецький історик та філолог-східнознавець Т.Бенфей (його вважають основоположником даної школи). Він вважав, що прабатьківщиною всіх фольклорних сюжетів була Індія. Порівнявши фольклор європейських народів з фольклором індійських народів, він дійшов висновку, що носії даних культур мають спільне коріння, і що прабатьківщиною всіх фольклорних сюжетів була саме Індія, а потім вони розповсюдились і до слов'янських народів зокрема⁴. При цьому Т.Бенфей відмічав, як і російські та українські вчені Ф. Буслаєв, А. Афанасьєв, О. Міллер, М. Драгоманов, І. Франко що „кожен мандрівний сюжет піддається обробці та пристосовується до місцевих умов, здобуває наповнення та форму в межах конкретної історичної дійсності”⁵. Таким чином, бачимо, що дослідники на другому етапі дослідження фольклору, намагалися вирішити проблему регіонального.

На противагу їм сформувався антропологічний напрямок на чолі з американським вченим Едуардом Тейлором, представники якого сформулювали теорію самозародження сюжетів. Вона поля-

гає у тому, що схожість фольклору різних народів необхідно пояснювати не його міграцією та запозиченням, а однаковістю людського мислення. Так як всі народи проходять одні й ті ж самі стадії розвитку, у них формуються схожі сюжети, які вони втілюють у свій фольклор⁶.

В українській фольклористиці дану теорію підтримували: О.Потебня, О. Котляревський, М. Хасанський, М. Сумцов, П. Житецький⁷.

Методологічною основою праць даних вчених виступав історико-генетичний, історико-порівняльний, порівняльно-типологічний методи.

У вивченні питання регіонального фольклору в межах одного етносу, зокрема українського, на даному етапі відзначилися І.Франко та М.Драгоманов⁸. Зокрема, М. Драгоманов досліджував пісенний фольклор з різних регіонів України, застосовуючи історико-порівняльний аналіз, він ставив за мету довести спільність і єдність українського народу, тому з'акцентував увагу не на регіональній специфіці, не на відмінному, а на спільних особливостях. Він, порівнюючи фольклор українців Карпат, Буковини, Поділля та Слобожанщини, показував його генетичну спільність, а відтак і єдність народу. Це було пов'язано з необхідністю у другій половині XIX ст., у час формування політично свідомого українського етносу, доказати його єдність, бо останній, перебуваючи під владою різних держав, поступово втрачав етнічну самосвідомість.

Таким чином на другому етапі у дослідженні регіонального фольклору вчені усвідомили його відмінність, локальну специфіку, поставили питання природи регіональної фольклорної традиції, але займалися не вивченням останньої, а з'ясовували його спільні генетичні основи, застосовуючи при цьому історико-порівняльний аналіз.

Третій етап вкладається у хронологічні межі 50-80 рр. XX ст. На даному етапі вивчення регіонального фольклору здійснювалося за двома напрямками. Перший позначається дослідженням у фольклорі не національного локального, а інтернаціонального, вивченням зв'язків між україно-болгарською, україно-польською, україно-чесько-словацькою, україно-сербо-хорватською, україно-російською народнопісенними традиціями⁹. У працях даної тематики розглядалася переважно не проблема загальноетнічного, а міжетнічні загальнослов'янські фольклорні зв'язки. Поряд з цим, такі

вчені, як К.Чистов, А.Арутюнов розробляли теоретичні питання сутності питання регіональної традиції і методики її дослідження. Зокрема, К.Чистов вважав, що регіональні особливості необхідно досліджувати переважно на сюжетному рівні, порівнюючи сюжети з кожного села, оскільки вони відмінні і навіть одне слово може дати розуміння походження пісні. Дослідник доводив, що фольклор є явищем динамічним як у синхронному, так і діахронному зрізах і відображає регіональну специфіку¹⁰.

Таким чином, на третьому етапі дослідження регіонального фольклору вчені переважно з'ясували, що регіональна фольклорна традиція відображає специфіку регіону, яка пов'язана з відображення його культурно-побутових особливостей. Для дослідження регіонального вони пропонували використовувати не лише фольклорний метод, а і методи етнографії, історії, щоб мати змогу зрозуміти, побачити характерне у фольклорі і його дослідити. Методика аналізу зводилась переважно до аналізу сюжетного рівня.

Четвертий етап у дослідженні даного питання розпочинається у 90-их рр. та продовжується до сьогодення українською та російською школами, але з певними відмінностями у методологічних питаннях. Для російської школи є характерним продовження методологічної традиції започаткованої в радянські часи А.Арутюновим та К.Чистовим. Протягом 90-их років і зараз російські фольклористи, такі як Б.Путілов, В.Аникин¹¹, розробляючи питання вивчення регіонального фольклору, дійшли висновку необхідності застосування комплексного підходу. Дослідники говорять про необхідність вивчення пісні у прив'язці до історії регіону, його етнографічних особливостей, лінгвістичних характеристик. Лише маючи такі знання, на погляд вчених, можна побачити специфіку регіонального та вивчити її¹².

В українській фольклористиці на сьогодні також маємо чимало різножанрових фольклорних матеріалів у записих з останніх десятиліть. Нові збірки архівних фондів і приватних колекцій дають підставу констатувати факт активізації і результативності процесу фіксації фольклорних надбань у різних місцевостях України.

Особливо багато зроблено для вивчення пісенного фольклору Закарпаття такими українськими закарпатськими вченими як В. Гошовський, П. Лінтур, Ю. Туряниця. Українські вчені Словаччини і Чехії дали цінні праці про усну і музичну народну творчість етнічно українських місцевостей Східної Словаччини (О. Зілінсь-

кий, Ю. Костюк, М. Мушинка, М. Гиряк, А. Дулеба й ін.). Фольклор українців Мраморщини (Румунія) збирають і досліджують І. Ребошанка, М. Шандро, О. Бевка¹³.

З наголосом на вивчення місцевої народнопоетичної традиції спрямована праця фольклористів Буковини (О. Романець, А. Яківчук), Волині і Полісся (С.Шевчук, В.Давидюк, Л.Семенюк), Поділля (С.Стельмащук, О.Смоляк, П. Медведик, Р.Крамар)¹⁴. У цьому місцевим збирачам і дослідникам допомагають вчені – фольклористи з академічних наукових установ переважно Києва і Львова. Вагомим є внесок у справу вивчення окремих регіонів України О. Дея, І.Березовського, С. Мишанича, С.Грици, Н.Шумади, І. Мацієвського М.Гуця, М. Дмитренко, О.Правдюка¹⁵.

Тривалий час ведуться дослідження фольклору етнографічних районів Карпат і Прикарпаття в Інституті народознавства НАН України (Львів). Ця проблема стала однією з головних у науковій тематиці заснованого тут у 1992 р. відділу фольклористики. Особливо велику роботу як збирач і дослідник провів на цьому полі Г. Дем'ян. Плідно працюють В.Сокіл, Є.Луць, О.Харчишин та інші молоді науковці.

Професор львівського університету Роман Кирчів. Він у своїй роботі „Із фольклорних регіонів України”¹⁶ узагальнив пошуки наукового осмислення питання природи регіональної фольклорної традиції і показав своє бачення цієї проблеми, а саме відстоює розгляд фольклору певного регіону в контексті його історичних та етнографічних особливостей. Автор реалізував свій підхід до вивчення регіональної пісні на усній народній творчості бойків, лемків, гуцулів, показав відмінність фольклорної традиції кожної з субетнічних груп українців переважно на жанровому та сюжетному рівнях.

В останні роки продуктивним осередком фольклористичного дослідження південно-східного регіону України стала кафедра української літератури і фольклористики Донецького національного університету. Тут виконані дисертаційні роботи про українські народні пісні Кубані (М.Мишанич), необрядову лірику Донецького Приазов'я (Г.Сабельникова), народнопісенну епіку на терені Донеччини (Н. Бабич). Також низка праць з цієї тематики опубліковані в серійному виданні кафедри „Актуальні проблеми української літератури та фольклору”¹⁷.

Напрямок досліджень регіонального пісенного фольклору у вищевказаних роботах варіює від вивчення особливостей жанрової структури фольклору регіону, превалювання тих чи інших сюжетно – тематичних груп в середині жанру груп до регіональної поетики та ін.

Для дослідження проблеми етнографічної виразності регіону у ліричному фольклорі, пропонується методика, яка базується на структурному аналізі. Досвід такої практики відомий у історіографії. Зокрема, В.Я. Пропп перший застосував структурний метод до аналізу фольклору, але об'єктом його дослідження була слов'янська казка. В.Я. Пропп вважав, що для того, щоб вивчити історію формування казки як жанру, необхідно спочатку з'ясувати механізм її побудови. Перший етап у процесі дослідження для Проппа – це синхронний аналіз казки. Результати даного дослідження знайшли своє відображення у праці „Морфологія казки” (1928)¹⁸. Вчений показав, що всі казки у своїй основі мають єдину структуру, інваріантну схему, так званий „повний варіант казки”. В.Я. Пропп показав, що основними структуроутворюючими елементами казок є функції персонажів, всього їх – 36. Показово, що дані функції можуть виконуватися різними персонажами, але завжди у одній і тій самій послідовності. Таким чином, вчений довів, що існує всього „одна казка із 36 функцій”, з якої утворюються інші, використовуючи той чи інший набір функцій. Логічним продовженням даного дослідження науковця була праця „Історичні корені чарівної казки”¹⁹, у якій В.Я. Пропп вже на основі генетичного (історичного методу), показав історію формування жанру казки, джерело для формування її сюжетів, яким були традиційні обряди слов'янських племен.

В 50-80 роках структурний аналіз був застосований до вивчення всіх фольклорних жанрів: ліричного, епічного, паремій і т.д. Відомі у цьому напрямку наступні праці: „От поговорки к сказке” Пермяков Л.Г., „Традиційні формули казки” М. Рошияну, „Структура австралійських міфів” Мелетинський Є. М., Лазутін С.Г. „Поетика руського фольклора”, Чистов К.В. „Принципи текстологического изучения фольклора”²⁰ та ін. Над структурним аналізом народнопісенної творчості працювали: Лазутін С.Г., Колпакова Н.П., Єрьоміна В.І, Померанцева Э.В., Кравцов М. І., Новикова А.М., Мальцев Г.І., Путілов Б.Н.²¹ та ін.

На сьогодні в напрямку структурно-семіотичного аналізу

фольклору працюють переважно російські дослідники: Адоньєва С.Б. Байбуурин А.К., Бернштам Т.А., Хроленко А.Т.²² та ін.

Показово, що дослідники ліричного фольклору, як правило, є послідовниками ідей Ю.М. Лотмана²³. Вони розглядають пісню як різновид поезії і досліджують переважно композиційну (зовнішню) структуру даного твору. Застосовуючи так званий метод „лотманівських решіток”, за допомогою якого автор вивчав види поезії, науковці виводять інваріантні структури зовнішньої текстуальної форми пісень. Однією з найкращих робіт у цій галузі є праця О.І. Дея „Поетика української народної пісні”²⁴.

Ми пропонуємо розглянути пісню у вигляді ієрархічної системи з трьох рівнів: жанрового, сюжетно-поетичного та лексичного, що дасть нам можливість з’ясувати, який з рівнів має здатність до відображення регіональних культурно-побутових особливостей.

Перший рівень відображає жанрову структуру пісенного фольклору певного регіону, дає можливість пояснити пріоритетність побутування тих чи інших пісенних жанрів та дослідити особливості функціонування і умови розвитку тих чи інших жанрів у регіоні. Другий рівень дослідження дає можливість вивчати регіональні варіанти загальноукраїнських та формування місцевих сюжетів, що відображають специфіку регіону та досліджувати особливості регіональної поетики пісень відповідних жанрів. Третій рівень передбачає виокремлення в пісенних текстах лексем, які безпосередньо пов’язані з культурно-побутовими та природно географічними особливостями регіону. Для проведення дослідження пісні на другому та третьому рівнях та висвітлення механізму відображення у ній регіональних особливостей, здійснимо структурний аналіз народної пісні і визначимо її структурні складові, які навіть у процесі певної трансформації не втрачають інформативності та можуть мати регіональні ознаки. Розглядаючи пісню як зразкову систему, можна виокремити у ній наступні ознаки:

а) цілісності — підпорядкування елементів цілому і незалежність останнього;

б) саморегулювання — внутрішнє функціонування правил у системі;

в) трансформації — упорядкований перехід однієї підструктури в іншу²⁵.

До структурних складових I-го рівня, як зазначено у Таблиці 1. належать мелодія, мотив, текст та сюжет, причому останні по-

єднані між собою, оскільки вони є взаємозалежними елементами пісні²⁶.

Структурними складовими пісні II-го рівня є художні елементи тексту (зображальні засоби); строфіка пісенного тексту (композиція); лексеми, що відбивають характерний колорит регіону, а також складові елементи сюжету та його герої.

Однією зі складових I-го рівня є мелодія. **Мелодія** є музичною частиною пісні, що відображає швидкість її виконання. Остання може коливатися від *andante* до *allegretto*. Мелодія виконує певні функції:

а) надає приблизне уявлення про тематичну направленість пісні;

б) задає ритм, що повторюється від першого до останнього куплету²⁷.

Виконавці народних пісень не є сталими, кожен з наступних може привносити свої зміни у мелодію пісні, внаслідок чого одна й та сама пісня може регіонально варіювати у своєму звучанні, що і визначатиме одну з її особливостей²⁸.

Мотив пісні як структурна складова I-го рівня є найпростішим, невідимим компонентом твору і становить основу його сюжету. Тобто мотив розглядають як формулу, "яка відповідає людству на найважливіші запитання, що ставить перед людиною природа, і яка закріплює яскраві, особливо важливі і вражаючі дієства, що постійно повторюються"²⁹. Пісенний мотив виражається формулою – а + в, в якій перша і друга частини можуть зазнавати змін, в результаті чого і вибудовується сюжет певної пісні. Так, наприклад, у ліричних піснях характерним є мотив неподільного кохання: хлопець залицяється до дівчини (а) - вона йому відмовляє (в). Частини даної формули можуть приймати іншого вигляду - (в + а). Відповідно до кожної пісні даний мотив буде реалізуватися в певних часових та просторових обставинах, з відповідними другорядними героями тощо, що й визначатиме сюжет кожної пісні³⁰.

Текст пісні відповідає теоретичному визначенню поняття "текст", тобто являє собою послідовність осмислених висловлювань, що об'єднані між собою однією темою та характеризуються ознаками цілісності та взаємозалежності³¹.

Текст народної пісні розглядається з точки зору поетики, оскільки він, в першу чергу, є системою, елементи якої взаємозалежні між собою. Охарактеризуємо наступну структурну складову

пісні I-го рівня – сюжет.

Сюжет – це послідовний ланцюг подій у житті головного героя, конфлікти і колізії, що виникають у взаєминах його з іншими героями³².

Оскільки в народній ліриці герої стабілізовані за притаманними їм загальними рисами, пісенний сюжет – це тільки розкриття певного положення героя, уже відомого своїм характером у зіткненні чи взаємодії з іншими героями в своєрідних життєвих обставинах. Внаслідок наявності у пісенному сюжеті таких типізованих образів героїв з наперед обумовленим життєвим досвідом, морально – психологічною, соціальною або й історичною домінантою характеру, відбувається полегшення сюжетності пісенних творів, але це не дає нам підстави взагалі заперечувати наявність сюжету у ліричних піснях.

Дане питання у дослідженнях фольклористів висвітлювалося досить широко (С.Г. Лазутіна, Н. П. Колпакова, М. І. Кравцов). Дані науковці, виходячи з того, що у більшості народних пісень не знаходимо всіх властивих сюжетові ступенів розвитку дії, висловлюють точку зору, що в „ліричній пісні немає сюжету, а є сюжетність особливого роду”³³. Визначальним пунктом такого розуміння є розгляд творів ліричного роду на основі критеріїв роду епічного. Коли ж стати на точку зору узагальнюючого визначення поняття „сюжет”, за яким до сюжетних творів відносяться ті, де відображення подій, явищ та почуттів відбувається на основі їх причинно-наслідкових зв'язків та залежностей, то не буде помилкою вважати такими й основну масу ліричних народних пісень. Але справа у тому, що у народній ліриці дані зв'язки постійно відчуються, хоч в тексті вони часто відсутні. Художній метод фольклору не вимагає обов'язкової мотивації вчинку, поведінки чи почуття, закодовуючи їх у самому родинному чи суспільному стереотипі персонажу. Скажімо, змальовуючи поневіряння, самотність ліричного героя, його переживання й почуття цього плану, достатньо народній пісні атрибути цього героя як сироту, щоб в нашому сприйнятті зображення одержало причинне вмотивування, щоб установилася причинно-наслідкова залежність. Пісня дає контури, уява ж у процесі сприйняття їх створює сюжетний узор порівняно чіткої виразності. Говорячи про цю особливість сюжетності народних ліричних пісень, навряд чи доцільно відкидати термін „сюжет”, замінюючи

його термінами „ елементи сюжетності", тим паче немає підстави говорити про безсюжетність деякої частини ліричних пісень³⁴.

Особливості пісенного сюжету: він часто є однолінійний, тобто на перше місце виводиться одна життєва ситуація. Взагалі він претендує бути розповіддю не про одне дійство із багатьох, а розповіддю лише про одне дійство — одне і неповторне³⁵. Сюжет виконує у пісні наступні функції: а) показує та відображає життєві протиріччя; б) надає персонажам "поле дійства" для самовираження³⁶.

В основі будь-якого сюжету і пісенного також лежить конфлікт. Конфлікт — це протиріччя, що виникають між персонажами твору. Він є структуроутворюючим ядром сюжету. За змістом вони бувають загальні (відображають протиріччя між великими групами людей); приватні (показують протиріччя між особистостями); вічні (втілюють протиріччя між споконвічними началами)³⁷.

Розглянемо структурні складові пісні II-го рівня, які в свою чергу є складовими елементами тексту пісні, визначають його поезику і можуть набувати регіонального навантаження:

- а) художні елементи тексту;
- б) строфіка пісенного тексту;
- в) лексеми, що відбивають характерний колорит регіону.

Охарактеризуємо докладніше кожен з них.

Художніми елементами тексту, що є складовою пісні II-го рівня, є слова чи словосполучення, що вживаються в прямому чи переносному значенні і виконують наступні функції:

- а) *образності* — передають загальні поняття через конкретний словесний образ;
- б) *зображальну* — дають можливість краще відтворити обставини, в яких розгортаються події, змалювати персонажів та надати їм оціночне значення;
- в) *естетичну* — надають мові тексту більшої виразності, емоційності, точності³⁸.

Для кожного пісенного жанру характерні свої зображальні засоби. Найбільше вони зустрічаються у родинно-побутових піснях, зокрема у піснях про кохання, так як для останніх характерна яскрава художня форма. Для ліричних пісень характерним зображальним засобом є паралелізм, що побудований найчастіше на порівнянні головного героя з явищами природи. Паралелізм може бути основою лише зачину пісні, а іноді на ньому будується вся ліри-

чна композиція³⁹. У обрядовій ліриці та піснях суспільно-побутових їх не так багато, що пов'язано з іншим семантичним навантаженням та функціональним призначенням даних пісенних жанрів⁴⁰. Взагалі серед художніх елементів тексту пісні розрізняють епітет, порівняння, метафора, синекдоха, метонімія, персоніфікація, гіпербола, алегорія та інші⁴¹.

Третьою складовою пісенного тексту, як зазначалося і відображено в таблиці I, є строфіка. Під **строфікою** ми розуміємо характер розташування строф пісенного тексту. Строфа – група віршованих рядків, об'єднаних не тільки змістом, а й певним римуванням та інтонацією, причому таке сполучення рядків і далі має повторюватися у творі⁴². У піснях маємо декілька типів строф:

Двовірш – характеризується суміжним римуванням рядків:

Горіла сосна й палала,
під нею дівчина стояла.

(„ Горіла сосна ”)

Терцет – тривірш, в якому всі рядки можуть об'єднуватися однією римою, хоч бувають і такі різновиди, коли два парні рядки можуть чергуватися з рядком, що в цій строфі не римується, але має співзвучність з рядками у наступній строфі:

І сьогодні горох, і учора горох,
Прийди, прийди, моє серденько,
Поговоримо удвох.

(„ Глибока Кирниця ”)

Катрен – чотирирядкова строфа, в якій застосовуються всі способи римування. Це одна з найпоширеніших строф у пісенній ліриці:

Ой любила дівчина курку
Та й купила козакові люльку.
Люльку за курку купила
Вона його вічно любила.

(„ Ой продала дівчина курку ”)

Строфіку у пісні найчастіше створює приспів. Він, по-перше, відділяє схожі групи віршів, по-друге, повторюючись, вводить іншого типу групи схожих віршів. В такому випадку непарні строфи (куплет) розвивають тему пісні, а парні (приспів) слугують для них постійним смисловим та емоційним супроводженням. Окрім того, інколи розкривають ідей не навантаження пісенного твору. Функції приспіву у ліричній пісні наступні: музична – постійне повто-

рення однієї частини тексту пісні надає їм музичного характеру; акцентуючи – виділяє найбільш значимі моменти певного твору, найбільш важливі, в порівнянні з курсивом у надрукованому тексті.

Приспиви бувають:

а) традиційні – ті, що не пов'язані з текстом пісні, але внаслідок своєї традиційності вживаються у різних піснях;

б) нетрадиційні – ті, що пов'язані з текстом пісні і виконують ідейну та акцентуючі функції, поєднуючи частини тексту між собою.

Приспиви бувають також декілька типів. В нетрадиційних приспивах можуть повторюватися: початок пісні, один чи два рядки основного тексту пісні і рядки, що не входять до основного тексту пісні. Приспиви можуть бути різні за об'ємом: може повторюватися частина рядка, цілий рядок, декілька рядків (строфа). Приспів може розташовуватися після одного рядка, строфи, декілька строф⁴³.

Строфіку визначає переважно композиція твору, в залежності від монологічної чи діалогічної конструкції, маємо ту чи іншу строфіку пісні. Для переважно кожного жанру характерна своя строфіка: для ліро-епічних жанрів властива діалогічна двовіршова чи катренова конструкція, для ліричних – монологічна з різною строфою⁴⁴. Строфіка пісні може варіювати, трансформуватися. Це пов'язано з процесом контамінації, який відбувається з різних причин і може мати регіональну прив'язку.

Звернемо увагу на таку особливо важливу складову тексту як „**Лексеми, що відбивають характерний колорит регіону**”. Це слова або словосполучення у тексті пісні, що вказують на культурно-побутові особливості, що характерні лише для певного регіону і відрізняють його від культури іншого регіону. Також вони вказують і на природно-географічні особливості регіону. Функція даної складової – це опосередковане визначення регіону побутування пісні.

Як пам'ятаємо, структурними складовими пісні II-го рівня є складові елементи сюжету та його герої.

Класичний сюжет містить наступні складові: експозиція, зав'язка, хід подій, кульмінація, розв'язка та постпозиція⁴⁵. Для пісенного сюжету недоречно розглядати експозицію та постпозицію, оскільки вони, як вже згадувалося, існують, так би мовити, поза текстом. Окрім того, і інші складові часто відсутні, внаслідок того, що їхня позиція вже наперед визначена.

Головними структуроутворюючими одиницями сюжету є його герої. Вони, в свою чергу, є структурною складовою пісні II-го рівня. Герої — це головні дійові особи пісенного твору, що самостійно вибудовують сюжет, визначають напрямлення його розвитку і виступають носіями стійких ознак характеру, рис поведінки⁴⁶. Персонажі або ліричні герої народної пісенності настільки окреслені, що в багатьох випадках стали для науки критерієм класифікації пісень всередині жанрів. В обрядовій пісенності, наприклад, колядки і щедрівки найлегше систематизувати за адресатом - пісні господарю, господині, парубкові тощо⁴⁷. Яскраво це виступає в сімейно - побутовій та соціально - побутовій ліриці⁴⁸. Останню, скажімо, класифікуємо за циклами, специфіка яких визначається за головним героєм, що втілює у собі характер цілої верстви населення, її життя і побуту (козаків, чумаків, кріпаків, рекрутів, солдатів, опришків тощо).

Незважаючи на те, що у пісенному сюжеті героїв небагато, вони мають яскраві риси характеру, різнонаправлені і тому є самодостатніми, щоб відіграти сюжет пісні за класичним зразком. Внаслідок наявності у кожного з них „ядра індивіда”, їх можна охарактеризувати за наступними критеріями: за першоплановістю, за соціальним статусом, за статтю, за характером, за соціальною роллю тощо. Характеристика героїв дає можливість визначити тематичну направленість пісенного твору. За даною складовою також можна з'ясувати регіон побутування пісні, оскільки в певному регіоні функціонуватимуть ті герої, які будь-яким чином пов'язані з особливостями його історії, господарським і культурним укладом, географією розташування тощо.

Отже, запропонована методика дослідження регіональної пісні через її структурний аналіз дає можливість вивчати відображення культурної виразності регіону у ліричному фольклорі.

Література:

¹ Качкан В.А. Етнологічний світ М. Максимовича/Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. У 2-х частинах. – Ч.2. – К., 1992; Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии: из истории украинской фольклористики XIX. – М., 1974. – С.46-54. Марков П.Г. Фольклорно-етнографічна діяльність М.Максимовича та її значення для розвитку суспільної думки в XIX ст.//НТЕ, 1976. – №1. – С. 69-80; Українські пісні, видані М. Максимовичем. – К., 1962; Цертелев Н. Рассуждение о старинных малороссийских песнях//Опыт собирания малороссийских песен. – СПб., 1819.

² Пашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. – Твори. – К., 1982.

³ Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – К., 1970.

⁴ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. – М., 1960. – С. 260-300.

⁵ Гришунин А.Л. Культурно-историческая школа//Академические школы в русском литературоведении. – М., 1975. – С. 100-125;Косиков Г.К. Культурно-историческая школа//Литературоведческий энциклопедический словарь/Под общей редакцией В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. – М., 1987. – С. 173.

⁶ Гусев В.Е. Теория самозарождения сюжетов//Востоочнославянский фольклор: словарь научной и народной терминологии. – Минск, 1993. – С.360.

⁷Волков А. Антропологічна школа//Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, 2001.– С.35.

⁸ Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність та письменство. – У 4-х т./ Під ред. М.Павлика. – Т.1(1899). – Т.2 (1900). – Т.3 (1906). – Т.4 (1907).; Дей О.І. Иван Франко – дослідник народнописенної творчості. – К., 1953; Його ж Иван Франко і народна творчість. – К., 1955.; Гуєв В.Є. Иван Франко - теоретик фольклору//НТЕ,1965. – №4. – С. 18-26; Возняк М.С. З діяльності І.Франка як фольклориста//Возняк М.С. З життя і творчості І.Франка. – К., 1995.– С.220-265.; Петров В. Методологічно-світоглядні напрямки в українській етнографії ХІХ – ХХст.//Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – С. 186.;Дей О.І. Роль І.Франка в розвитку української фольклористики//НТЕ, 2001. – №5-6. – С. 40-55.;

⁹Шумада Н.С. Україно-болгарські фольклористичні зв'язки. – К., 1963.; Гуць М.В. Сербо-хорватська народна пісня на Україні. – К.,1966.; Скрипка В.М. Українська, чеська та словацька народні лірика: Історико-порівняльне дослідження. – К., 1970.; Шумада Н.С. Сучасна пісенність слов'янських народів. – К., 1981.

¹⁰Чистов К. В. Народные традиции и фольклор.– Спб., 1986.– С. 121.

¹¹ Аникин В. П. Общерусское и локальное творчество в фольклоре//Фольклорные традиции современного села. – М., 1985. Путилов Б.Н. О региональном аспекте изучения культуры. – Спб., 1991; Он же Фольклор и народная культура.– Спб., 1994.– С. 89 – 90.

¹²ІV Рябининские чтения. – М., 2003.

¹³Бібліографія українського народознавства.– Т.1.– Фольклористика.– Кн.1./Зібрав і впоряд. М. Мороз.– Львів, 1999.– С.151 – 163.

¹⁴Там само.– С. 170 – 180.

¹⁶ Кирчів Р. Из фольклорних регіонів України. – Львів, 2002. – 360с.

¹⁷ Кирчів Р. Из фольклорних регіонів України. – Львів, 2002. – С.8-12.

¹⁸Пропп В.Я. Морфология сказки. – М., 1928.– 360с.

¹⁹Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1946. – 386с.

²⁰ Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 1976., Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М., 1970., Он же Основы структурной паремиологии. – М., 1970., Рошьяну М. Традиционные формулы сказки. – М., 1975., Чистов К.В. Специфика фольклора в свете информации//Вопросы философии. – 1972. – №6., Он же Принципы текстологического изучения фольклора. – Л., 1966.

²¹ Еремина В.И. Поэтический строй русской лирики. – Л., 1979., Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. – М., 1990. – 237с., Колпакова Н.П. Типы народной частушки//Русский фольклор. – Л., 1966.– Т.10., Кравцов Н.И. Русское народное устное творчество. – М., 1977. – 375с., Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. – Л., 1989.

²² Адоньева С.Б. Сказочный текст и традиционная культура. – СПб, 1997., Она же Традиционная лирика: К проблеме целостности фольклорного текста//Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб., 1995. – Вып. 7., Баубурин А.К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993., Бернштам Т.А. Ай же ты, великий оратюшка!//Фольклор и этнографическая действительность. – СПб., 1992., Она же Добрый молодец и река Смородина//Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб., 1993. – Вып.1., Она же Русская сказка: феномен и действительность//Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб., 1999. – Вып. 8-9., Хроленко А.Т. Семантика фольклорного слова. – Воронеж, 1992.

²³ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – СПб., 1972. – 270с., Он же лекции по структуральной поэтике//Ю.М. Лотман и тартуская школа. – М., 1964., Он же Структура художественного текста. – М., 1970. – 384с.

²⁴ Дей О.І. Поетика української народної пісні. – К., 1978. – 247с.

²⁵ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М., 1940.– С. 305.

²⁶ Кравцов Н. И. Поэтика русских народных лирических песен. – М., 1974.– С. 37.

²⁷ Проблемы взаимодействия литературы и фольклора. – М., 1986.– С. 82.

²⁸ Кравцов Н. И. Указ. соч. – С. 53.

²⁹ Дей О. І. Поетика української народної пісні. – К., 1978.– С.24.

³⁰ Руднев В. П. Энциклопедический словарь культуры XX в.— М., 2001.— С. 457.

³¹ Сидельникова В. М. Поэтика русской народной лирики. – М., 1959.— С.53.

³² Лазутина С. Г. Поэтика русского фольклора. – М., 1989.— С.156 – 160.

³³ Дей О. І. Вказ. праця. – С. 45 – 50.

³⁴ Фольклор: Поэтическая система. – М., 1977.— С. 32 – 46.

- ³⁵ Вопросы поэтики литературы и фольклора. — Воронеж, 1977. — С. 26.
- ³⁶ Дей О. І. Вказ. праця. — С. 55.
- ³⁷ Руднев В. П. Указ. соч. — С. 329.
- ³⁸ Хроменко А. Т. Поэтическая фразеология русской народной лирической песни. — М., 1981. — С. 26 – 28.
- ³⁹ Табахьян П. В. Изобразительно – выразительные средства фольклора. — Днепропетровск, 1983. — С. 62 – 64.
- ⁴⁰ Еремина В. Н. Поэтический строй русской народной лирической песни. — Воронеж, 1978. — С. 53 – 57.
- ⁴¹ Мальцев Т. П. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. — С. 23 – 25.
- ⁴² Акимова Т. М. О поэтической природе народной лирической песни. — Воронеж, 1966. — С.34 – 37.
- ⁴³ Артеменко В. П. Вопросы синтаксического строя русской народной лирической песни. — Воронеж, 1976. — С. 123.
- ⁴⁴ Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. — М., 2001. — С. 147.
- ⁴⁵ Там же. — С.78.
- ⁴⁶ Дей О. І. Вказ. праця. — С. 83.
- ⁴⁷ Українські народні пісні. Календарно – обрядова поезія / Упоряд., вступ. ст. О. І. Дея. — К., 1964. — С. 16 – 18.
- ⁴⁸ Соціально – побутові пісні / Вступ. ст. О. Хмілевської. — К., 1983. — С. 12.

Про сталість елементів молодіжного світогляду в умовах сучасної глобалізації: на прикладі хіпі

Сучасний світ являє собою епоху глобальних удосконалень і перетворень. Основною метою в житті багатьох людей стають гроші, кар'єра та влада.

Прагнучи до глобального технічного прогресу і збільшення об'ємів виробництва, людство не має часу звернути увагу на проблеми навколишнього середовища, які можуть спричинити собою зменшення чисельності населення землі, а також скорочення тривалості людського життя. Крім того, розпалюючи нескінченні війни, люди постійно прирікають один одного на смерть. Таким чином, напрашується наступний висновок, що саме людське життя втратило свою цінність, оскільки люди, в руках яких зосереджена влада, піклуються тільки про власний добробут, не замислюючись про життєві труднощі людей інших соціальних верств. Свою цінність також втрачає духовний розвиток і морально-етичне виховання. Результат опитування респондентів у віці від 16 до 44 років²¹, свідчить про переважаючу думку, що інтелігентній та культурній людині складно вижити в сучасному світі.

Вже декілька десятиліть всі вищеперелічені проблеми хвилюють мислячих людей по всьому світу. Але найважливішим у цьому є те, що зараз відбувається процес утворення загальної світової цивілізації, яка є синонімом поняття глобалізація⁷. Основа цієї цивілізації – люди з невисоким рівнем культурного розвитку, які знають як заробити гроші, але не замислюються про власне духовне вдосконалення.

В даній статті ми розглянемо молодіжну субкультуру хіпі, як передуючу руху антиглобалізму. Для розкриття даної теми спробуємо виділити світоглядні риси, які сформувались починаючи з витоків руху хіпі, а в сучасних умовах стали основою світогляду антиглобалістів. Також проаналізуємо особливості світогляду, які крізь роки перейшли від одного руху до іншого, але ж не втратили своєї актуальності. Крім цього, спробуємо виявити, яких світоглядних норм дотримуються хіпі зараз.

Основу даного дослідження становлять опубліковані наукові праці з окресленої тематики, інтернет-ресурси, а також особистий

польовий матеріал, зібраний методом опитування згідно власно розробленої програми.

Вивчення молодіжних об'єднань другої половини ХХ століття почалося одночасно з виникненням даної проблеми. Як відзначає І. С. Кон: «Наприкінці 1960-х – початку 1970-х років на Заході виходить величезна кількість книг і статей, в заголовках яких фігурує «конфлікт», «криза» або «розрив» поколінь»⁸.

В цей час поведінку західної молоді починають аналізувати і радянські вчені. З'являються дослідницькі роботи А. Р. Бричкова³, В. М. Бикова⁴, М. І.Новінської²⁰. В цих роботах автори розглядають причини молодіжного протесту в США 1960-х – 1970-х років.

Починаючи з середини 1980-х років, радянські дослідники звертають увагу на молодіжні об'єднання, які на той час сформувалися на території СРСР. У цей період виходять роботи Т. Б. Щепанської²⁵, в яких вона описує культурні особливості угруповання хіпі на матеріалах, зібраних в Москві та Санкт-Петербурзі. Ці дослідження слугували для нас важливим джерелом інформації при вивченні даної субкультури.

Рух хіпі є яскравою сторінкою в історії людства. Величезною хвилею він захлеснув післявоєнний світ і досяг найвищого розквіту в 1960-х роках. Вони співали і танцювали на площах, дарували квіти перехожим, вони пройшли по вулицях багатьох міст, закликаючи людей до мирного існування в гармонії з природою.

Різні автори по-різному починають історію досліджуваного руху. Наприклад, К. Г. Мяло припускає, що хіпі продовжили ідеї бітників, які сформувалися після Другої Світової війни, під впливом ядерної загрози¹⁹. Вона вважає, що саме у бітників, де прийде-шній молодіжний бунт наче предстає в зародковій формі, надзвичайно яскраво виражена особливість, що перетворює їх на безперечних передвісників контркультури. Це – виняткова, часто навіть всепоглинаюча заклопотаність не подіями, що відбуваються в світі, а тим, що відбувається у власній свідомості (або навіть організмі), пануюче прагнення не втручатися в хід подій і якимось вплинути на них, але відвернутися, піти в якийсь абсолютно інший світ.

У свою чергу дослідник Локайо Річард, вказує, що поняття «хіпі» з'явилося після Другої Світової війни, при цьому, не пов'язуючи його з рухом бітників. Він пише: «Після Другої Світової війни з божественного середовища Сан-Франциско, Нью-Йорка і деяких інших великих міст США вирвалися на широкий простір такі яви-

ща, як свобода вдач, прагнення до задоволень, нелояльність до Системи, а також добровільна відмова від розсудливих вчинків. І все це об'єднувалося під загальним терміном «Хіп»¹⁷.

Аналізуючи наведені вище думки, ми дійшли власного висновку, що після Другої Світової війни в усьому світі склалася така ситуація, яку можна назвати адаптацією, «оздоровленням» суспільства. У цей момент на території США починає фігурувати поняття «Хіп», котре якийсь час мало означало заперечення норм поведінки встановлених суспільством, не маючи глибокої ідеологічної основи. Проте, вже наприкінці 1950-х років в Америці намітилося поживлення демократичних рухів, і молодь включилася в боротьбу проти расової дискримінації і гонки озброєнь²². На наш погляд, саме в цей період «Хіп» знаходить свою ідеологічну орієнтацію, на базі якої надалі буде сформований рух хіпі.

Всією своєю зовнішністю і стилем поведінки хіпі кидали виклик американській школі цінностей і всій капіталістичній системі, вони були м'якими, доброзичливими, чутливими, були сповнені відчуттям подяки, оптимізму, раділи всьому прекрасному на світі, будь то сонячний промінь, тварина, музика або танець. Т. Хойбнер пропонує такий опис хіпі: «Вони носили зношені, вицвілі, залатані джинси. Одяг був яскравих кольорів, з декоративними елементами, талісманами, амулетами, молитовними шнурами буддійських ченців. До неодмінної екіпіровки хіпі відносилися також спальний мішок, сумка перекинута через плече, гітара або губна гармоніка»²⁴.

Але перш за все символом хіпі були квіти: квіти, заткнуті в довге волосся, вінки на шиї, квіти фантазійних форм на одязі, квіти всюди. Для хіпі квіти були рівнозначні життю та любові, тому що «квіти існують самі по собі і нікому не шкодять».

На знак цієї незборимої тяги до квітів та любові, відповідно до гасла: «Твори любов, а не війну!» свій рух вони називали «*Flower power*» – «*Влада квітів*».

У 1960-х роках склалася нова політична ситуація, яка сприяла формуванню руху хіпі. Причиною тому, була агресія США у В'єтнамі. У цей період американська молодь виступає з серйозними докорами у бік «дорослого» суспільства, що стоїть при владі. Сполучені Штати тряслися від натиску молодих людей, які кричали на всю країну: «Нам набридла війна, ми хочемо любові, хай живе свобода!». Цей період вважається класичним в історії руху. Хіпі протестували проти ідеології держави і проти реалій цивілізації.

Вони вважали, що політичний напрям, вибраний урядом країни призвів до найбільш руйнівної, кровопролитної і антигуманної війни в історії. Факт війни в корені підривав і дискредитував ідеали суспільства. Хіпі не пропонували реформувати оточуюче їх суспільство, а виступали взагалі проти традиційної на Заході форми організації. До кінця 1960-х років рух набув масового характеру, перетворився на суспільно-політичну силу, з якою вимушені були рахуватися правлячі круги. У своїй боротьбі молодь застосовувала такі форми протесту як сидячі страйки, диспути, марші, мітинги²³.

У таких умовах стала формуватися ідеологія хіпі, особливості якої далі ми розглянемо детально. «Хіпі» вітав все, що являло собою щире відмову від дотримання Громадському Порядку – Мейнстріму (з англ. – основна течія). Мейнстрім же розглядався як щось весільне, але що разом з тим й помиляється у всьому: у відношенні до політики, релігії, сексу, наркотиків і музики¹⁸. Передовими ідеями руху стали ідеї пацифізму, що пропагують відмову від будь-якої війни, у тому числі справедливої, визвольної.

Існує думка, що хіпі – це щось неминуче і закономірне. Вони з'явилися на світ в той час, коли суспільство потребувало радикальних змін. Прийшов в цей світ хіпі намагалися перевернути уявлення про життя в очах оточуючого суспільства.

Наш інформатор Кіт, який був учасником руху хіпі 60-х в Угорщині, основні принципи даної субкультури того часу формулює так: «...життя – це рух, вічний двигун, ми не повинні сидіти на місці, ми не повинні уподібнюватися індійським йогам, які сидять і медитують, ми повинні медитувати, але на бігу, 24 години на добу. Медитація – це не параноїдальне занурення в свідомість, а зовсім інша якість – це новий рівень свідомості, це асоціативний розум, інтуїтивний розум, розгойдування свідомості в різних напрямках. Ми прагнемо до парадоксального мислення. Вихід з рабства логіки – ось наша мета»¹⁰. Під час інтерв'ю, Кіт постійно акцентує нашу увагу на тому, що перші хіпі з'явилися для того, щоб змінити світ. На його думку, світ зміниться на краще тільки тоді, коли всі люди змінять своє відношення до життя, розширять свою свідомість і зможуть поглянути на світ так, як дивляться на нього хіпі. Тут також важливо відзначити, що Кіт спростовує поширену думку про те, що розширення свідомості відбувається тільки завдяки вживанню наркотичних засобів. Він вважає, що для людини найважливіше – це глибоке пізнання самого себе, усвідомлення свого місця в сві-

ті. Основними допоміжними засобами для цього є медитація, наукова література, різні види мистецтва і лише в деяких випадках наркотичні засоби. Далі Кіт говорить нам наступне: «Асфальт. Бетон. Земля покрита асфальтом або бетоном. Якщо її не чіпати, не покривати знову цим бетоном, не нагромаджувати саркофаги, то трава проб'є бетон і зламає його. Це – хіпші»¹¹.

Багато світоглядних позицій, висловлених хіпі ще на початку 60-х збереглися в їх середовищі і дотепер. Але, напевно, найцікавішим є те, що світогляд хіпі проник і укорінився в багатьох сферах загальнолюдського життя, де продовжує розвиватися до тепер.

Одним із способів самовираження хіпі є одяг. Весь зовнішній вигляд складається з символів, які виражають основи світогляду. Перерахуємо основні складові зовнішності хіпі та розкриємо їх символічне значення:

Довге волосся – символізує свободу, зв'язок з природою. Ось що говорить нам із цього приводу Кіт: «Адже нікому не приходять в голову підстригати гілки дерев в лісі, ліани в джунглях.. Так і волосся – має рости так, як йому забажається.»¹². Також волосся символізує фемінізацію культури, слабкість чоловічої статі, небажання брати участь в насильстві і чинити йому опір.

Недорогий одяг – символізує відмову від матеріальних цінностей, небажання відповідати моді. Навпаки бажання створити щось нове, поєднувати непоєднувані кольори і фасони. Потреба виразити себе і не боятися бути смішним. Багато наших інформаторів у віці від 15 до 27 років, які у наш час є носіями культури хіпі, говорять про те, що вважають за краще речі з гардероба своїх батьків або ж second hand. Оскільки, по-перше, є можливість, за невеликі гроші, знайти раритетну річ епохи «класичних хіпі», по-друге, ці речі зазвичай одиничні та оригінальніші, ніж ті, що ми бачимо на базарах та у магазинах. Також серед хіпі дуже вшановується самотійне виготовлення і удосконалення одягу.

Яскраві кольори – за допомогою їх хіпі намагаються повернути в навколишній світ дитячість, яскравість і безпосередність сприйняття світу. «Мені подобається виражати відчуття в кольорах», - говорить наша інформатор Дзіня⁶.

Етнічні прикраси – символізують відмову від культурних обмежень і стереотипів, рівнозначне відношення до всіх світових культур. Відомо, що ще у 60-х рр. американські хіпі стали використовувати в одязі елементи індіанської символіки. Цікаво, що в той

самий час вони брали участь у боротьбі проти расової дискримінації. Таким чином, в нашому дослідженні цей факт ми можемо розцінювати, як спробу хіпі мирним чином змінити політичну ситуацію на користь гнобленого народу. Можливо, віддаючи перевагу культурі корінного населення континенту, яка, безумовно, була їм глибоко симпатична, вони також намагалися вивести цю культуру на рівень, який давав би ще більше підстав боротися за свої права. Для нас важливо, що індіанська символіка в культурі хіпі збереглася по теперішній час не тільки в Америці, але й на пострадянському просторі. При цьому на Україні та в Росії додається символіка слов'янських народів, як певна форма ідеалізації культури предків. На питання про національну приналежність наша інформатор Барда відповіла наступне: «Я народилася в Україні і для тих, хто мене оточує, я українка, але по своїх внутрішніх відчуттях – я слов'янка. Мені близька українська культура, але мені також близька культура росіян і білорусів, близькі їх традиції і фольклор⁵. Проте найпоширеніша відповідь на приведені вище питання звучить так: «Я – громадянин світу»¹³. Тим самим хіпі підкреслюють свою приналежність до культур різних народів.

Релігійні атрибути і прикраси – символізують стирання меж віросповідання. Хіпі пропускає через себе синтез всіх духовних шляхів і відбирає постулати тієї або іншої релігії, які найбільш відповідають його внутрішньому світу.

Окрім усяяного символами зовнішнього вигляду, хіпі також привнесли в цей світ безліч починань, які зараз продовжують представники інших громадських організацій. Таким чином, вважається, що хіпі поклали основу наступним рухам:

Антивоєнний рух, який почався з хіпі-демонстрацій проти в'єтнамської війни.

Стосуючись теми антивоєнного настрою хіпі, Кіт розповідає нам про свою спробу протистояти введенню радянських військ до Чехословачії, під час так званої «Празької весни» 1968 року. Згадує він наступне: « У 1968 році я все ще жив у Будапешті. Там я товаришував з дівчинкою з Чехословачії на ім'я Даша. Коли в 68-му році до Чехословачії вводили радянські війська, ми з Дашою автостопом поїхали туди, вважаючи, що їдемо на війну. Нас не пустили, там все було перекрито. Але ми зробили своєрідну акцію протесту. На в'їзді до Братислави, на мосту є арка, ми купили курку, і ось я видерся на цю арку, підвісив курку і на всіх мовах які знав, на ро-

сійській, німецькій, англійській, написав: «Краще повішусь, ніж продамся російським окупантам». Ось таку акцію зробили, ніхто нічого не помітив, але нам було приємно. Так ми повоювали»¹⁴.

Наступний приклад антивоєнного настрою хіпі, нам також повідав Кіт: «Я виїжджав з Будапешта до Москви, і моя подруга Даша мені сказала: «Я тебе з-під землі дістану, де-б ти не був, але за однієї умови, якщо ти не служи́тимеш в армії, якщо ж ти підеш до армії, я не буду з тобою». Як громадянин СРСР в армію я все ж таки потрапив. Довго намагався це від неї приховувати, потім вона дізналася, перестала писати, і назавжди зникла з мого життя. Її переконання не дозволяли їй знаходитися поряд з людиною, яка служила в армії, тому що армія учить нас бути готовими до війни»¹⁵.

Ангиядерний рух, в якому хіпі теж брали участь. Відомо, що хіпі розділяють ідеї пацифізму і що одним з основних їх символів є пацифік. Існує декілька різних теорій про походження і значення цього символу. У одній з них мова йде про те, що в період «холодної війни» між СРСР і США (60 – 80-і рр. ХХ століття) в багатьох європейських країнах проходили демонстрації протесту проти розробки обома державами стратегічної зброї і розміщення пускових ракетних шахт в Європі. Пацифісти брали в цих акціях найактивнішу участь. Пацифіки зображалися на плакатах, майках і навіть обличчях демонстрантів. Тому не дивно, що з тих пір пацифік у багатьох асоціюється саме з обмеженням ядерних озброєнь: нібито круг пацифіка означає «заборону», а три палички усередині круга – це ракета, яку потрібно «обмежити».

Проте, Кіт дає нам інше цікаве значення цього символу: «Пацифік – це рунічний знак, який позначає удар блискавки в землю, страшний удар, потрійний удар, який повинен перевернути світ». Тут же, він додає: «Хіппі – це пряма лінія «курячої лапки», панки – це відгалуження праве, а важкий метал, металісти – це ліве відгалуження. Хіппі – це основа, прямий шлях, шлях любові»¹⁶. Визначення, які дає нам Кіт, надають нам одну з версій значення цього знаку в давнину, але також демонструють різноманіття його значень в сучасному світі. Але слід відмітити, що майже завжди пацифік пов'язують із спробами перетворення навколишнього світу, у кожному окремому випадку обираючи свій метод: активну боротьбу або «шлях любові».

Захоплення всілякими духовними вченнями – хіпі практикували медитації, йогу, холотропне дихання, ци-гун, буддизм, хри-

стіянство, суфізм, тай-цзи а також інші релігійні і філософські вчення. Окрім цього, деякі з наших інформаторів також вивчають духовні і оздоровчі практики вітчизняного виробництва, такі як методика С.Лазарева, П.Іванова.

Вплив на моду – очевидний з 60-х рр.. до наших днів. Джинси, кльош, квітчасті сорочки, безформні сарафани, вишиті сумки і багато інших речей впродовж вже багатьох років регулярно з'являються на подіумах всього світу.

І нарешті, повернемося до того, з чого ми почали. Оскільки із самого початку утворення руху хіпі виступали проти глобального перетворення світу, ми вважаємо їх витоком *руху антиглобалізму*. Вони боролися за духовну єдність, але не за єдність матеріальних спрямувань.

Проте досить сумно закінчилася спроба хіпі втручання в трагічне буття світу навколо них. І це цілком закономірно, оскільки з перших кроків цієї боротьби вони зіткнулися з потребами, які абсолютно протипоказані істинному хіпізму – необхідністю організуватися, об'єднатися, осмислено виступити проти державного ладу.

І тоді вони здійснюють «втечу» від цього світу, відмовляючись від нього і намагаючись спорудити протидію йому «усередині самого себе». Фаталістичність умонастрою хіпі багато в чому диктувалася відсутністю у них бачення реально існуючої сили, яка могла б, зруйнувавши «споживче суспільство», створити новий, достовірно людський устрій. Саме тому вони і зупиняються на стадії заперечення, і якщо і намагаються запропонувати певні варіанти виходу з нього, то не досягають в цьому питанні ніякого успіху.

Остаточно втративши впевненість в звершенні задуманого, кожен хіпі вибирає свій шлях, хтось йде жити в комуну, де вдається до медитації і вживання наркотичних засобів, хтось шукає себе в самоосвіті, а хтось розпрощавшись з ідеалами потрапляє в затягуючу водоворот мейнстріма.

Але незважаючи на те, що хіпі відмовились від боротьби проти глобального перетворення світу, сама проблема перетворення є актуальною до тепер. Саме тому в 90-х рр. ХХ сторіччя, починає формуватися рух антиглобалізму. Під антиглобалізмом слід розуміти – сукупність рухів, виступаючих проти глобального капіталу і нового світового порядку¹. Сама ідеологія антиглобалістського руху, і це важливо, знаходить цілком відчутні контури. Наприклад, яскравим представником даного руху є організація «*Інтернешл*

екшен центр», яка об'єднує від 20 до 35 млн. осіб з 50 країн світу. Мету своєї боротьби члени організації визначають таким чином: «Ми – за створення людської цивілізації, яка виключала б війни, несправедливість, утиск слабких сильними, ми хочемо, щоб народи самі визначалися і самі вирішили, як їм жити не в збиток, звичайно, іншим народам. Наші ідеї надкласові, надрасові, але ми за націоналізм. Ми вважаємо, що без здорового націоналізму суспільство не може розвиватися нормально. Ми зображуємо світ як букет квітів, кожний з яких прекрасний і кожний з яких має право на існування і власне бачення у всіх сферах: політичної, ідеологічної, расової, національної. Тому ми розглядаємо те зло, яке має глобальний характер, воно зло для всіх країн – і Росії, і Африки, і США зокрема»². Деякі психологи пояснюють феномен антиглобалізму витратами ситого і нудного західного життя. Молодь шукає сенс в цьому житті, борючись з тим, що так приємно старшому поколінню: культом споживання, технології і політкоректності. Багато дослідників аналізуючи рух антиглобалізму, часто проводять паралелі з поколінням хіпуючого третього світу²⁶.

Так, на зміну хіпі прийшли антиглобалісти. З акціями протесту вони простують по всьому світу, ЗМІ регулярно оповіщають про вчинені ними безлади. Проте, знаючи історію хіпі, ми розуміємо, що рано чи пізно з'явиться новий рух, який намагатиметься змінити світ в межах свого часу. Але ідеї і основні прагнення швидше за все залишаться тими ж, які колись висунули хіпі, а до них і інші молодіжні рухи.

Деякі наші інформатори, відповідаючи на питання складеної нами програми по вивченню субкультури хіпі, говорять про глибоку симпатію до цієї культури, про використання ними символіки. Багато хто розуміє і розділяє світоглядні позиції створені першими хіпі в 60-х рр. і навіть відповідають даній культурі зовнішнім виглядом і способом життя. Але на наше питання чи вважаєте ви себе хіпі, відповідають: «Ні», «Не вважаю», «Ніким не хочу себе називати» та ін. Крім того, хочеться вказати ще на один чинник, відповідаючи на питання про самоназву, інформатори, які дають заперечливу відповідь, замовнецькі посміхаються і довго ухиляються від відповіді. Хоча із спілкування з представниками інших молодіжних субкультур ми дізнаємося, що готи називають себе готами, панки – панками, расти – растами, і всі разом вони називають довговолосих людей в яскравому одязі – хіпі.

Якщо ми візьмемо до уваги всі приведені вище факти, напрошується наступний висновок – культура хіпі в сучасному світі продовжує існувати. Вона розвивається, зберігає свої традиції і постійно поповнюється представниками нових поколінь. Але на відміну від представників «першої хвилі» даного руху, сучасні хіпі відмовились від деяких елементів ідеології пов'язаних з необхідністю активної боротьби. Отже, вивчення даної культури, її традицій і нововведень як і раніше залишається актуальним. Проте виникає питання: «чому молоді люди відмовляються визнавати свою причетність до цього молодіжного об'єднання?». Ми відповіли на нього таким чином: у епоху сучасної глобалізації і поголовного захоплення модою хіпі, самі хіпі не бажають зізнаватися собі та оточуючим у причетності до цієї культури. І крім того, оскільки зараз нішу протесту міцно зайняли антиглобалісти, можна припустити, що протест сучасних хіпі у наш час виражений в запереченні ними власної самоназви.

Література:

¹Альтернативная культура: Энциклопедия / – Екатеринбург: Ультра.Культура, 2005, – 240 с.

²Антиглобалісти против тайных повелителей мира// Новый Петербург. №46(512), 2001. 15 ноября.

³Брычков А. Р. Молодая Америка. – М., 1979, – 214 с.; Молодежь США: от нигилизма к политике. – М., 1974, – 187 с.

⁴Быков В. М. От молчаливого поколения к бунтующему. Трансформация молодого поколения США. – М., 1974, – 226 с.

⁵Галкіна О.В. 1980 р.н., м. Ізмаїл, українка, автор та виконавець пісень.

⁶Дзনেладзе О.С. 1985 р.н., м. Одеса, грузинка, студентка.

⁷Кефели И.Ф. Социальная природа глобализма. Перспективы человека в глобализирующемся мире/ Под ред. Парцвания В.В. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С.88-147.

⁸Кон И. С. Понятие поколения в современном обществоведении. – В кн. Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. – Л., 1979. – 256 с.

⁹Костюченко К.О. 1950 р.н., м. Одеса, росіянин, вільний художник.

¹⁰Там само.

¹¹Там само.

¹²Там само.

¹³Там само.

¹⁴Там само.

¹⁵Там само.

¹⁶Там само.

¹⁷Локайо Ричард. Куда делся былой бунтарский дух? // Ровесник.

1995. №1. – С. 4.

¹⁸ Там само. – С. 5.

¹⁹ Мяло К. Г. Под знаменем бунта: (Очерки по истории молодежного протеста 1950–1970-х гг.). – М., 1985. – 196 с.

²⁰ Новинская М. И. Студенчество США. Социально-психологический очерк. М., 1977. – 221 с.

²¹ Опитування проводилося в м.Одесі, серед людей різних національностей, з різним рівнем освіти та матеріального достатку.

²² Современные США. Энциклопедический справочник. – М., 1988. – С. 240.

²³ Там само. – С. 242.

²⁴ Хойбнер Т. Вызов неприкаянных. Модные волны и молодежные течения – тедеы, хиппи, панки, рокеры – в западном мире. М., 1990.– 173 с..

²⁵ Щепанская Т. Б. Процессы ритуализации в молодежной субкультуре // СЭ., 1988. №5. – С. 15-26.; Ї ж Символика молодежной субкультуры: Опыт этнографического исследования «системы», 1986-89 гг. – Спб.: «Наука», 1993. – 264 с.

²⁶ Антиглобалисты сегодня: вся тусовка от Сиэтла до Праги. Тема дня. 31 октября, 2001.www.temadnya.ru/spravka/30oct2001/900.html

Митні та карантинні відомості про прибуття до Російської імперії суден, сухопутного транспорту, іноземних та російських підданих як джерело з історії зовнішньої торгівлі на півдні України наприкінці XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. облік переїжджих та перевезення товарів через кордон Російської імперії був серед обов'язкових функцій митних та карантинних установ і передбачав щотижневу звітність у вигляді відомостей¹. Реєстрація переїжджих, як правило, передбачала фіксацію дня прибуття та порядкового номеру прибулого на кордон, прізвища, підданства, мети приїзду, наявності та кількості товарів і т.д. Дані таких відомостей використовувалися не тільки для складання загальнодержавної статистики зовнішньої торгівлі та руху через кордон, але й для боротьби з контрабандним промислом та для регламентування тієї ж зовнішньої торгівлі.

Виявлений у фонді "Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні м. Херсону" (ф. 14 Державного архіву Херсонської області) комплекс відомостей митних та карантинних установ Новоросійської губернії датується другою половиною 1799 року і представлений звітною документацією Дубоссарського, Овідіопольського та Очаківського карантинів, а також Одеської, Очаківської та Таганрозької митниць (формування даного комплексу відомостей могло бути пов'язане з посиленням боротьби з контрабандою наприкінці XVIII ст. та формуванням мережі шляхів для контролю за перевезенням товарів від кордону до внутрішніх губерній Російської імперії)². Практично всі справи були розпочаті у першій половині серпня, а чотири з шести справ були закриті наприкінці листопада 1799 року (справи Очаківського та Овідіопольського карантинів були закриті в жовтні)³. Звітна документація кожної установи сформована в окрему справу, кількість відомостей в справах є різною і коливається від 1 до 19, тобто практично всі справи мають певні прогалини. Відомості мають дещо різний формуляр, що пов'язано зі специфікою діяльності кожної з установ, і, таким чином, маємо доволі різні інформаційні можливості відомостей різних установ. Але, не дивлячись на неповне представництво документації установ митної та карантинної служби Новоросійської гу-

бернії, даний комплекс можна розглядати як цінне джерело з історії зовнішньої торгівлі півдня України кінця XVIII ст.

Найбільшою складовою даного комплексу є 19 відомостей Дубоссарського сухопутного карантину, які висвітлюють ситуацію з рухом через кордон Російської імперії з 8 липня по 26 листопада 1799 року. Рапорти зі звітами про стан кордону складалися щотижнево і відправлялися на ім'я генерал-прокурора. До кожного рапорту подавалася відомість з інформацією про переїжджих за тиждень. У середньому за тиждень карантин проводив 12–13 реєстрацій переїжджих. У відомостях фіксували прізвище та ім'я особи або осіб, що перетинають кордон, інколи зазначалася кількість осіб (наприклад, "бігли російські піддані та дезертири 11 душ")⁴. В окремих випадках не зазначалося ані прізвище, ані кількість переїжджих ("фурщики дубоссарського купця" або "ногайці")⁵. Відомості Дубоссарського карантину дозволяють виділити близько 30 різних груп переїжджих, що перетинали кордон Російської імперії: серед найбільш представлених груп слід назвати "мешканців Дубоссар", "дубоссарських купців", "григоріопольських мешканців" та "турецьких підданих" – вони згадуються найчастіше. Дещо рідше згадуються "бігли російські піддані", які у більшості випадків перетинали кордон групами в середньому по 13–14 осіб⁶. Що стосується купецтва, то карантинну обсервацію в Дубоссарах проходили торговці Єлисаветграду, Москви, Могильова, Києву, Одеси та Тирасполя, а також купецькі прикажчики та фурщики з робітниками. Переважна більшість переїжджих прямувала до Дубоссарського карантину з найближчих населених пунктів: Старі Дубоссари, Резини, Кишинів, Каушани, Кріулени, Бендери і т.д.⁷. Також в карантині реєструвалися переїжджі із Константинополю, Галацу, Ясс і т.д.⁸. Відомості обов'язково містили інформацію про пункт призначення, до якого збиралися переїжджі, – серед найближчих населених пунктів у якості пунктів призначення згадувалися власне Дубоссари, Григоріополь, Тирасполь, а серед більш віддалених – Київ, Москва, Ніжин, Брацлав, Астрахань, Крим, Єлисаветград, Санкт-Петербург, Херсон, Одеса, Могильов, Харків і т.д. Найчастіше переїжджі прямували до Дубоссарів, Григоріополя, Ніжина та Москви. Щодо мети приїзду до Російської імперії, то варіантів було доволі багато, серед яких і "торгові справи" – у такому випадку, як правило, переїжджі називалися або купцями, або купецькими фурщиками⁹. У представленому комплексі відомостей Дубоссарсько-

го карантину нараховуємо близько 300 реєстрацій переїжджих (підрхувати кількість осіб точно неможливо, оскільки в окремих випадках кількість переїжджих не зазначається), з яких близько половини складає реєстрація осіб, прибулих у торгових справах (умовність визначення кількості прибулих у торгових справах також пов'язана з неточністю реєстраційних записів). Щодо загального руху через кордон, то необхідно звернути увагу на відомості другої половини жовтня та початку листопада 1799 року – вони демонструють найбільшу кількість не просто переїжджих в межах другого півріччя 1799 року, але й найбільший відсоток переїжджих саме у торгових справах (66–81%). Крім того, перший тиждень листопада мав ще одну особливість – за цей час було зареєстровано прибуття до карантину найбільшої кількості саме купецтва, а не фурщиків та прикажчиків – 11 осіб, наступного тижня прибуло ще 5 купців, і в цілому за два тижні це складає 62% всіх прибулих до Дубоссарського карантину купців за другу половину 1799 року. Вочевидь, маємо "сезонне" повернення купецтва з-за кордону по закінченні торгових справ. Серед купецтва більше третини складають дубоссарські купці, а також є кілька представників елісаветградського, одеського, тираспольського, ніжинського, київського купецтва (більшість зазначала пунктом відправлення Одобешти, а також маємо вказівки на Кишинів, Бухарест, Ясси та Кріуляни). Третина всіх реєстрацій в Дубоссарському карантині припадає на фурщиків та прикажчиків, близько 10% – на купецтво, близько 12% – на турецьких підданих, статус яких у відомостях не зазначений, але зафіксована мета їх приїзду – "у торгових справах". Практично всі турецькі піддані, які їхали в торгових справах, прибули до Дубоссарського карантину з Ясс та Бухаресту, і дві третини прибулих зазначили як кінцевий пункт подорожі Москву, а решта – Ніжин, Херсон, Санкт-Петербург, Харків, Тульчин та Казань¹⁰.

У справі Овідіопольського портового карантину представлені чотири відомості. Відомості фіксують проходження карантинної обсервації, у тому числі дату прибуття до карантину, прізвище та походження особи, пред'явлені документи, пункт призначення та мету перебування на території Російської імперії. Відомості зазначили прибуття до карантину переїжджих 23 липня, 2 та 27 серпня, 8 жовтня, але у комерційних справах людей їхало небагато: 2 серпня до Овідіополя прибув уродженець Генуї Ніколай Юстиніан, який прямував до Одеси для розрахунків з його комісіонером¹¹, та

27 серпня прибули турки Кігасан Байрактар та Хаджі Усеїн-ага з Акерману, які планували їхати до Балти та Дубоссарів для закупівлі меду, коров'ячого масла та овець¹².

Справа Очаківського портового карантину містить тільки одну відомість про вступ до карантину суден та пасажирів – до відомості записана дата прибуття до карантину, підданство та прізвища осіб, пред'явлені переїжджими документи, пункт призначення та мета приїзду. Відомість датується 13 жовтня 1799 року і наводить дані про прибулих до карантину упродовж 6–13 жовтня 1799 року. Для обсервації до Очаківського портового карантину прибули чотири російські військові судна з 51 пасажиром "різного звання", серед яких у комерційних справах було четверо: російський підданий Іван Трандафілов – прибув з Константинополя 7 жовтня і мав їхати до Галацу, але передумав і в комерційних справах збирався відправитися до Миколаєва та Херсону; двоє турецьких підданих (прізвища записані нерозбірливо) – прибули 12 жовтня із Константинополя і прямували до Миколаєва для закупівлі різних товарів; "російської служби поручик" Антон Новосельский – прибув 12 жовтня із Константинополя – він був відправлений на торговому судні, що належало "польському надвірному раднику єврею Гамшеву" з Херсону, до Константинополя для комерції, але через фінансові суперечки разом із судном був фактично висланий до власника торгового судна¹³.

Документація Одеської портової митниці обмежується періодом з 25 червня по 24 листопада 1799 року; це 17 щотижневих рапортів директора портової митниці генерал-прокурору про відсутність переїжджих іноземців і тільки 5 рапортів, які супроводжуються відомостями про прибулих з-за кордону. Відомості містять інформацію про дату прибуття, підданство та прізвища осіб, звідки переїжджі прибули та мету їх приїзду. Прибуття переїжджих у комерційних справах Одеська портова митниця зафіксувала 25 липня: з Константинополя "по купецькій комерції" прибули венеційський підданий Іван Деллапорт та четверо турецьких підданих – Панаїот Попандопуло, Дімітрій Іван, Леонді Бао (прізвище четвертого записано нерозбірливо)¹⁴. 8 жовтня 1799 року до Одеської портової митниці прибуло 15 осіб, серед яких був мешканець острова Корфу Спиридон Фото, комісіонер англійського купця Тартана Луї Маремала¹⁵. 5 листопада 1799 року з Константинополя прибули 12 осіб, серед яких у комерційних справах – цесарські піддані Антоній

Мартинов зі своїм служителем Іваном Богдановим та Йозеппе Єрцегович¹⁶. 14 листопада 1799 року із Константинополя в комерційних справах прибули венеційський підданий з острова Санта Мавра Іван Георгій зі служителем Цефалонітом Яніколаєвим та турецький підданий Стоматі Калафат¹⁷. Остання у справі відомість фіксує прибуття 20 листопада 1799 року до Одеської портової митниці із Константинополя 10 осіб, серед яких у комерційних справах – венеційські піддані Костянтин Міло, Теодор Каранжі, Георгій Чікні та Іоргій Павлакї, турецький підданий Сотірі Яні¹⁸.

У такому ж самому порядку й митниця Очакова щотижнево звітувала генерал-прокурору про переїжджих – у цій справі маємо рапорти та відомості з 10 липня по 27 листопада 1799 року: 16 рапортів про відсутність пасажирів та 5 рапортів з відомостями про пасажирів на прибулих суднах. У відомість записували дату приїзду, прізвище та підданство особи, пред'явлені документи, мету прибуття до Російської імперії та термін перебування. На прибулих 11 вересня та 9 жовтня суднах пасажирів у комерційних справах не було¹⁹, а у відомості, яка додавалася до рапорту від 16 жовтня 1799 року, було зазначено прибуття чотирьох казенних суден, серед пасажирів яких були вказані венеційський підданий (у відомостях Очаківського карантину записаний як російський підданий) Іван Трандафілов із Константинополя, який прямував у комерційних справах до Миколаєва, турецькі піддані Іван Кайца та Стататій Георгій, які також збиралися до Миколаєва для закупівлі російських товарів, згадуваний раніше "російської служби поручик" Антон Новосельський (без документів) – збирався в Херсон до власника торгового судна²⁰. Рапорти Очаківської портової митниці від 30 жовтня та від 3 листопада 1799 року повідомляли про прибуття 23 жовтня одного судна з пасажирами, але у першому рапорті вказувався тільки факт наявності пасажирів, відомості про яких не були передані карантинном до митниці, а до другого додавалася відомість про 7 пасажирів з прислугою²¹.

У даному комплексі відомостей митних та карантинних установ представлені відомості Таганрозької портової митниці з 11 липня по 28 листопада 1799 року: у справі маємо 20 рапортів, до 12 з яких додавалися відомості про прибулих з-за кордону осіб. Відомості фіксують дату прибуття судна та дані про нього, дані про шкіпера та команду, мету прибуття до порту, прізвища, підданство, документи та мету приїзду пасажирів, а також про наявність ван-

тажу або баласту на борту судна.

Перша відомість фіксує прибуття суден 12, 14 та 16 липня 1799 року – прибули п'ять турецьких суден та одне судно під російським прапором: чотири судна привезли іноземні товари, одне судно зайшло з баластом, на одному судні були вказані тільки пасажирів, але всі прибулі судна мали завантажити російські товари для вивезення за кордон. Серед прибулих того тижня пасажирів у комерційних справах були зазначені тільки турецький підданий Дімітрій Докоро та цесарський підданий Іван Платі з прикажчиком²².

У відомості за 18–25 липня 1799 року тільки 18 липня зазначено прибуття двох турецьких суден з іноземними товарами. Серед пасажирів у комерційних справах прибули турецький підданий Ставрі Хрісостомо, турецькі піддані Паніоті Параскева, Параскева Харалампі, Тодор Констанд, Манойла Яні, Рафаїл Яні, Нікола Василь (всі прибули для закупівлі російських товарів)²³.

У відомості за наступний тиждень записано прибуття торгових суден 25, 27 та 29 липня 1799 року: п'ять турецьких та одне російське судно з іноземними товарами. Серед пасажирів були російські піддані Панаіот Дімітрі та Христо Метакса (прибули для закупівлі російських товарів), таганрозькі купці Панаіот Кацаро, Діаманді Куропулосо та Павло Чаравін (повернулися з іноземними товарами), турецький підданий Нікола Вулазма (прибув до таганрозького купця Павла Врета), турецький підданий Нікола Павло (для закупівлі товарів), турецький підданий Михайлакі Александрі (для розрахунків з таганрозькими купцями), Георгій Джовані зі служителем та Джовані Георгій (прибув з іноземними товарами), турецький підданий Тодорі Нікола (для розрахунків з таганрозькими купцями)²⁴.

На першому тижні серпня прибуття суден реєструвалося 2 та 5 числа: всього прибуло два турецьких судна, одне російське судно та два судна під російським прапором. Серед пасажирів того тижня у комерційних справах прибув тільки таганрозький купець Георгій Палеолог (повернувся із закупленими іноземними товарами)²⁵.

З 8 по 15 серпня 1799 року до відомості було записано прибуття 14 суден – 8, 9, 11 та 12 серпня у Таганрозькому порту зареєстрували прибуття семи російських суден і двох під російським прапором, двох турецьких суден і одного під турецьким прапором, двох цесарських суден (половина всіх зареєстрованих суден при-

була 12 серпня). Серед пасажирів були зазначені таганрозькі купці Ніколай Валсамакі та Іван Плеваракі (прибув з іноземними товарами), російський підданий Михайло Галані (прибув з іноземними товарами), таганрозький купець Василій Сорото, (прибув з іноземними товарами), венеційський підданий Паніоті Андроніко (прибув з іноземними товарами), таганрозький купець Стоматі Бастані, венеційський відданий Гаспаро Ціріго (прибув для закупівлі російських товарів), таганрозький купець Паніот Папандопуло, власник одного з російських суден та його син – Федір та Пилип Лаїни (привезли товари Санкт-Петербурзького купця Кіпура), поручик Вангелі Кампа та симферопольський мешканець Апостолі Бу-со (для закупівлі товарів)²⁶.

У відомості за 22–29 серпня 1799 року зареєстровано прибуття до Таганрозького порту двох турецьких та двох російських суден (22, 23 та 26 серпня) – три судна привезли іноземні товари, одне зайшло у порт для ремонту, але всі мали завантажити російські товари для вивозу за кордон. Комерційну мету поїздки зазначили російські піддані енікольські мешканці Саранда Афанасьєв, Діонісій Плакіда, Христофор Іванов, Спіро Арванітаки, Георгій Юргандопуло, Костянтин Юргандопуло (для закупівлі товарів), турецький підданий з міста Салоніки Крито Кастрама (у справах до таганрозького купця Єгора Палеолога), російський підданий одеський купець Андрій Вандро (прибув із закупленими іноземними товарами), російські піддані дворяни Акмечетського повіту Федір Васильєв та Рига Христопул (для закупівлі російських товарів для продажу у Константинополі), таганрозький купець Марі Дегізі, турецькі піддані Агмет Мегмет, Алі Мегмет, Мегмет Мустафа та Ісмаїл Мегмет (для закупівлі російських товарів)²⁷.

З 5 по 12 вересня 1799 року прибуття суден було зареєстровано тільки 7 вересня – російське судно прибуло до Таганрогу з іноземними товарами і мало завантажити російські. Серед пасажирів були записані турецький підданий Ставри Джовані та царський підданий Василій Ілякі (прибув з іноземними товарами і для закупівлі російських), венеційський підданий Аргірі Михайлопуло (для закупівлі російських товарів), російські піддані нахічеванські греки Ованес Ахашов, Саркіс Вартанов та Багдасар Аветов (прибув з іноземними товарами)²⁸.

Наступного тижня (12–19 вересня 1799 року) було зареєстровано прибуття вже трьох російських та одного турецького судна

(на одному російському судні наявність товарів не була зазначена) – 10 та 16 вересня. У списку пасажирів зафіксовані венеційські піддані Андрій Разіно, Панаїн Разіно, Антоні Самірзопуло, Спіро Петалі (прибули для закупівлі російських товарів), турецькі піддані Стаматі Георгій та Нікола Панделі (прибули до таганрозького купця Яні Фіста для отримання боргу), турецький підданий Хаджі Ісмаїл (прибув для закупівлі російських товарів), венеційський підданий Олексій Метакса (супроводжував іноземні товари)²⁹.

Наступні відомості другої половини вересня та жовтня 1799 року демонструють поступове зменшення кількості суден, що прибували до Таганрозького порту. З 19 по 26 вересня 1799 року було зареєстроване одне російське судно з іноземними товарами, яке мало завантажитися російськими товарами (серед пасажирів були турецькі піддані Баласі Ганохаріті, який прибув для завантаження та супроводження російських товарів, та Костанді Нікола – прибув при іноземних товарах для передачі їх власнику)³⁰. За тиждень з 3 по 10 жовтня 1799 року прибуття суден в Таганрозі реєстрували 3 та 4 числа: одне венеційське та одне російське судно, на борту яких прибули у комерційних справах таганрозький купець Афанасій Кіпріоті, відставний козак Війська Донського Іван Хрюнін та астраханський татарин Аджи Мегмет³¹. За наступний тиждень було зареєстровано прибуття російського судна 11 жовтня 1799 року – по купецькій комерції на цьому судні прибув таганрозький купець Герасим Кендету Ларі зі служителем³². Остання у справі відомість за 17–24 жовтня 1799 року фіксує прибуття 22 жовтня судна під російським прапором з іноземними товарами і не містить інформації про пасажирів³³.

За даними виявлених відомостей Таганрозької портової митниці половина прибулих суден були російськими або прийшли під російським прапором, трохи менше – турецькі або під турецьким прапором, і лише декілька – венеційські та цесарські. Абсолютна більшість суден прийшли до порту з іноземними товарами (лише одне судно зайшло для ремонту і одне з баластом) і всі без винятку мали завантажитися російськими товарами для вивезення за кордон. Серед прибулого купецтва практично половину складало російське (49%), майже третину – турецьке (35%), а венеційське та цесарське – відповідно 13 та 3%. Щодо мети приїзду купців, то 44% прибули для закупівлі товарів російського виробництва, 21% привезли товари для продажу, 16% – супроводжували товари до Тага-

нрогу, 8% – повернулися для постійного проживання, 7% – для завершення розрахунків і лише 4% – привезли товари іноземні і мали закупити товари російського виробництва.

Виявлені у фонді "Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні м. Херсону" відомості демонструють досить різні дані щодо напрямків торгівлі та складу торгуючих для різних портів: так, якщо серед прибулого до Таганрозького порту купецтва майже половину складало російське, а турецьке – третину, то в портах Чорного моря спостерігається картина практично протилежна – більше половини прибулих торгуючих були турецькими підданими (приблизно таке ж співвідношення демонструють і відомості Дубоссарського сухопутного карантину), чверть торгуючих – венеційські піддані і ще чверть – інші піддані, у тому числі й російські. З іншого боку, чисельні тижневі рапорти митниць та карантинів про відсутність пасажирів та торгових суден у чорноморських портах, а також різкі коливання кількості реєстрацій переїжджих на сухопутному кордоні в Дубоссарах (від 3 до 36 на тиждень) свідчать про неможливість руху переїжджих через кордон, у тому числі у "торгових справах". Дані виявлених відомостей карантинів та митниць щодо руху переїжджих, реєстрації суден в портах Чорного та Азовського морів, провезення товарів через кордон Російської імперії на відрізьку від Дубоссарів до Таганрогу дозволяють деталізувати масштаби та особливості кожного з цих явищ в межах окремих портів або відрізків сухопутного кордону.

Джерела та література:

1. Головка Ю. Відомості митних установ як джерело до історії митниць Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 7. – Київ, 2001. – С. 182.

2. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 430; Джерела з історії Південної України. Том 8 // Формування митної мережі Південної України (1775–1819) / упорядник Ю. Головка / Передмова: Ю. Головка. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 304–305.

3. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 387, 393.

4. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 427, арк. 48.

5. Там само, арк. 37, 41.

6. Там само, арк. 54.

7. Там само, арк. 3–4.

8. Там само, арк. 5, 8, 41.

9. Там само, арк. 56.

10. Там само, арк. 80.

11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 387, арк. 5.
12. Там само, арк. 7.
13. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 419, арк. 7 зв.
14. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 380, арк. 7.
15. Там само, арк. 19.
16. Там само, арк. 24.
17. Там само, арк. 26.
18. Там само, арк. 28.
19. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 393, арк. 11, 15.
20. Там само, арк. 18–19 зв.
21. Там само, арк. 22.
22. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 409, арк. 3–5 зв.
23. Там само, арк. 8–8 зв.
24. Там само, арк. 11–15.
25. Там само, арк. 17–20.
26. Там само, арк. 22–31 зв.
27. Там само, арк. 34–36.
28. Там само, арк. 39–40.
29. Там само, арк. 42–45.
30. Там само, арк. 47–47 зв.
31. Там само, арк. 52–52 зв.
32. Там само, арк. 50–50 зв.
33. Там само, арк. 55.

Південноукраїнське козацтво останньої чверті XVIII – XIX століття в творчому доробку Я. Новицького

Звістка про знайдення А. Скальковським під час його подорожі півднем краєм здавалося би назавжди втраченого Архіву Коша Війська Запорозького Низового викликала захоплення і разом з тим жагуче бажання познайомитись із січовими документами у багатьох дослідників запорозької старовини. Мріяв про це й нащадок старовинного козацького роду Новицьких — Яків Павлович Новицький. На той час він вже зарекомендував себе як добрий “знавець запорозької і взагалі катеринославської спадщини”¹, видавши значну частку зібраного ним фольклорного матеріалу та наукових розвідок із козацької тематики. Така нагода випала Я.П. Новицькому в 1886 році, коли А. Скальковський дозволив дослідникові Запорожжя попрацювати з матеріалами Архіву Коша Війська Запорозького Низового. Протягом 1886 – 1898 років Яків Павлович вивчав джерела Січового архіву і скористався 62 документами, які знайшли своє відображення в “Матеріалах для історії запорожських казаків (Из Сечевого архива за 1770 – 1771 год)”². Завдяки А. Скальковському Я. Новицький отримав можливість познайомитись і з копією рукопису опису міст і територій колишніх Запорозьких Вольностей, знайденою в 1830 році в катеринославських архівах. Рукописні матеріали з власного архіву А. Скальковського сприяли появі наступної праці дослідника Запорозького краю “Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии 1775 – 1788 гг. Архивные источники”³. Якщо перша розвідка Я. Новицького торкалася сторін січового життя козаків напередодні зруйнування козацької вольниці на Дніпрі, то в другій містяться доволі цінні відомості стосовно заселення південного краю, економічного стану населення частини колишніх Запорозьких Вольностей, які дозволяють зрозуміти історичні передумови та пояснити соціально-економічні причини появи нових козацьких формувань українського Півдня в останній чверті XVIII століття.

Глибоким дослідженням із використанням архівних та усних джерел став доробок Я.П. Новицького “История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникно-

вения крепостей Днепровской линии”⁴. В “Передмові” до своєї праці дослідник указав, що перші три глави написані за “ніде ще не надрукованими документами Запорозького січового архіву”, люб’язно наданими А. Скальковським⁵. Наступні шість глав були упорядковані за матеріалами Олександрівських архівів (Покровського собору, Предводителя дворянства, Миської управи та Повітового казначейства). Автор дослідження особливо наголошував, що окремі документи настільки цікаві й змістовні, і на його погляд, буде доречним “привести їх оригіналом” та доповнити місцевими переказами, спогадами “глибоких старців”, записаними ним в 1870 – 1880-х роках⁵. Яка саме кількість документальних джерел була використана Я. Новицьким у ході написання історії м. Олександрівська, важко сказати, позаяк посилання оформлені тільки на архіви, а не на конкретні справи. Проте надрукованих витягів (іноді у вигляді декількох речень) із документальних та наративних джерел нараховується 37, із яких у контексті дослідження козацьких формувань постсічового періоду значний інтерес складають: витяги зі справ Покровського собору та Олександрійського предводителя дворянства про намагання селян навколишніх до військових земель сіл приєднатися до азовських козаків із записом до козацького стану⁵; список прізвищ запорозьких, чорноморських та катеринославських козаків — засновників Олександрівська; коротенькі витяги зі справ про виконання церковних обов’язків у повіті престарілими козаками; витяги з розписів Олександрівська за 1792 – 1797 роки про перебування в місті катеринославських козаків та виборних отаманів, що управляли ними⁵. Заслужують на увагу й додатки до розвідки, де також вміщені документи різної видової належності з інформацією про перебування колишніх запорожців уже в складі козацьких формувань постсічового періоду⁵.

Знайомство Я. Новицького з наданими А. Скальковським матеріалами, спонукали до нових пошуків. Протягом 1889 – 1910 років дослідник здійснив у періодичних та наукових виданнях 18 публікацій різноманітних документів та заміток, які дозволяють простежити долі запорозьких, чорноморських, катеринославських козаків; дослідити родоводи козацької старшини постсічового періоду, пояснити причини поновлення козацьких військових з’єднань південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – XIX століття. Значення цих публікацій вкрай важливе, бо до сьогодні не дійшла більшість першоджерел, якими користувався Я. Но-

вицький. До того ж переважна частка оприлюднених Я. Новицьким документів була взята не з власних зібрань А. Скальковського чи інших дослідників, а з місцевих архівів. Використання матеріалів повітових архівних установ Катеринославської губернії для наукової праці було високо оцінене як сучасниками, так і нащадками. Свого часу Я. Новицького називали та продовжують вважати чи не єдиним дослідником історичної території Запорожжя з її славними козацькими традиціями.

Розглядаючи документальний матеріал основою своїх студій, Я. Новицький разом із тим великого значення надавав усним джерелам. Збір фольклорно-етнографічного матеріалу для дослідника був таким же важливим як історичного. Тому й обійшов він усі куточки історичної території Запорозької Січі, зафіксувавши унікальні зразки усної народної творчості. Дослідник намагався визначити співвідношення між наративом і документальним матеріалом, перевірити записані ним зразки усних переказів із документальними джерелами. Поєднання рукописного матеріалу з усними джерелами дозволяло Я. Новицькому відтворювати неповторні сторінки повсякденного життя мешканців колишніх Запорозьких Вольностей. Опрацьовані дослідником Запорозького краю матеріали місцевих архівів та записані ним усні перекази старожилів, свідків пам'ятних подій стали основою ряду історичних і статистичних праць. Поміж таких розвідок звертає на себе увагу праця дослідника «С берегов Дняпра (Очерки Запорожжя). Путевые записки и исследования» В своєму дослідженні Я. Новицький не тільки зафіксував розповіді 70-річного діда Миколи Білого — внука «війська Чорноморського полкового осавула» Федора Білого, а й наводить витяги з документальних джерел, які зберігалися в родині Білих не одне покоління й були зафіксовані в справі про родовід Білих, що відклася в Архіві предводителя дворянства Олександрійського повіту. Серед наведених документів увагу привертають: а) паспорт полкового осавула Ф. Білого за підписом військового судді Антона Головатого, виданий на термін з 9 жовтня 1792 по 30 травня 1793 року для поїздки в с. Губиниху Новомосковського повіту Катеринославської губернії з метою перевезення сім'ї та майна на місце нового поселення війська в Чорноморії; б) посімейний список Федора Білого з фіксацією всіх членів родини; в) патент Військової колегії про надання полковому осавулові армійського чину поручика; г) похвальний лист від 30 квітня 1794 року з визнанням «від-

мінних подвигів та хоробрості”, виявлених Ф. Білим під час штурму Ізмаїла в 1790 році, підписаний О. Суворовим⁶.

Серед значної кількості фольклорного матеріалу, зібраного Я. Новицьким, яскраво виділяються й усні перекази про козацькі військові формування останній чверті XVIII – XIX століття, мешканців козацьких військових земель, нащадків славних козацьких родів⁶. Оскільки дослідник цілеспрямовано фіксував оригінальні й разом із тим маловідомі чи невідомі місцеві зразки фольклору, пов’язані з історією населення колишніх Запорозьких Вольностей, то записані, й згодом опубліковані усні джерела переважно торкаються саме сторін життя чорноморських, катеринославських та азовських козаків. Поміж зафіксованих Я. Новицьким усних переказів чітко виділяються декілька груп джерел, пов’язаних із соціальним походженням оповідачів. Якщо спогади належать колишнім козаками чи офіцерам іррегулярних формувань, то їх зміст мало чим різниться від офіційно зафіксованої історії козацьких з’єднань. Такими є перекази 86-річного полкового осавула Азовського козацького війська Андрія Івановича Матвієнка, зафіксовані Я. Новицьким⁷. Вони доволі сильно перекликаються з викладеною сином наказного отамана Йосипа Гладкого підполковником Василем Гладким версією історії Азовської козаччини⁸. Якщо ж спогади належать селянам навколишніх по відношенню до військових земель сіл, то в їх розповідях простежується шанобливе ставлення до козаків, робиться наголос на збереженні останніми давніх дідівських звичаїв і традицій, часто приводяться приклади супротиву, непокори офіційним властям через попрання козацьких прав та вольностей. Для цієї групи спогадів характерна міфологізація помітних дійових осіб, особливо таких, що походили з нижчих верств населення. Так, перекази 93-річного Гната Кашпира з села Хрестовки Маріупольського повіту Катеринославської губернії, записані Я. Новицьким у 1904 році, не тільки демонструють шанобливе ставлення до азовців, але й повідомляють про бунтівника Засоріна, що “багатих грабував, а бідних наділяв”⁷. Видаються дещо дивними такі свідчення, бо прізвище Засоріна фігурувало в діловій документації й зокрема в іменних списках офіцерського складу з зазначенням, що офіцер “гарної поведінки”, добре зарекомендував себе на службі на Кавказі.

У переказах колишніх запорозьких козаків простежується прагнення підтвердити свою належність до козацького стану шля-

хом приєднання до іррегулярного формування. Звертають на себе увагу спогади 88-річного Микити Джигиря з Кушугумівки Олександрійського повіту Катеринославської губернії, який переповідає про намагання колишніх запорожців, що незалежно від їхнього бажання стали селянами графа Лита, приєднати до азовських козаків⁵. Я. Новицький дуже ретельно перевіряв зафіксовані перекази, співставляв їх із документальними матеріалами. Зокрема, для того щоб перевірити спогади колишнього запорожця Я. Новицький працював із матеріалами архіву Олександрійського предводителя дворянства, де віднайшов справу за 1840 рік, у якій фіксувалися вимоги селян Кушугумівки включити їх до складу Азовського війська та факт відправлення Афанасія Грецяя до наказного отамана Азовської козаччини з метою якнайскорішого вирішення питання. Зафіксовані й оприлюднені Я. Новицьким зразки усної творчості цінні науковим коментуванням, документальною точністю, оригінальністю. Переважна більшість спогадів та переказів, оприлюднених дослідником, не була раніше зафіксована, натомість широко використовувалася сучасниками, та наступниками.

Краще познайомитись із зібраними матеріалами талановитого та самовідданого дослідника Запорозького краю допомагає і рукописний фонд Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. Так, у фонді „Історичні матеріали” ІР НБУ значна частка документів, які торкаються сторін життя мешканців козацьких станиць та хуторів, помічені позначкою „Збірка Новицького”. Зібрані Яковом Павловичем Новицьким матеріали до історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття представлені: 1) паперами Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь; 2) справами ратуші м. Олександрівська^{9, 10, 10}; 3) документами повітових судів, у яких обвинуваченими є козаки військових формувань; 4) відомостями, підготовленими за результатами “ревізських сказок”^{12, 13}.

Папери Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь представлені переважно справами, заведеними в зв'язку з виконанням указів Катеринославської духовної консисторії стосовно військового населення козацьких формувань; будівництва й облаштування військових храмів та молитовних будинків; проведення церковних свят на землях козацьких військ¹⁴. Серед матеріалів Олександрійського духовного правління за 1830-ті роки XIX століття повнотою та інформативним навантаженням

виділяються справи, в яких роз'яснюються: розпорядження, пов'язані з освячення новозбудованих молитовних будинків на землях Азовського козацького формування; заходи, до яких слід вдатися, щоб забезпечити у щойно створених приходах порядок; обов'язки та права військових священників¹⁴.

Показовою для консисторій Півдня України є справа, заведена на прохання п'ятьох священників Азовського козацького війська, які разом із козаками-запорожцями вийшли з-за Дунаю, а згодом за незнанням установлених офіційною російською церквою порядків, попросили про відправлення їх до Преображенського монастиря, що в містечку Берладі Подільської губернії та “того, що знаходиться на землях Чорноморського козацького війська”. В ході розслідування виявилось, що до 1833 року вони обвінчали декілька незаконних шлюбів, вели (з точки зору російської офіційної церкви) спрощене богослужіння, порушували й інші норми синодального законодавства. Щире каяття священників у порушенні норм, вироблених російською церквою, їх власне прохання про відправлення до монастирів не врятувало служителів культу від покарання: священника Чернявського було віддано під суд “за обвінчання незаконних шлюбів”. Інші через похилий вік не потрапили під духовний суд, а були відправлені до монастирів під особливий нагляд тамтешніх властей. Новопризначені у військо священники також потрапили під особливий контроль представників Олександрівського духовного правління, які в свою чергу повинні були у випадку порушення церковного законодавства одразу рапортувати єпархіальному керівництву¹⁴.

Привертають до себе увагу справи з розписами козацьких станиць Олександрійського та Маріупольського повітів, а також сповідальні книги мешканців військових земель, які велися священниками приходів¹⁵. Вони є об'ємними за обсягом та інформативно навантаженими за змістом. Так, наприклад, “Розпис населення козацького селища Петровського” за 1810 – 1836 роки є щорічним повним посімейним переписом населення Петровського посаду (з 1832 року – станиці) з вказівкою віку кожного члена родини; чинів, звань, посад глави сім'ї та його синів, що живуть разом із батьком. Вказаний розпис разом із сповідальними записами на протязі 26 років фіксує щорічні кількісні та якісні зміни складу населення посаду (згодом станиці); дає чіткі уявлення про вікові та соціальні групи мешканців військових земель, відомості про смертність і на-

роджуваність у межах станиці; показує, навіть, зміну настроїв та пріоритетів козацького населення, просування офіцерів і козаків по сходінках військової кар'єри. Щороку священник церковного приходу складав і звідну відомість із вказівкою кількості осіб обох статей; висповіданих і невисповіданих членів родин (обов'язково вказувалася причина невиконання церковної треби); фіксував соціальний стан мешканців приходу; в кінці документу священник підписувався в тому, що “непрописаних дворів” немає, втікачів ніхто не переховує, розкольників, які противляться законам святої церкви, у приході не виявлено, а якщо такі проявлялися, то детально розписувалися заходи, що вживалися для викоренення криволи¹⁵. Водночас зі складанням розписних та сповідальних книг священники вели і метричні книги, де фіксували хрещених, їх рідних та названих батьків; померлих; тих, хто укладав шлюб чи розривав його. Разом із попередніми різновидами поточної документації метрики є цінним джерелом із соціальної історії не тільки окремого взятого військового населеного пункту, а й повіту та регіону в цілому.

Серед паперів Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь привертає увагу й офіційне листування про загальні церковні справи, царські маніфести, укази та вжиті згідно з ними заходи на місцях. Листи дають можливість простежити настрої населення козацьких станиць стосовно напрямків державної політики у південному краї.

Відомості про священників, які відбувають треби у козацьких церквах та молитовних будинках Азовського війська, містяться в формулярних списках духовенства Олександрівського та Маріупольського повітів.

У справах Олександрівської ратуші віднайдено матеріали, в яких відклалися джерела не тільки до історії міста, а й округи. Маємо певну кількість документів, записок, витягів із поточної документації XIX століття про козацькі населені пункти Олександрівського повіту¹⁶. Їх доповнюють статистичні відомості про кількість осіб обох статей із вказівкою соціального стану і придатних чи непридатних ділянок землі, якою мешканці Олександрівського повіту володіли чи користувалися.

Серед матеріалів, зібраних Я.П. Новицьким, зберігаються справи повітових судів про притягнення козаків іррегулярних формувань до відповідальності за карні злочини¹⁶. Звертають на себе увагу і витяги з ревізьких “сказок”, що містяться в цього ж таки

фонді. Вони суттєво доповнюють інформацію про чисельність населення в межах козацьких населених пунктів, кількість придатної і непридатної військової землі, уточнюють дані стосовно соціального та національного походження козаків, дають змогу простежити рівень розвитку козацьких господарств.

У цілому можемо констатувати, що залишений нам науково-творчий спадок Я.П. Новицького до сьогодні залишається всебічно не дослідженим і таким, який продовжує надихати дослідників до нових пошуків та відкриттів. Зібрані талановитим знавцем запорозької спадщини матеріали до історії південноукраїнської козащини постсічового періоду є тому яскравим підтвердженням. А поєднання унікальних зразків унікальні усної народної творчості з архівними матеріалами різних установ і відомств дозволило дослідникові відтворити справжній вир життя мешканців колишніх Запорозьких Вольностей у всій його повноті та неповторності.

Література та джерела

1. Ж-ко М. Я. Новицький // Дніпрові хвилі. — 1912. — № 18-19. — С.248.
2. Новицький Я. Матеріали для історії запорозьких казаків (Из Сечевого архива за 1770 – 1771 год) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Коммисии. — Екатеринослав, 1909. — Вып. V. — С. 1–98.
3. Новицький Я. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии 1775 – 1788 гг. Архивные источники // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Коммисии. — Екатеринослав, 1904. — Вып. I. — С.61–93.
4. Новицький Я. История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной комиссии. — Вып. III. — Катеринослав, 1905. — С 1–176.
5. Новицький Я. История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 гг. // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С.50, 185, 212,210–263, 271–303.
6. Новицький Я. С берегов Дняпра (Очерки Запорозжя). Путевые записки и исследования // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С.50,50-51, 164, 212,308-313.
7. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 2. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С.308-311. 312.
8. Гладкий В. Осип Михайлович Гладкий — кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789 – 1866 // Русская старина. 1881. — № 2.
9. Інститут Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України ІР НБУ. — Ф. II, № 24886.

10. IP HBY. – Ф. II, № 24896.
11. IP HBY. – Ф. II, № 23836-23839.
12. IP HBY. – Ф. II, № 24660-24662.
13. IP HBY. – Ф. II, № 24623-24627.
14. IP HBY. – Ф. II, № 24479-24488.
15. IP HBY. – Ф. II, № 24489-24494.
16. IP HBY. – Ф. II, № 215.

Публікації Я.Новицького на сторінках «Катеринославських губернських відомостей»

«Катеринославські губернські відомості» (далі КГВ) як складова російської офіційної регіональної преси з'являються у ХІХ ст. і до 1872 р. залишаються єдиною газетою у всій Катеринославській губернії, займаючи вагоме місце в системі періодичних видань Російської імперії. Її діяльність була чітко регламентована законодавством і довгий період, виходячи з Положення про видання «губернських відомостей» та згідно з указом 1837 р., вона виступала провідником урядової політики під контролем місцевої адміністрації, тобто губернського правління. За цим указом КГВ додержувалися чітко визначеної програми друку статей за наступною тематикою: 1) постанови та положення; 2) казенні об'яви; 3) повідомлення; 4) приватні об'яви¹, а також статей про «надзвичайні події в губернії», «про стан як казенних, так і приватних фабрик та заводів», «про поліпшення сільського господарства та доведення», «про стан ремесла та торгівлі в губернії», «про відкриття в губернії нових навчальних закладів», «історичні відомості про губернію» і т. і.²

З часом програма КГВ розширюється, що в першу чергу пов'язано з діяльністю редакторів. Адже, як відомо, зміст «губернських відомостей» багато в чому залежав від здібностей редактора. Деякі з них не втомлювали себе пошуком тем для публікації в місцевій газеті. В такому разі сторінки видання заповнювалися виключно матеріалами з центральної преси³. А в період, коли газета знаходилась в руках енергійного публіциста, в ній, незважаючи на обмеженість програми, з'являлися змістовні статті. «Губернські відомості» не мали коштів на утримання штату співробітників, але іноді мали широке коло кореспондентів, що також значною мірою пояснювалось умілим керівництвом редактора місцевого друкарського органу. Серед редакторів КГВ особливою активністю відзначалися М.Мізко, І.Барановський, Ф.Преображенський. Так, наприклад, завдяки енергійній діяльності випускника факультету Харківського університету М.Мізка, який у 1845 р. став редактором неофіційної частини КГВ⁴, були започатковані відділ місцевих новин, краєзнавчих матеріалів, рецензій на театральні вистави тощо, які друкувалися в «Прибавлениях». М.Мізко публікував у газеті і

власні краєзнавчі розвідки. Діяльність іншого редактора неофіційної частини КГВ, про якого маємо відомості, знаходилась під впливом ідей просвітництва. І.Барановський, що редагував КГВ в кінці 50-х рр. XIX ст., був близький до учасників «Клубу піквіків». В цей час кореспондентами були організатори гуртка М.Баллін та М.Стопановський. Їх спільна співпраця дозволила часопису виступити з однією з самих яскравих в регіональній пресі програм з селянського питання⁵. У 1888 р. редактором неофіційної частини газети стає Ф.Преображенський – людина, яка швидко реагувала на потреби суспільства в певного роду інформації. Прикладом цього може стати поява таких рубрик, як метеорологічні спостереження та лікарсько-санітарна замітка, що стало відповіддю на запити катеринославської громади⁶. В цей період КГВ, як і решта «губернських відомостей», повністю змінили зовнішній вигляд та власну структуру: неофіційна частина з січня 1888 року почала виходити у вигляді окремої газети двічі на тиждень, інформація віднині розміщувалась на трьох смугах та диференціювалась за наступними рубриками: телеграми Північної телеграфної агенції, місцева хроніка, кореспонденція, внутрішні повідомлення, бібліографічні замітки, метеорологічні спостереження, поліцейські відомості, думські засідання, з області народних легенд, оголошення. Вперше з'являється провідна стаття, розташована на першій смузі, яка відображає актуальні в суспільстві теми. Відтепер програма КГВ включала відомості з етнографії, топографії, геології, археології, статистики, а також інформацію стосовно сільського господарства, промисловості, міської та земської діяльності.

Але не дивлячись на невичерпність КГВ як історичного джерела, що потребує ґрунтовного вивчення та опрацювання, дослідження часопису в науковій літературі, залишаються непередставницькими, однією з причин чого стала розпорошеність та обмеженість доступу до них (переважна більшість випусків газети зосереджена на теренах Російської Федерації: Російський державний історичний архів, Бібліотека Російської Академії наук, Російська національна бібліотека). КГВ відносяться до офіційної періодичної преси Південної України, вивченням особливостей якої наразі займаються лише в рамках історії становлення та розвитку періодичної преси та журналістики Російської імперії або України другої половини XIX ст. Так, виділяються роботи О.Школьної⁷ та І.Гребцової⁸, які займалися вивченням розвитку періодичної преси

Катеринославщини та Південного степового регіону відповідно, в тому числі досліджуючи і КГВ. Але окреслені роботи надають тільки загальну інформацію про видання і розглядають його лише в рамках офіційної періодики регіону. Серед інших робіт заслуговують на увагу джерелознавчі дослідження «губернських відомостей» інших регіонів Російської імперії. Це зокрема роботи російської дослідниці Л.Бурмістрової, яка вивчала інформативні можливості «губернських відомостей» в дослідженні різних питань історії суспільно-політичного, культурного та соціального життя провінції на прикладі «Казанських губернських відомостей», «Саратовських губернських відомостей», «Нижегородських губернських відомостей» та «Самарських губернських відомостей»⁹. Також слід виділити праці сучасних українських учених І.Зайченка, В.Бобкова та А.Непомнящого¹⁰, котрі вивчали «Чернігівські губернські відомості» та «Таврійські губернські відомості» відповідно, як тип урядової преси, джерело з суспільно-політичної історії та джерело з історичного краєзнавства Криму.

Повертаючись до проблематики обраної теми, зауважимо, що одним з діяльних кореспондентів КГВ був Я.Новицький, який активно публікувався у часопису в період з 1887 по 1889 рр. Роботи дослідника з'являються одразу в декількох відділах газети: провідна стаття («К истории народного образования в Екатеринославской губернии», «Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886)») та історико-краєзнавчий відділ, до якого відносимо публікації під назвою «Из церковной летописи», «Из недавнего прошлого», «К истории Запорожья», «Материалы для истории колонизации Новороссийского края», «Из истории народных преданий, поверий и рассказов» та «Песни казацкого века». При цьому слід зазначити, що формування історико-краєзнавчого відділу було покладено на Я.Новицького редакцією газети. Таким чином, дослідник отримав можливість опублікувати матеріали історико-етнографічних досліджень з власного рукописного збірника.

Треба зауважити, що кореспондентська діяльність Я.Новицького в КГВ не була поодиноким, а скоріше стала продовженням втілення в життя задуму дослідника написати серію статей, «щоб дати матеріал людям науки»¹¹. Цей намір, на думку С.Абросімової, з'явився в Якова Павловича під впливом спільних з Д.Яворницьким досліджень (топографічні розвідки, складання

карт запорізьких земель, фотографування козацьких старожитностей, запис пісень та оповідань старожилів). І дійсно, Я.Новицький також публікується в таких виданнях, як катеринославська газета «Днепр» («Запорожье в памятниках народного творчества») та «Киевский телеграф»¹².

Публікації Я.Новицького в КГВ можна віднести до таких груп матеріалів газети, як передові статті, документальні матеріали та нариси¹³. Провідні статті Я.Новицького, до яких можна віднести публікації дослідника за 1887 р. («К истории народного образования в Екатеринославской губернии», надруковані в 52, 58, 62 та 63 №№ КГВ, що збереглися у вигляді окремого видання¹⁴) та публікації за 1888 рік (з 15 по 22 №№ КГВ Я.Новицький публікував «Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886)», що ґрунтуються на звітах та кошторисах Олександрівського повітового земства та управи¹⁵), розташовувалися на першій смузі часопису і були представлені в такому аналітичному жанрі періодики, як стаття. Крім провідних статей Я.Новицький публікував ще й статті «Статистико-экономическое состояние г. Александровска по архивным данным 1829 года»¹⁶ та «К истории запорожской живописи»¹⁷.

Стаття – один з найважливіших аналітичних жанрів, що дозволяє глибоко та ґрунтовно, з використанням наукового підходу висвітлювати проблеми соціальної дійсності, осмислювати їх та теоретично поєднати. Стаття за структурою являє собою комплекс положень, роздумів, суджень та умовиводів, тобто системи доказів, що спирається на виявлені причинно-наслідкові зв'язки між окремими фактами. При цьому для статті характерні масштабні висновки, зроблені на основі фактологічних даних, розглянутих в сукупності. Факти ж можуть бути взяті з різних джерел: офіційних документів на кшталт наказів, постанов та звітів державних установ, особистих спостережень, листів до редакції, книг тощо. Слід зазначити, що головним призначенням фактів в статі є ілюстрація певних положень, висновків, теоретичних схем, внаслідок чого останні найкращим чином вписуються у загальну картину й контекст¹⁸. Ступінь вірогідності інформації такого жанру періодики, як стаття, визначається властивостями самого жанру. По-перше, слід звернути увагу на особливості подання матеріалу в статті. Так, уже сам аналітичний характер публікації вимагає від дослідника критичного ставлення до останнього, адже, як відомо, він не передбачає пов-

ноту подачі матеріалу з певного питання, що обмежує нас в дослідженні цієї проблеми; існує загроза одностороннього висвітлення питання через можливу упередженість автора статті; не завжди визначене походження фактологічного матеріалу, наведеного в статті, може призвести до безпідставних висновків в разі прямої апеляції до її тексту; висновковий характер публікації підтверджує її вірогідність, чим ставить під сумнів загальний зміст. По-друге, залишається невизначеним вплив особистості автора на зміст, характер, направленість та репрезентативність матеріалу статті.

Як наведені аспекти можуть впливати на достовірність статей Я.Новицького з історії освіти Катеринославської губернії, розміщених в КГВ, розглянемо на конкретних прикладах. Його статті загалом можна віднести до справжнього наукового дослідження в галузі освіти в сучасному розумінні. Відомий дослідник історії та етнографії Запоріжжя Я.Новицький співпрацював з багатьма представниками інтелектуальної еліти Катеринослава к. XIX – поч. XX ст., що працювали в таких організаціях, як Наукове товариство Катеринослава, музей ім. О.Поля, Катеринославська губерньська вчена архівна комісія, що являла собою історичне товариство¹⁹. В коло наукових інтересів Я.Новицького входила також освіта краю, що було втілено в дослідженні історії народної освіти Катеринославської губернії і знайшло своє відображення в публікації статей КГВ, активним співробітником якого він був²⁰. Інтерес до освіти пояснюється також його професійною діяльністю, оскільки Я.Новицький протягом 40 років займався викладацькою діяльністю, а з початку 80-х рр. його обирають секретарем олександрівської училищної ради. Робота в земстві відкриває перед дослідником нові можливості. Я.Новицький отримав повний доступ до всіх офіційних документів, що стосуються освіти в повіті та проходять крізь училищну раду та земство, що яскраво простежується в самих публікаціях. Якщо для написання статей, розміщених в КГВ за 1887 р. Я.Новицький спирається на такі джерела, як архівні справи Покровського собору та Устав про народні училища, то з отриманням посади секретаря олександрівської училищної ради у 1888 р. він вже повністю спирається на звіти олександрівському училищному зібранню від його членів та попечителів шкіл про стан народної освіти в повіті за відповідний час, про що говорять наступні дані: в 1888 та 1889 рр. жодного разу не зустрічаються статті, які б розкривали питання розвитку освіти на решті території губернії, крім

Олександрівського повіту, що являють собою копії звітів попечителів шкіл повіту з коротенькими коментарями від автора²¹. До речі, згадані статті є унікальним джерелом, що збереглися завдяки такій діяльності Я.Новицького. Справа в тому, що вони містять звіти попечителів навчальних округів за 1866-1886 рр., які, на жаль, не збереглися навіть в Державному архіві Запорізької області, в якому можна знайти відповідні відомості починаючи лише з 1882 навчального року, а відтак вважаються втраченими звіти за період з 1882 по 1886 рр. Іншим, не менш унікальним джерелом для вивчення освіти є статті Я.Новицького, опубліковані у КГВ за 1887 рік у вигляді окремого видання під назвою «К истории народного образования в Екатеринославской губернии»²². Написані на основі архівних справ Покровського собору, переписки між дворянами повіту, рукопису штатного наглядача, що не збереглися, Уставу про народні училища тощо, статті містять інформацію стосовно появи перших церковнопарафіяльних шкіл по всім повітам Катеринославської губернії, а також окремо про училища Олександрівської фортеці та вже повітового міста Олександрівська у 1785 – 1880 рр. Отже, для написання даного дослідження Я.Новицький залучив велику кількість джерел різного походження: від документальних до джерел мемуарного характеру та застосував відповідні методи дослідження останніх, завдяки чому дану роботу можна розглядати як історичне дослідження, а отже, для його подальшого використання постає необхідність проведення історіографічного аналізу цієї праці. До речі, відомості про створення та функціонування перших в губернії навчальних закладів єдині, що збереглися на сьогоднішній день. Звісно вони обмежені тими джерелами, на основі яких написані, але, враховуючи відсутність будь-яких інших даних з цього періоду, мають значний інформативний потенціал.

Майже така сама ситуація і зі статтями «Статистико-экономическое состояние г. Александровска по архивным данным 1829 года» та «К истории запорожской живописи». Як зазначає автор, особливу цінність для науковців представляють матеріали архівів місцевих органів влади та приватні архіви посадових осіб. В Олександрівську в цьому відношенні цікаві архіви Покровського собору (з 1772 р.), повітового казначейства (з 1806 р., особливо ревізські казки) та предводителя дворянства (з 1797 р.). При цьому Я.Новицький наголошує, що посада предводителя дворянства, який очолював різні відомства, завжди зносилася з останніми у ви-

рішенні питань суспільного значення та благоустрою, що і позначилося на змісті самого архіву. Відтак, згаданий архів містив справи з даними про кількість поселень та жителів всіх станів та віросповідань, про врожаї, народні лиха (епідемії, повінь, засуха, сарана, град), рекрутські набори тощо. Для написання першої статті автор використав додатки до табелів статистичних відомостей за 1829 р. з архіву предводителя повітового дворянства, що являли собою перший з заснування повіту звід статистичних даних, а також офіційно-особистісну документацію останнього.

Стаття про долю козацького живопису постала як наслідок експедиційної та евристичної діяльності дослідника. Вона ґрунтується на оповіданнях старожилів Олександрівського повіту і має оглядовий характер. Саме тому не слід спиратися на наведені в ній факти. Останні потребують ретельної перевірки, бо несуть «випадкову» інформацію, що, треба зауважити, не є характерним для більшості статей дослідника.

Загалом, розглянувши особливості жанру провідних статей Я.Новицького та їхньої джерельної бази, можна зробити висновок про найбільш високу ступінь достовірності викладеної ним інформації через найбільшу кількість використаних ним джерел офіційного походження та дослідницькі якості автора. Вони в повній мірі передають дані офіційної земської статистики та проведених перевірок і мають значний інформативний ресурс, на що повинен звернути увагу дослідник при вивченні згаданих джерел.

Публікації Я.Новицького в історико-краєзнавчому відділі КГВ відносяться до таких груп матеріалів газети, як нариси та документальні матеріали (публікації в рубриках: «Из церковной летописи», «Из недавнего прошлого», «К истории Запорожья», «Материалы для истории колонизации Новороссийского края», «Из истории народных преданий, поверий и рассказов» та «Песни казачьего века»). Вони являють собою археографічні публікації (внутрішньо-церковна документація з архіву Покровського собору, службова документація палати державного майна та окружних начальників, копії та оригінали грамот козацької доби, копії документів про заселення Новоросійського краю менонітами) та фольклорно-етнографічний матеріал (представлений усноїсторичними дослідженнями Південної України). Слід зазначити, що КГВ друкували їх з посиланням на рукописний збірник Я.Новицького. Наразі достеменно невідомо, що це за збірник. Можна лише припустити,

що це той самий втрачений Я.Новицьким у 80-х рр. збірник пісень, надісланий ним до Південно-західного відділу РГТ, членом якого він був з 1876 р. У такому випадку КГВ перетворюються на унікальне історичне джерело, за допомогою якого можна реконструювати наукову спадщину видатного дослідника Запоріжжя.

Щодо самих публікацій, зазначимо, що під рубрикою «Из области народных преданий, поверий и рассказов» Я.Новицький друкував розповіді старожилів з певної тематики. Згадані публікації Якова Павловича в КГВ можна класифікувати за наступними напрямками: 1) історія козацтва: даний напрям включає в себе питання походження українського козацтва, його побуту, господарської діяльності, традицій, обрядовості, військової майстерності та хитрощів, проявлених у походах та в боротьбі з «ляхами» й татарами, особливостей козакування, наслідків зруйнування Запорозької Січі, переселення козаків після ліквідації Січі, діяльності історичних постатей, народної характеристики козацтва як феномену та соціального явища; 2) окремі, не пов'язані між собою сторінки з історії України, як-то розповідь Івана Кардаша з Олександрівки про голод взимку 1813 р., що отримав в народі назву «драна зима»²³, розповідь Андрія Іваненка з с. Ольжинського Маріупольського повіту про випадок з литвинами під час походу під Полтаву в часи царювання Петра I²⁴, розповідь Палажки Касьяненко з Малої Михайлівки Олександрівського повіту про оплакування тещі²⁵, розповідь Оксентія Орла з Кушугумівки Олександрівського повіту про химородника Феська, що лікував людей²⁶. Зазвичай в таких публікаціях автором наводився уривок опитування респондентів, при цьому дослідник міг робити певні уточнення або переклад слів з української мови. Іноді автор подавав до друку одразу декілька розповідей старожилів²⁷. В такому разі він позначав їх як різні варіанти відповідей з певної теми та пронумеровував їх. Крім того подавалась інформація стосовно респондента: прізвище, ім'я, вік опитуваного, місце проживання та дата проведення опитування. Хронологічні рамки проведених Я.Новицьким опитувань, публікації яких знаходимо на сторінках КГВ за 1888-1889 рр., охоплюють період з 1876 по 1888 рр., а географія проведення – територію Катеринославської губернії (в КГВ зустрічаються назви наступних населених пунктів: Олександрівка, Краснокутівка, Кушугумівка, Балабине, Мала Михайлівка, Покровське, а також рибальня та Бакша на острові Хортиця Олександрівського повіту та саме повітове місто Олександ-

рівськ, Ольгинське Маріупольського повіту та Язикове і Любимівка Катеринославського повіту).

Таку саму інформацію стосовно респондентів автор додавав до публікацій під назвою «Песни казацкого века», які, починаючи з 15 червня 1888 року, періодично друкуються в неофіційній частині «Катеринославских губерньских ведомостей». При цьому Я.Новицький зазначає, що «Песни» він публікує на прохання самої редакції та дає пояснення принципу друку останніх, повідомляючи, що деякі варіанти пісень супроводжуватимуться поясненнями стосовно історії самих пісень, подій або осіб, про яких йдеться в пісні, а декотрі друкватимуться без жодних уточнень «за неможливістю розібратися в хронологии исторических событий». Зазначимо, що «Песни» Я.Новицького є доволі унікальним джерелом, за допомогою якого можливі дослідження образу козацьких ватажків в народному представленні, а також найбільш яскравих моментів з військової історії козацтва²⁸. В піснях, опублікованих в КГВ, розкриваються образи славнозвісних козаків: гетьмана низових запорожців Богдана Ружинського²⁹, полковника реєстрового козацтва Нестора Морозенка³⁰, козаків Авраменка³¹, Перебийніса³² та Супруна. Стосовно останнього сам дослідник зазначав, що не знайшов достовірних даних і вказав на суперечливу інформацію. Справа в тому, що важко встановити, про яку особу йдеться в пісні: чи то про Супруна Морозенка, сучасника Богдана Хмельницького, який служив в Лютенській сотні Полтавського полку, або ж про родича полковника Нестора Морозенка³³. Пісні Я.Новицького зазвичай супроводжувалися прикінцевими коментарями (історичні довідки стосовно подій та осіб, викладених в піснях, обставин їх запису, долі самих пісень) та уточненнями (переклад українських слів на російську мову, інші варіанти тексту пісень). До особливостей даних публікацій можна віднести спроби Я.Новицького систематизувати викладену в текстах пісень інформацію, додаючи до них коротенький зміст, що полегшувало сприйняття матеріалу читачем. Крім того, згадані публікації супроводжувалися списком видань, які дають змогу ознайомитися з іншими варіантами представлених пісень та отримати додаткову інформацію стосовно подій або осіб, про яких йде мова в них.

Щоб вирішити проблему вірогідності інформації та встановити інформаційний потенціал публікацій Я.Новицького, що ми відносимо до фольклорно-етнографічного матеріалу, потрібно

співвіднести останні з жанрами газетної періодики та встановити їх жанрову приналежність. Умовно жанри періодичних видань можна об'єднати в 3 групи: інформативні, аналітичні та художньо-публіцистичні³⁴. Саме художньо-публіцистичні жанри нас і цікавлять. До них належать такі газетні жанри, як фейлетон, памфлет, есе, епіграма, пародія, зарисовка та нарис, котрий як родове поняття, в свою чергу, включає в себе жанри портретного, проблемного та подорожного нарису. Як різновид проблемного жанру деякі дослідники виділяють науково-художній нарис³⁵, до якого і можна віднести публікації Я.Новицького в рубриках «Песни казацкого века» та «Из области народных преданий, поверий и рассказов». У нарисі, що публікується в періодичній пресі, на першому плані опиняються герої з реального життя, що нас оточує. Нарис як жанр публіцистично наповнений, образно відображає події та явища дійсності, героїв цих подій та явищ. Від інших публіцистичних жанрів нарис відрізняється своєю художністю та образністю, від літературних – конкретністю та точністю відображення реальних фактів та явищ. Нарис як жанр газетної публіцистики багатогранний, глибший своїм входженням в проблематику повсякденного життя. Певним чином виступає в ролі оперативного інструменту пізнання дійсності. Згадані публікації Я.Новицького в КГВ відповідають завданням та властивостям науково-художнього нарису. Проблема вірогідності інформації даних публікацій необхідно вирішувати виходячи з особливостей жанру, в якому вони представлені, а також враховуючи досвід джерелознавчого аналізу усної історичних джерел. В даному випадку представлений матеріал потребує ретельної перевірки викладених фактів, що свідчить про ймовірнісний характер публікацій. Але, даний факт ні в якому разі не позначається на їх інформативному потенціалі. Пісні та оповідання, записані Я.Новицьким, мають значний інформативний ресурс та можливості у дослідженні наступних питань: історія запорізького козацтва (виникнення запорізького козацтва, його політична, військова та економічна діяльність, побут, культура, постаті козацьких ватажків, ліквідація Запорізької Січі), окремі сторінки з історії Південної України, вивчення проблем історичної свідомості з усіма її складовими шляхом дослідження вищезгаданих усної історичних джерел, дослідження регіональних особливостей історичних пісень та оповідань, записаних Я.Новицьким, стану розвитку історичної науки на губерньському рівні в зазначений період тощо.

До відділу історико-краєзнавчих матеріалів окрім розглянутого фольклорно-етнографічного матеріалу також увійшли археографічні публікації дослідника в рубриках «Из церковной летописи», «Из недавнего прошлого», «К истории Запорожья», «Материалы для истории колонизации Новороссийского края». Як вже згадувалося, Я.Новицький довгий час працював над справами з архіву Покровського собору, в результаті чого написав не одне історичне дослідження, використовуючи ці документальні джерела. Частину цих матеріалів, що представляють собою внутрішньо-церковну документацію, дослідник друкує в КГВ. До них відносяться справи про засоби покарання духовенства за прорахунки по службі, дурну поведінку та всілякі злочини (наводяться документи, в яких мова йде про крадіжку 3-х коней, пияцтво та самовільство з боку диякона Івана з Новомосковського повіту, а також про гріховні походеньки священника Романа Андрієвського до «дівки» Зіновії Куцини, його непокору своєму керівництву, схильність до інсинуацій та безпідставних доносів, свавілля та мстивий норов, за що останніх і було покарано позбавленням сану та відлученням від церкви)³⁶, резолюції єпископа Новоросійського та Дніпровського Афанасія щодо припинення непорядків в єпархії, а також стосовно підтримки діяльності причетників³⁷ та укази про винагороду духовенства за виконання треб³⁸. В рубриці «Из недавнего прошлого» Я.Новицький опублікував службові документи «епохи управління палатою державного майна та окружних начальників», що з одного боку певним чином характеризують селян, а з іншого – яскраво демонструють зневажливе відношення керівництва до них (йдеться про документ, в якому окружний начальник Джанеев пропонує представникам сільської влади змінити «чабанские, калмыцкие и ногайские» шапки на більш витончені капелюхи та брили в літній період та чорні хороші шапки – в зимовий)³⁹. Археографічними є також публікації Я.Новицького в рубриках «К истории Запорожья»⁴⁰ та «Материалы для истории колонизации Новороссийского края»⁴¹. Як секретар олександрівської училищної ради та попечитель навчальних округів, дослідник частенько відвідував різні села Олександрівського повіту, в кожному з яких співпрацював з вчителями місцевих шкіл, що давало йому змогу отримати від них унікальні історичні джерела. Так, Я.Новицьким були віднайдені та опубліковані в рубриці «К истории Запорожья» тексти двох копій грамоти турецького султана Ахмета III запорізьким козакам та їх від-

повіді султану. Першу з них надала сім'я А.Слишка з Новогупалівки Олександрівського повіту. Даний документ був скопійований в 60-х рр. XIX ст. та містив історичну довідку (виписка з ілюстрованого календаря за 1868 р. про титул султана). Про походження другого рукопису Я.Новицький не надає відомостей, але зазначає, що копія зроблена «сучасним» стилем та має посилення на Московський архів. В «Матеріалах для історії колонізації Новоросійського краю» дослідник публікує копії текстів документів із закликом Катерини II до іноземців щодо заселення Новоросійського краю (1763 р.), договору перших емігрантів-менонітів з російським урядом (1786 р.), звернення російського уповноваженого до менонітів щодо нової хвилі поселень та грамоти імператора Павла (1800 р.). В передмові Я.Новицький подає коротку довідку з історії заселення Новоросійського краю та інформацію стосовно цих копій, які передав досліднику житель колонії Острова Хортиця Йоганн Гільденбрандт. Ці німецькомовні документи були опубліковані в перекладі, який для дослідника зробили вчителі хортицького центрального училища.

Розглянуті археографічні публікації Я.Новицького ми віднесли до такої групи матеріалів газети, як документальні. Особливістю таких матеріалів є те, що останні виникають незалежно від преси і не для преси, однак потрапляють на шпальта газет, бо мають суспільне значення і друкуються до загального відома. В даному випадку сам дослідник наголошував на необхідності друку цих документальних матеріалів для їх подальшого збереження.

Таким чином, публікації Я.Новицького на сторінках КГВ можна віднести до трьох груп матеріалів: передові статті, документальні матеріали та нариси, які ми аналізуємо у відповідності до їх жанрової представленості. Вирішувати проблему вірогідності інформації цих публікацій необхідно враховуючи результати внутрішньої та зовнішньої джерелознавчої критики часопису та специфіку жанрової представленості останніх, адже кожен жанр періодики має свій предмет, мету, методи журналістського відображення дійсності (раціонально-теоретичний, художньо-публіцистичний або поєднання понятійного та образного) та методи репрезентації матеріалу читацькій аудиторії (повідомлення, розповідь або виклад, монологічна або діалогічна форма тощо). При оцінці вірогідності друкованої інформації КГВ необхідно зважати історичну ситуацію, в умовах якої відбувалося становлення, розвиток та жанро-

ве оформлення публікації часопису, внаслідок чого з'являється проблема чіткої класифікації останніх за жанровою представленистю, що, в свою чергу, ускладнює дослідження жанрів та їх впливу на рівень достовірності друкованого матеріалу. Проведений аналіз показав, що найбільш достовірну інформацію несуть документальні матеріали та передові статті Я.Новицького, в яких першочергове місце займають публікації звітів повітових та губернських земств і лише на другому плані опиняються роздуми, поради та умовиводи стосовно окресленої ситуації. Менш достовірними можна вважати такий жанровий вид нарису, як науково-художній.

Література:

¹ Русская периодическая печать (1702-1894). Справочник. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – С. 254-257.

² Навчальний посібник для студентів історичного факультету зі спекурсу «Центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII – початку XX ст. як історичне джерело». – Одеса: Просвіта, 2004. – С. 80-90.

³ Есин Б.И. Русская журналистика 70-80 годов XIX века. – М.: Наука, 1963. – С. 70-78.

⁴ Болебрух А. Г., Стороженко І. Е., Кавун М. Є. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С.78-80.

⁵ Швидько Г. К. Мить дожиною в два тисячоліття // Моє Придніпров'я [WWW document]./ URL <http://www.libr.dp.ua/region/MoyePridneprovya2002.html>. – 2007. – 13 травня. – С. 24.

⁶ Болебрух А. Г., Стороженко І. Е., Кавун М. Є. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С. 76-79.

⁷ Школьна О.Д. Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838-1917 рр. – К.: Просвіта, 1997. – 16 с.

⁸ Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX века). – Одесса: Астропринт, 2002. – 407 с.

⁸ Бурмистрова Л.П. Крестьянский вопрос в губернских ведомостях (1858-1860 гг.) // Вопросы истории, филологии и педагогики. Вып.2. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967. – С. 61-64; Бурмистрова Л.П. Использование губернских ведомостей на страницах «Современника» и «Колокола» в эпоху падения крепостного права // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья. Вып.1. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967. – С. 125-144; Бурмистрова Л.П. Провинциальная газета в эпоху русских просветителей (Губернские ведомости Поволжья и Урала 1840-1850 гг.). – Казань: Издательство Казанского университета, 1985. – 139 с.; Бурмистрова Л.П. Губернских ведомости как исторический источник для изучения культурной жизни российской провинции конца 50-х – начала 60-х годов XIX века // Сборник аспирантских работ. Гуманитарные науки. – Казань: Издательство Казанского университета,

1966. – С. 54-60; Бурмистрова Л.П. Губернских ведомости как для изучения материального положения разночинцев в эпоху падения крепостного права // Сборник аспирантских работ (1964). История и право. – Казань: Издательство Казанского университета, 1965. – С. 52-69.

¹⁰ Бобков В. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело з історії статистичного вивчення Південної Таврії // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. і повідомл. восьмої Всеукр. наук-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. – Львів, 2003. – С. 226-231; Зайченко І. «Черниговские губернские ведомости» (1838-1918 рр.) як тип урядової преси // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. і повідомл. сьомої Всеукр. наук-теорет. конф., Львів, 17-18 трав. 2002 р. – Львів, 2002. – С. 58-62; Непомнящий А. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело історичного краєзнавства Криму // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якововича Варшавчика. – К., 1999. – С. 197-201.

¹¹ Абросімова С. Я. Новицький у колі катеринославських гуманітаріїв // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002 – С. 95-98.

¹² Бровко А., Бровко Б. Козацькі ватажки у фольклорно-етнографічній спадщині Я. П. Новицького // матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002 – С. 42

¹³ Черноморский М. Н. Периодическая печать. – М., 1956. – С. 30-48.

¹⁴ Новицкий Я. П. К истории народного образования Екатеринославской губернии. Екатеринослав. 1887. – С. 1-22.

¹⁵ Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №15. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №16. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №17. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №18. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №19. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №20. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №21. – С.1; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №22. – С.1.

¹⁶ Новицкий Я. П. Статистико-экономическое состояние г. Александровского уезда.

ровска по архивным данным 1829 года // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №80. – С.7.

¹⁷ Новицкий Я. П. К истории запорожской живописи // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №39. – С.3-4.

¹⁸ Ворошилов В. В. Журналистика. – СПб.: Издательство Михайлова В. А., 2020. – С. 221.

¹⁹ Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Проминь, 1959. – С. 230.

²⁰ Карагодин А. И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье: Липс, 2001. – С. 223.

²¹ Новицкий Я. П. К истории народного образования Екатеринославской губернии. Екатеринослав. 1887. –С. 1-22; Новицкий Я. П. Итоги народного образования в Александровском уезде Екатеринославской губернии (1866-1886) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №15. – С.1.

²² Новицкий Я. П. К истории народного образования Екатеринославской губернии. Екатеринослав. 1887. –С. 1-22.

²³ Новицкий Я. П. Из области народных поверий, преданий и рассказов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №2. – С.4.

²⁴ Новицкий Я. П. Из области народных поверий, преданий и рассказов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №4. – С.4.

²⁵ Новицкий Я. П. Из области народных поверий, преданий и рассказов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №16. – С.4.

²⁶ Новицкий Я. П. Из области народных поверий, преданий и рассказов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №26. – С.4.

²⁷ Новицкий Я. П. Из области народных поверий, преданий и рассказов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №5. – С.4.

²⁸ Новицкий Я. П. Песни казацкого века // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №21. – С. 158-159

²⁹ Новицкий Я. П. Песни казацкого века // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №46. – С. 3-4.

³⁰ Новицкий Я. П. Песни казацкого века // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №17. – С. 114-115.

³¹ Новицкий Я. П. Песни казацкого века // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №48. – С. 4

³² Новицкий Я. П. Песни казацкого века // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №2. – С. 13

³³ Новицкий Я. П. Песни казацкого века // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №7. – С. 48.

³⁴ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковеденье: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М.: Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета, 1998. – С. 621-622.

³⁵ Бобков А. К. Газетные жанры: учеб. пособие. – Иркутск: Иркутский ун-т, 2005. – С. 13-18.

³⁶ Новицкий Я. П. Из церковной летописи. Образчик духовного суда 80 лет тому назад // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №18. – С. 4; Новицкий Я. П. Из церковной летописи. Еще образчик духовного суда 80 лет тому назад // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №49. – С. 4.

³⁷ Новицкий Я. П. Из церковной летописи. Резолюция Преосвященника Афанасия в защиту причетников // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №45. – С. 4; Новицкий Я. П. Из церковной летописи. Резолюция Преосвященника Афанасия о неурядках в епархии // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №47. – С. 4.

³⁸ Новицкий Я. П. Из церковной летописи. О вознаграждении духовенства за исполнение треб в прошлом веке // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №24. – С. 4.

³⁹ Новицкий Я. П. Из недавнего пришлого (1861). О порядке замещения писарей // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №61. – С. 4; Новицкий Я. П. Из недавнего пришлого (1861). Предложение сельским властям носить более приличные шляпы и шапки // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №62. – С. 4.

⁴⁰ Новицкий Я. П. К истории Запорожья // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №35. – С. 4;

Новицкий Я. П. К истории Запорожья // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – №38. – С. 4.

⁴¹ Новицкий Я. П. Материалы для истории колонизации Новороссийского края // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №37. – С. 4; Новицкий Я. П. Материалы для истории колонизации Новороссийского края // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №40. – С. 4; Новицкий Я. П. Материалы для истории колонизации Новороссийского края // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №43. – С. 4.

Святкування 100-річчя міста Катеринослава як елемент формування імперської урбаністичної традиції

У 1887 році місто, яке зараз носить назву Дніпропетровськ відзначало 100-літній ювілей. Це було перше і останнє святкування ювілею Катеринослава в імператорській Росії. Наступний ювілей місто на Дніпрі святкувало вже у 1976 р. В даній розвідці ми поглянемо на основні епізоди підготовки і власне проведення святкового дійства, яке розгорнулося у травні 1887 р., а також спробуємо показати яке ідеологічне підґрунтя катеринославська міська адміністрація використовувала при цьому.

Спочатку трохи фактів. П'ятого травня 1886 р. міська Дума Катеринослава, на чолі з міським головою І.М.Яковлевим винесла рішення про проведення святкових заходів, присвячених століттю міста Катеринослава, які було призначено на 9 травня 1887 року¹³. Оскільки в Російській імперії міське самоврядування, навіть після реформ Олександра II, не мало права проводити подібні заходи без дозволу центральної влади, необхідно було отримати „монаршее соизволение”. На початку 1887 р., на прохання Думи, катеринославський губернатор Д.М.Батюшков звернувся в Департамент загальних справ, а той в свою чергу в Департамент поліції⁸ з клопотанням про дозвіл відсвяткувати 9-го травня 1887 р. перше століття Катеринослава³. Відповідь була напрочуд швидкою. Вже 22.03.1887 р. Департамент поліції повідомляв в Департамент загальних справ, що „для виконання припущень Катеринославської міської Думи з приводу святкування сторічного ювілею м. Катеринослава з боку Департаменту поліції перепон не зустрічається”³. Нарешті, 30 квітня 1887 р. імператор Олександр III дав свою згоду на святкування ювілею⁸.

Слід зазначити, що міська Дума, не чекаючи дозволу імператора, вже 19 лютого 1887 р. прийняла програму святкувань, яка була опублікована в „Екатеринославском юбилейном листке” (далі „Листок”) 12 квітня того ж року. Проектом передбачалося провести такий перелік основних заходів: 1) молебень в Преображенському соборі; 2) урочисте засідання міської Думи, де буде складено „все-

⁸ Дивись додатки

подданнейший адрес” на ім'я Олександра III; 3) прикрасити місто, провести народні гуляння; 5) провести одноденний перепис населення м. Катеринослава 21 квітня 1887 р.; 6) відкрити публічну бібліотеку; 7) надрукувати короткий історичний нарис про перше століття Катеринослава; 8) викарбувати жетон у пам'ять про століття міста¹³.

Писати про урочистості, які відбулися 9-10 травня 1887 р., не має потреби. Вони яскраво описані в „Листке”, що спеціально виходив з нагоди 100-річного ювілею міста¹².

Як і передбачалося програмою, початок святковому дійству був даний вранці 9 травня 1887 р. в Преображенському соборі. Місце було обрано не випадково. По-перше, це був головний храм Катеринославської єпархії. По-друге, і найголовніше, саме тут 1787 року під час подорожі до Криму по новозахопленим землям, Катерина II поклала перший камінь у фундамент майбутньої будівлі храму. Цей камінь мав символізувати відправну точку у заснуванні міста Катеринослава. Хоча ще 22 січня 1784 р.⁹ та ж Катерина II підписала указ про заснування міста Катеринослава на правому березі Дніпра, міська Дума Катеринослава для святкування 100-літнього ювілею „обрала” саме 1887 р. В даному випадку факт покладання монаршою рукою першого каменю при закладці майбутнього міста мав глибше сакральне наповнення, ніж підписаний тією ж монаршою рукою указ. Щоправда, як згадував очевидець, австрійський імператор Йосип II, який був присутній серед свити Катерини II, поклавши другий камінь, висловився з цього приводу так: „Ми з імператрицею Катериною одного дня зробили велику справу: вона поклала перший камінь нового міста, а я – другий і останній”¹⁵. Йосип II не помилився. Плани про будівництво „південної Пальміри” так ніколи і не були втілені в життя, для цього забракло грошей і людей.

Загалом, ідея про святкування ювілею виникла лише у 1885 р. Однак, спочатку думські гласні мали намір святкувати 100-річчя дарування Катериною II „Жалуваної грамоти містам”, але 18 листопада 1885 р. ця ідея трансформувалася в ідею святкування 100-річного ювілею міста¹. Оскільки ідея виникла у 1885 р., то слід від-

⁹ Цю дату М.М.Владимиров – дослідник і автор книги про перше століття існування Катеринослава вважав такою, що дала початок місту на Дніпрі.

кинути думку про визначення гласними катеринославської Думи як можливі відправні точки початку міста 1776 р.¹⁰, 1783 р.¹¹ або 1784 р.¹²

Правду кажучи, до 1887 р. і святкувати не було чого. Катеринослав до останньої чверті XIX ст., за невеликим виключенням, залишався таким самим провінційним містечком як і наприкінці XVIII ст. Населення міста зростало повільно, в основному завдяки губернському статусу. Якщо у 1808 р. в місті проживало 4980 осіб, то у 1865 р. – 22846 осіб⁸. Один з губернських архітекторів Катеринослава Андрій Достоевський, по приїзді до Катеринослава у 1860-му році залишив про нього такі спогади: „Після бездоганно чистенького Сімферополя Катеринослав видався і брудним, і погано облаштованим, але значно більшим. Одне, що кинулося мені в очі, – це Велика бульварна вулиця, ...”⁵. Оце і все „величне” місто.

Радикальні зміни в інфраструктурі міста стали відбуватися у 1880-х роках. Це сталося після того, як завдяки зусиллям відомого громадського діяча О.М.Поля, у 1881 р. почалися розробки криво-різького залізорудного родовища. Вже у 1884 р. через Катеринослав пролягла залізнична гілка, а два береги річки Дніпро з’єднав перший стаціонарний міст, у 1887 р. в Катеринославі збудовано перше металургійне підприємство – Брянський завод тощо. До речі, в урочистій промові з нагоди святкування 100-річчя міста, міський голова І.М.Яковлев серед осіб, які найбільше сприяли розвою Катеринослава згадав Катерину II, Олександра III і О.М.Поля⁸. Щодо двох перших – тут зрозуміло: перша „заснувала” місто, другий тоді сидів на троні. Що ж стосується О.М.Поля, то згадка про нього серед царських осіб, так би мовити „отцов-благодетелей” міста, майже безпрецедентна. А по суті, саме О.М.Поль і був тією людиною, завдяки діяльності якого Катеринослав врешті став тим вели-

¹⁰ Поява перших кошторисів на кам’яні будівлі губернського міста Катеринослава на Кільчені, які були подані азовським губернатором В.Чертковим.

¹¹ Указ Катерини II від 30 березня 1783 р. про необхідність відшукування місця під центр новоутвореного Катеринославського намісництва.

¹² Указ Катерини II від 22 січня 1784 р. про визначення будівництва нового міста біля Нового Кодаку.

ким промисловим центром, яким мешканці Дніпропетровська звикли його бачити останні 120 років.

Та попри значні заслуги перед містом, О.М.Поль апіорі не міг стати тим наріжним каменем, який би ліг в основу імперського міфу про заснування Катеринослава. Як було зазначено вище цим каменем стала цеглина, яку поклала Катерина II у фундамент так і не збудованого у XVIII ст. Преображенського собору¹³. Для демонстрації величі Катерини II та її задуму не жалкували епітетів і метафор. 9 травня 1887 р., в день святкування 100-річного ювілею в „Листке” з’явилася замітка. В ній, зокрема, зазначалося таке: „Рівно 100 років тому з півночі ... прибула в полуденну країну ... Велика Імператриця Катерина ... „для основания града” ... Читачі „Листка”, без сумніву, вже знають, які неймовірно широкі надії самому місту та всій полуденній смузі обіцяла ця подія: в дикій, майже не заселеній країні повинні були виникнути нові Афіни!”⁷. Така розлога цитата була необхідна, аби показати патетичний і гіперболізований стиль „ретрансляторів” імперської урбаністичної традиції, яка і понині живе серед значної частини мешканців Дніпропетровська. Далі по тексту автор замітки вказує на те, що в кінці XVIII ст. на місці Катеринослава була „деревня” Половиця, в якій налічувалося всього 1500 мешканців, а вже через 100 років, тобто у 1887 р., в місті Катеринославі таких мешканців вже налічується до 50000 осіб. На думку автора замітки, таке помітне зростання Катеринослава було наслідком тих ідей, які діячі часів Катерини II заклали в планах розвитку Катеринослава⁷. Схожою за тональністю до цитованої замітки була відозва міського голови Катеринослава І.М.Яковлева. „Наше місто, – звертався він до мешканців Катеринослава, – слугувало одним з центрів для заселення і для внесення культури і „гражданственности” в усьому Новоросійському краї”². Далі йде згадка про пустелю, яку попередники сучасників І.М.Яковлева перетворили в житницю Росії та Європи. До вшанування Катерини II та її „творіння” долучалася і молодь. В черговому номері „Листка” було вміщено вірш одного невідомого учня:

„Сто лет прошло в стране безлюдной
В степи пустынной у Днепра,

¹³ До початку 1830-х років Преображенський собор залишався лише фундаментом. Будівництво собору було завершено аж у 1835 р.

Явился город многолюдный
И именем своим Великим
Его Царица нарекла!¹⁶

Нав'язлива теза про пустелю, яку міська влада тиражувала через пресу, з'явилася ще в першій третині XIX ст. в роботах одного з перших істориків Новоросії В.Ф.Розанова. Цей міф необхідний був, щоб відтінити „величну” роль Катерини II в процесі освоєння південноукраїнських степів.

Ми не маємо тут наміру долучатися до дискусії про щільність заселення і освоєння Придніпров'я у XVIII ст. На даний час з цього питання існує маса досліджень, останнє з яких вийшло у 2008 р.¹⁴. Дослідники О.А.Репан, В.С.Старостін і О.В.Харлан стверджують, що до заснування Катеринослава, на місці сучасного Дніпропетровська існував потужний урбаністичний центр Новий Кодак, який і був предтечею Катеринослава¹⁴. Аргументація цих авторів, на нашу думку, є доволі переконливою.

Повертаючись до нашого основного питання відзначимо такий факт, що попри пропагування ідеї про пустельність краю в переддень заснування Катеринослава, в „Листке” присутні матеріали, які прямо суперечать тезам про нібито „дикість” Новоросії і заснування Катеринослава на порожньому місці. Серед безлічі різноманітного матеріалу в „Листку” було вміщено декілька статей, які були присвячені слободі Половиці^{9, 10, 11}. Автор однієї з цих статей В.І.Милославський прямо вказує, що Половиця перетворилася в Катеринослав, повторюючи в цьому Ф.Макаревського¹⁰.

Тобто, в Катеринославі наприкінці XIX ст. були люди, які дотримувалися іншої, ніж міська влада, думки про перші роки існування міста. Тому влада, недаремно закликала мешканців міста об'єднатися в переддень ювілею. В „Листку” зазначалося, що: „Це – свято всіх і кожного з нас окремо. В такі дні громадська думка зазвичай прагне до якоїсь однієї ... загальнокорисної справи”⁶. Влада, збуджуючи енергію мешканців міста на прикладі діяльності Катерини II та її сучасників, закликала катеринославців діяти на користь міста. Наприклад, допомагати в заснуванні публічної бібліотеки. Не можна не погодитися, що це загалом позитивне спрямування енергії. Однак джерело, на якій цю енергію підігрівали, належить до не реальних субстанцій. Це – міф, абстракція, і якби мешканці Катеринослава брали за основу приклад діяльності Кате-

рини II та її придворних, то розвиток міста мав би просто зупинитися так і не розпочавшись.

З певною іронією сприймається ще один заклик міської влади Катеринослава – не забувати минулого і „прагнути лише до відновлення дійсного життя Катеринослава в кінці минулого століття...”⁴. Цей заклик можна брати на озброєння і зараз, бо, нажаль, і досі величезний шмат історії Дніпропетровська, а власне козацький період, як і у XIX ст. просто викидається з його аналізів, а мешканці міста продовжують жити в полоні міфів та стереотипів.

Імперській міф про заснування Катеринослава виник не у 1887 р., і, нажаль, існує і до сьогодні. Як тоді так і зараз влада намагається використати цей міф, щоб збудити патріотизм мешканців міста, підняти їх самооцінку, нагадуючи про „діяльність великих людей” часів імператриці Катерини II. Насправді цей міф не живе, а підрізає коріння міста. Пам’ять історії перетворюється у безпам’ятство, знання у невігластво. У кінці XIX ст., втім як і зараз економічна складова Дніпропетровська має великий потенціал, що дозволяє місту бути серед найбільш розвинутих міст України. Але за рівнем загальної культури і духовності, Дніпропетровськ, на наше переконання, як і 130 років тому залишається провінційним містом. Панування в свідомості дніпропетровців, прищепленої ще у XIX ст. імперської урбаністичної традиції, відіграє в цьому не останню роль.

Література:

1. Владимиров М.М. Первое столетие города Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887. – Екатеринослав: Типография Я.Чауского, 1887. – С. II.
2. Воззвание от Екатеринославского городского головы гражданам города Екатеринослава // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №12. – 3 мая. – С.101-102.
3. Державний архів Російської федерації. – Ф.102. – Оп.83. – Д.190. – 1887 г. По ходатайству Екатеринославского губернатора о разрешении праздновать 9 мая 1887 г. первое столетие города Екатеринослава. – Арк.3–3 зв.
4. Доклад Екатеринославской городской управы по вопросу о необходимости издавать „Екатеринославский юбилейный листок” с 1 апреля по 1 июня 1887 г. // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №1. – 9 апреля. – С.1-2.
5. Достоевский А.М. Воспоминания. – М.: АГРАФ, 1999. – 432 с. (С.271).
6. Екатеринослав 30 апреля // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №11. – 30 апреля. – С.93.

7. Катеринослав 9 мая // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №15. – 9 мая. – С.130-132.
8. Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – 596 с. (С., 113, 135, 143-144)
9. Манжура И. К вопросу о происхождении слова „Половица” // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №11. – 30 апреля. – С.94-95.
10. Милославський В.И. Половица // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №7. – 23 апреля. – С.57-58.
11. Милославський В.И. Половица // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №8. 24 апреля. – С.67-68.
12. Порядок церковного празднования 100-летнего юбилея г. Катеринослава 9 мая 1887 г. // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №15. – 9 мая. – С.129-130.
13. Проект празднования первого столетия г. Катеринослава // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №2. – 12 апреля. – С.9.
14. Репан О.А., Старостін В.С., Харлан О.В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К.: Українська пропілеї, 2008. – 266 с. (С.249).
15. Старостін В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2004. – 279 с.
16. Учащийся К.Р. На столетие Катеринослава // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №13. – 5 мая. – С.118-119.

Додатки

Отношение Департамента общих дел в Департамент полиции

МВД. Департамент общих дел. Отдел I. Стол 2. 16.03.1887 г. №5674. В Департамент полиции.

Катеринославский губернатор, согласно постановлению местной городской Думы ходатайствует о разрешении праздновать, 9 мая сего года, первое столетие г. Катеринослава, по программе, выработанной Думою, которою, между прочим, предположено: а) пригласить украсить у помянутый день свои дома флагами, транспарантами и т.д., а вечером иллюминировать; б) у памятника Екатерины, в городском саду и в других местах, где найдено будет удобным, устроить бесплатные народные гулянья, вечером того же 9 мая спектакль, весь сбор с которого вручит Катеринославскому городскому голове на благотворительную цель; в) относительно устройства спектакля и гулянья в саду просить дирекцию местного клуба, в распоряжении которой состоит театр и сад; г) произвести однодневную перепись г. Катеринослава, назначив днем переписи 21 апреля 1887 г., стодвукратную годовщину дарования грамоты городам Катериною II и вместе с тем день ея рождения, т.к. для исполнения этого дела потребуется не менее 250 человек, то публиковать о вызове желающих участвовать в ней добровольно и бесплатно, а также просить и служащих в разных учреждениях в случае же недостатка таких лиц, выйти с кем будет следовать в соглашение

о том, чтобы в названной переписи могли принять участие воспитанники старших классов среднеучебных заведений г. Екатеринослава; д) положить основание к открытию публичной библиотеки в г. Екатеринославе тем, чтобы в день 9 мая 1887 г. открыть путем доюровольных пожертвований на этот предмет книгами и деньгами.

Департамент общих дел имеет честь сообщить о вышеизложенном Департаменту полиции покорнейше прося уведомить в возможно непродолжительном времени, о заключении по означенному предмету.

Директор /подпись/

Начальник отдела /подпись/

Отношение Департамента полиции в Департамент общих дел

Департамент полиции 22.03.1887 г. №692.

Департаменту общих дел.

В следствие отношения от 16 сего марта за №5674 Департамент полиции имеет честь уведомить Департамент общих дел, что к приведению в исполнение предположений Екатеринославской городской думы по поводу празднования столетнего юбилея г. Екатеринослава со стороны Департамента полиции препятствий не встречается.

Директор

Секретарь

Державний архів Російської федерації. Ф.102. – Оп.83. – Спр.190. – 1887 р.

По ходатайству Екатеринославского губернатора о разрешении праздновать 9 мая 1887 г. первое столетие города Екатеринослава. Арк.1-3 зв.

Міфологічні та релігійні мотиви у переказах селян Південної України, записаних Я. Новицьким

Уявлення населення про надприродні сили, надзвичайних, чарівних тварин, міфологічних істот, духів та демонів земного та потойбічного світів завжди привертала увагу дослідників. Результатом такого інтересу стали зібрання фольклорного та етнографічного матеріалу (розповідей, легенд, переказів, пісень тощо), праці з фольклористики, етнології та міфології слов'янських народів, в тому числі й українського. Зацікавлення до міфології та світобачення українців виявляли і письменники¹, і духовні особи². Збирання етнографічного матеріалу, фольклору та їх подальше опрацювання знайшло своє відображення у працях В. Милорадовича³⁻⁹, Я. Новицького¹⁰⁻¹¹, Д. Яворницького¹²⁻¹⁴, І.Іванова¹⁵ та ін. Міфологічні образи та героїв народних казок розглядали О. Потебня¹⁶, В. Пропп¹⁷, М. Новіков¹⁸.

Серед міфологічних та казкових істот найбільшу увагу привертав до себе образ змія, в результаті чого змієвий та змієборський мотиви досить детально були описані та розглянуті у працях В. Ляскоронського¹⁹⁻²⁰, О. Никифорова²¹, С. Плетньової²², В. Петрова²³, В. Гіппіус²⁴ та ін. Робота Б. Путилова²⁵ має окремий розділ "Песни и былины о борьбе со змеями и чудовищами"; у праці В. Іванова та В. Топорова²⁶ аналізується міф про боротьбу бога Грози зі Змієм. Проте Б. Рибаків зазначає, що незначні згадки про легенди про ковалів-змієборців, були запозичені ними у М. Максимовича, О. Потебні та О. Афанасьєва²⁷.

В даній статті ми зупинимо свою увагу на розповідях, переказах та казках, записаних Яковом Павловичем Новицьким наприкінці ХІХ ст. Матеріали щодо української міфології, демонології, замовлянь, казки та перекази про козацькі та гайдамацькі скарги складають окремий другий том вибраних праць науковця, виданий у 2007-му році²⁸. Вони дають чудовий матеріал для дослідження уявлень, світогляду та світосприйняття селян південної України у ХІХ ст.

Світогляд південноукраїнського селянства мав свої особливості й характерні риси, які сформувалися внаслідок історії краю та його культури. Окрім дуалізму, характерного для української культури

загалом, південний регіон мав власні риси – у свідомості його населення залишилась пам'ять про козацькі часи – в переказах про козацькі та гайдамацькі клади, відхід козаків після зруйнування січі тощо. Загалом у переказах селян можна виділити міфологічний, релігійний та історичний мотиви.

Ці мотиви тісно переплелися між собою, і досить часто їх важко розділити та виокремити. Історичний мотив вирізняється найбільш чітко, оскільки він стосується переказів про історичне минуле українського народу та регіону Південної України. Мова йде про розповіді про козацькі часи, звичаї, скарби тощо. В деяких переказах історичний мотив тісно переплітається з міфологічним. Наприклад, у згадках про зв'язок козаків зі змієм, згадки про народи і людей, які жили на південноукраїнських землях раніше (про царів, їх поховання), про змагання богатирів за право оселитися на цих землях зі своїм народом тощо. Найбільш тісно в переказах переплелися міфологічний та релігійний мотиви. Причину цього слід вбачати в дуалізмі духовної культури українського народу. В даній статті ми зупинимо увагу на цих двох мотивах, які супроводжували людей у всіх сферах буття: побуті (харчові заборони, регламентація трудової діяльності), обрядах (поховальні звичаї, уявлення про душу) тощо.

Міфологія та уявлення українського народу завжди відрізнялись своїм дуалізмом – в них поєднувались язичницькі мотиви та християнство. Цей дуалізм чітко простежується в переказах, казках та легендах. Найчастіше елементи язичництва зустрічаються у міфологічних легендах та апокрифах. Найпопулярнішими серед міфологічних мотивів є перекази про змія та його здолаття богатирами. В них також передається пояснення виникнення географічних об'єктів та їх назви – Перунів острів, Змієві вали, Змієва печера тощо. Основними сюжетами є поява змія та його існування в цій місцевості, а також покарання його Богом та богатирами.

Змієвий та змієборський мотиви досить поширені в міфології різних народів і, як зазначалось вище, досить добре вивчені в літературі. Змій виступає і доброю істотою, яка зберігає та захищає поля та врожаї селян, дарує родючість землі, і негативним, злим звіром, який несе небезпеку людям, загрозу їх життю²⁹. У слов'янській міфології змія ототожнювали з богом Велесом, з яким постійно вів боротьбу верховний бог пантеону, громовик Перун. Блискавки у небі під час грози пояснювали полюванням Перуна за змієм. В ін-

ших трактуваннях змії виступає символом великої небезпеки чи язичництва, а його подолання – усуненням загрози або прийняттям християнства та перемогою православної віри над язичництвом.

Перекази селян, зібрані Я. Новицьким, говорять на користь теорії про те, що змії був уособленням язичництва або образу Перуна. У споминах йде пряма асоціація змія з Перуном.

Поява змія пояснюється двома шляхами: по-перше, він “літав по небу”, а після покарання Богом чи Христом, “впав на землю”; по-друге, він з’явився по воді – приплив Дніпром “звідкись згори”. З появою змія водним шляхом, пов’язують появу Перунового острова на Дніпрі: “Кажуть, що Перунового острівка тут не було, а приплив на його змії відкільсь з гори [з верхів’я Дніпра – Л.В.]. Інші згадки пояснюють назву острова: “Колись, кажуть, змії був на небі, і літав по всьому світу... Як узнав Бог, що йому поклоняються, і поднімав крильця, він упав з неба в Дніпро й поплав... Приплив він до берега, і показалаь йому глибока нора. Він туди й пропав. Від того часу прозвано й острів Перуновим”; “Нижче трохи Орлового (островка) – острівок Перун. ...Якийсь бог Перун плив Дніпром і його хвилею викинуло його на острів... Від того і острів став Перун”³⁰.

Перекази про появу Перуна і змія по Дніпру, “згори”, можна пояснити тим, що язичницький ідол верховного бога, після прийняття на Русі християнства, скинули в Дніпро. За Київським літописом ідол Перуна князь Володимир велів пропилнувати до порогів, щоб не пристав до берега, а нижче порогів вітер викинув його “на рѣнь” “и отътолѣ прослу Перуна рѣнь, якоже и до сего дъне словеть”. В “Синописі” останні слова переказані з малою, але небезінтересною зміною: вітер викинув Перуна “под єдину гору велику, яже и донине Перун-гора нарицається”³¹.

Те, що “бог Перун”, який прибув по Дніпру, був ідолом, зображенням божества, підтверджується розповіддю Михайла Книрика: “Якийсь-то, кажуть, бог Перун плив Дніпром, і його хвилею викинуло на острів; тут його заховано, а потім откопано. На йому, кажуть, було золота три пуда, а сам зроблений з дерева”. Літописні джерела наводять такий опис ідола Перуна: “И нача кнѣжити Володимеръ в Києве единъ. И постави кумиры на хълму вне двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сѣбряну, а оусъ златъ...”³². Такий опис зображення божества не викликає сумнівів,

що колись на цих землях було знайдено саме ідол Перуна. Потім М.Книрик зазначає, що на острові жив змії у норі, яку звали Змієвою³³. Цей переказ хоч прямо й не називає Перуна змієм, проте у поєднанні з іншими легендами переконливо свідчить на користь гіпотези, що змієм був саме Перун.

Відхід на вільні південні землі населення, яке не сприйняло християнства та залишилось прибічниками язичницької віри, відображається у розповідях про те, що люди бігли берегом Дніпра та просили Перуна пристати до берега: “Колись, кажуть, змії був на небі, і літав по всьому світу, його всі боялись, а інші і кланялись йому. Як узнав Бог, що йому поклоняються, і пооднімав крильця, він упав з неба в Дніпро й поплив. Ідолопоклонці бігли берегом і кричали: “Перуне, Перуне, припливи до берега!” Приплив він до берега, і показала йому глибока нора. Він туди й пропав. Від того часу прозвано й острів Перуновим”³⁴. “Кажуть, що Перунового островка тут не було, а приплив на йому змії відкільсь згори [верхів'я Дніпра – Л.В.]. Як плив він, тоді б то, кажуть, одним боком бігли Ідолопоклонці і викликали на берег, а другим вийшли назустріч православні і почали молебствовать і заклинать. Де стояли наші з корогвами, туди він підплив і став. Змієва нора збоку – од Дніпра; вона, кажуть, була дуже глибока, та після того як змії згинув - скеля зійшлася щільно і нори нема”³⁵.

За уявленнями селян змії був не один: “Після Христового рожденія в шкалубинах [печерах - Л.В.] жили змії з трьома головами; вони (!) літали, їли людей і всяку звіряку”³⁶. Цікавим також є переказ про існування трьох зміїв: “У наших містах, кажуть, жило три таких зміяки: один на острові Хортицькому, другий – на Гадючій порозі, третій - на острові Перуні, що ниже [порога] Будила”³⁷. Я.Новицький, передаючи розповідь оповідача, зазначив: “Дед Осип, передавая рассказы о змеях-богатырях, поясняет, что во всем Запорожье жило три змея, один из них на острове Хортица, другой на острове Пурисовом, ниже порога Гадючого, где есть пещера, а третий, самый чудовищный и лютый, Царь-Змий, - змий над змиями, - на острове Перун. Последний, говорят, имел два логвища: на Перуне и Стрельчьей скале, что близь порога Лохана”³⁸. Дана згадка про Царя-Змія, який жив на Перуновім острові, знову дає можливість стверджувати, що в образі змія був саме Перун.

Про змія на острові Хортиця згадується також в переказі про Осипа Шутя, який “в молодые годы бывал в Донщине, за Кубанью,

в Черноморіи, на рыбных косах Азовского моря, и куда его ни бросала судьба, везде находил старых земляков, везде спрашивали его, что стало с Хортицей, с порогами Днепра; живут ли там потомки запорожцев...”. В Чорноморії Осип Шуть зустрів старого чоловіка, який спитав, чи живе на Хортиці змії з трьома головами. Почувши відповідь “ні”, старий сказав: “Правду кажеш, козаче: помандрував він слідком за запорожцями в Туреччину, звалував за ними і звір всякий”³⁹. Цей же оповідач розказував Я. Новицькому, що “в Вищій Голові острова Хортиці... жив змії. Він нікого не займав і козаки його не боялись”⁴⁰.

Загалом, у переказах про змія простежується його зв'язок із запорожцями. Зазначається, що змії “охотились на людей, одних толькo запорожцев не трогали, так как и между ними были богатыри и характерными...”⁴¹. Змії також осяював “пороги и ночной путь запорожцев”. Зникнення змія часто пояснювали руйнуванням Січі та переходом козаків до Туреччини. “Як подались відділь запорожці під турка, пішла за ними риба і птиця, звалував і звір всякий... Після того, кажуть, як зійшли запорожці, тут, по скелях, щось ходило і тужило... Було вночі як заголоси, так аж тіло холоне... А потім с Кічкаського боку як почне кидать каміння на Хортицю, як почне, то так те каміння і прикіпа на Чорній скелі...”⁴².

Згадок про зовнішній вигляд змія є небагато. У більшості випадків зазначається лише те, що змії мав три голови і крила, або “літав по небу”. Лише один переказ наводить досить детальний опис зовнішнього вигляду змія: “Після Христового рожденія в шкалубинах жили змії з трьома головами; вони літали, їли людей і всяку звіряку. Довго вони жили на світі і може б ще жили, так звоювали їх богатирі – велені. Страшений, кажуть, народ був. [...] Після богатирів ще жили змії, тіко вже з однією головою. [...] Ці зміяки похожі були на великих гадюк, тіко уміли літять. Крила у їх були, кажуть, як у кажана, і покриті лускою; хвіст довгий, а на кінці мов стрілка з зазубнями. Як понаходили сюди запорожці, як почали воювать турків, вони з ляку і порозлітались к бісовій матері. Після зміїв плодились тут полози. Це уже гад недавній, бо й наші батьки бачили”⁴³. Ця згадка цікава з декількох причин. В ній можна простежити, по-перше, певну “еволюцію” образу змія – зменшення кількості голів та самого звіра, а по-друге, змієборський мотив, коли переможцями змія виступають не богатирі чи божі ковалі, а запорожці.

Спогадів про те, чи був змій вогняним, немає. Кілька згадок вказують на те, що змії “іскрами крыльєв освещали пороги и ночной путь запорожцев”⁴⁴, “вночі змій як засяє, як засяє – так і світе Дніпро”⁴⁵; змій “як летить – освіщає весь світ, а огонь так і палає”⁴⁶. Одна з легенд про подолання змія ковалями свідчить, що вони закопали змія під горою, невідомо, коли це було, проте “небагато годів, як полився гас [керосин] с тієї гори”. Це селяни вважали передвістям скорого кінця світу. Вважаючи цей гас-керосин “нечистим”, селяни мало використовували його. Всі ці згадки символічно передають “вогняну” властивість змія. Жодна з них не говорить напряму про те, що звір “дихав” вогнем чи жаром, проте й такий символізм та опосередкованість не можна не брати до уваги.

У подоланні змія можна виділити певні етапи. Перший, коли він був “проклятий” Богом або Христом, який “забрав у його крила”. Другий, коли змій був здоланий богатирем (чи богатирями), “божими ковалями” Кузьмою та Дем’яном чи, як в наведеному перед цим переказі, запорожцями.

Найбільш проробленою та деталізованою є легенда про братів-ковалів. За переказами змій “жрав людей... і вже дійшла черга і до Кузька та Дем’яна”, або ж ковалі самі вирішили “того змія зі світа згубить”. Вони сховались у своїй кузні за залізними дверима й викували плуг, в який запрягли змія, “накинули йому на шию залізний ретязь”, та примусили його орати землю. Такою “пахотою” селяни пояснювали появу змієвих валів – давніх укріплень, які “видно скрізь, стіко очима зведеш, аж до Азовського моря”⁴⁷. Дійшовши до моря, заморений змій став жадібно пити, випив все море і лопнув, а “тоді як полізли з його гадюки, ящірки, черепахи, жаби...”⁴⁸. За іншою легендою, ковалі закопали змія під горою, з якої згодом полився “гас” (керосин), що знаменував скорий кінець світу.

Внаслідок “змієвої пахоти” постали не лише змієві вали, але й річки та балки: поки ковалі не заморили змія й орали глибоко - з’являлись річки, а коли вже орали мілко – стали балки.

Кузьму та Дем’яна селяни називали “Божими ковалями” та “казаками силними”. Загалом, їх образи тлумачать як символи Сварога. Вважається, що саме вони викували перший плуг, який був на сорок волів чи на дванадцять пар волів.

В народній уяві коваль володів надприродними можливостями та знаннями, проте був пов’язаний із нечистою силою. Останнє переконання сформувалося в наслідок того, що в кузні постійно па-

лав вогонь, біля якого працював коваль і який був символом та стихією нечистого. Магічне значення мало також залізо, яке “тріли” ковалі, кували з нього клещі, плуг. У народній уяві залізо було сильним оберегом від різноманітного зла. Навіть вагітні жінки носили на собі залізний виріб для захисту від уроків. Дванадцять дверей, за якими сховалися Кузьма та Дем’ян і які довго не міг подолати змії, також були залізними. Тут оберегом було не лише залізо, а й число дванадцять, яке вважалося магічним на рівні з трійкою, дев’яткою.

Релігійні мотиви іноді тісно переплітаються з міфологічними і є найпоширенішими у переказах. Можна виділити такі релігійні мотиви, як: зрада Христа (Іудою та тваринами); протистояння Бога та диявола; братовбивства; матиного прокляття; інцесту (між кривними родичами та кумами); уявлення про людську душу та її буття після смерті. Всі ці сюжети (окрім уявлень про людську душу) об’єднуються більш ширшим та узагальнюючим мотивом гріха. Це пояснюється тим, що християнська мораль та принципи формували свідомість та світогляд селян. Вони регламентували діяльність та поведінку людей, дозволяли певні моделі спілкування та встановлювали заборони на певні дії та вчинки. Заборонялося зазвичай те, що вважалося у християнстві гріхом, негідним вчинком, який міг занапастити гідність людини та її душу, обрести її на страждання у потойбічному житті. Гріх є одним з основних понять, що впливає на формування морально-етичної системи суспільства, принципів та норм, що складають основу взаємовідносин як всередині соціуму, так і у його зовнішніх зв’язках. Тому тема гріха є одною з основних у релігійних мотивах в переказах, легендах та піснях, які мали на меті підтримку традиційних норм поведінки, збереження моральних принципів, завдяки яким у суспільстві зберігається баланс та певна гармонія.

Двоїстість української культури, поєднання в ній християнства та рис язичництва, призвела до поєднання християнського поняття гріха та народної, в тому числі й обрядової, моралі. Народна мораль розширює та, водночас, конкретизує християнське розуміння гріха⁴⁹. Народна мораль слов’ян будувалася за іншим принципом, ніж церковна християнська⁵⁰. Церква вважала гріхом не лише вчинки, зазначені у десяти заповідях. Гріхом були також маловір’я, марновір’я, божба, зневажливе ставлення до церковної служби та обрядів, предметів культу. У народних уявленнях гріхом також є порушен-

ня традицій, звичаїв, обрядів та заборон. Згідно з народними уявленнями, покарання за гріх відбувалося одразу, після негідного вчинку, та носило цілком конкретний, фізичний характер. У певних ситуаціях (за найтяжчі гріхи), покаранню підлягали не лише грішники, але й суспільство, в якому мав місце гріх (наприклад, інцест). Покаранням громади могли бути глобальні нещастя – посуха, град, повінь тощо⁵¹.

За переказами селян “найбільші гріхи були за душогубство, злодійство, за блуд, а найпаче за блуд брата з сестрою, батька з дочкою або кума з кумою”. Великим гріхом також було зневажливе ставлення до матері⁵². Найбільшим грішником вважався Іуда. За зраду Христа він був приречений на вічні муки навіть тоді, коли інші душі Христос повипускав з пекла. “Сидить, кажуть, окаянный Іуда у пеклі, на дверях, і все трусе тією калиткою [гаманцем – Л.В.] з грішми, що продав Христа”. За преказом, Іуда виказав Христа “жидівським розбойникам”, проте отримані гроші використати не зміг, оскільки вони були “в крові” й жоден торговець (жид) їх не брав. За переказом селянина Пилат хотів відпустити Ісуса, оскільки той був “чоловік невинний”, але “жиди розлютувались, кинули Пилата в огонь, а Христа роспьяли”⁵³. Загалом, для мотиву та переказів про Христа є характерними антисемітські настрої, які побутували серед українського населення у той час.

Із розповіддю про зраду Христа тісно переплелися уявлення селян про харчові вподобання та заборони, які існували в українців. Яскравим прикладом є перекази, які пояснюють вживання свинини, яловичини, заборону їсти курячі ноги, неосвячені яблука тощо. Кілька розповідей мають спільний сюжет про переховування Ісуса Христа, зрадженого Іудою. “Як продав Іуда Христа, Він взяв і сховався у ясла. Воли їли сіно, та рогами і прикрили Христа. Жиди почали шукать і не найшли. Господь за те благословив волів, і їх можна їсти. Потім, сховався Христос у ясла, де стояли коні. Коні поїли сіно, і Христа стало видно. Господь прокляв коней. Сховався Христос в соломі, а кури греблись тай вигребли... Жиди взяли Христа на муку. Прокляв Господь курячі ноги, і ми їх не їмо, а жиди лопають, аж обсмоктують”⁵⁴. За іншим переказом, після того, як кури розгребли сіно, Христос сховався в соломі, яку свині почали рить і зарили його глибше. Через це “жиди падкі на курятину, а свиней не їдять. Нам, хрещеним, Бог благословив свинину, оттого ми і святемо сало с паскою”⁵⁵.

Інший переказ також стосується яблук та заборони їх вживати. За легендою, померлий чоловік потрапив до раю і побачив багато дітей. Одні були щасливі й гралися яблуками, інші були сумні та без яблук. Чоловік поцікавився у свого провідника, старого діда, чому так. Старий відповів: “Котрі дітки радуються, ті щасливі: їхні батьки і матері терпіли їсти яблук до Спаса, поки освячать; ті ж дітки, що плачуть, не удостоїлись яблучок, бо їх родите лі забули про померших діток і їли яблука до Спаса”⁵⁶. За уявленнями селян, хто мав померлих дітей, не повинен був їсти яблук до свята Спаса.

Одним з найстрашніших та найтяжчих гріхів у народних уявленнях є інцест. В той же час мотив інцесту є одним з найпопулярніших у міфології та фольклорі. У записаних Я.Новицьким переказах та піснях описуються дві ситуації подібного перелюбу – це зв’язок між рідними братом і сестрою та “блуд” кума з кумою.

Мотив інцесту, зв’язку брата із сестрою, відображено у пісні, записану Я.Новицьким в Олександрівському повіті. В пісні розповідається про вдову, яка мала шестеро дітей – три сина й три дочки. Дві старші дочки померли (одна втопилася, а другу з’їли вовки). Третя заблудилася у лісі. Брати ж “зросли, в розбой пішли”. заблукавши у лісі, дівчина зустрічає розбійників, не знаючи, що вони – її рідні брати.

Приблудилась до лісочку,
А в лісочку огонь горить.
Коло огню розбой сидить.
Дорбривечер, добрі люди,
А чи добрі, чи лихії, -
Зведіть мене на дорогу,
На зеленую діброву!

Проте брати спочатку заставляють дівчину варити кашу, потім вечеряти й “постіль слати”.

Стеле дівка, та все плаче,
Стали пити, гуляти,
Стали роду питати.

Після цього виясняється, що гріх був у рідних братів з сестрою. Один брат запропонував - “розстріляймо”, другий – “не займаймо”. Проте суть покарання за цей гріх вклали у слова третього брата.

...Зведім на дорогу,
На зеленую діброву,
Та станемо рядочками,

Зацвітемо квіточками:
Ти зацвітеш синенько, -
Я зацвіту жовтенько,
Люди скажуть: травиця,
А то братік, сестриця.

У поясненні до пісні Я. Новицький записав, що “колись-то діти не вживались дома: було, пани або ляхи заберуть, то вони повтікають і підуть в розбой; додому вже і не показуються”. Сестри зростали без братів, тому дівчина й не впізнала їх у лісі. Цих квітів, на які перетворилися “грішники”, було багато в плавнях і степах. В народі їх звали “братки”.

Другим варіантом злочинного зв'язку є блуд між хрещеними батьками дитини, кумами. Цікавим є те, що кум з кумою не були кривними родичами. Вони поріднилися в наслідок ритуалу – обряду хрещення дитини – і вважалися близькими родичами, рідними людьми. В народній традиції цей зв'язок був настільки серйозним, що порушення його вважалося навіть більшим гріхом, ніж кровозмішування. Покаранням за такий гріх могло бути перетворення грішників на камінь. В білоруській легенді зазначається: “Раз ехали кум с кумой с крещенья и захотели согрешить по дороге и в тот же миг превратились в камни”⁵⁷.

На Півдні України мотив покарання за гріх куми та кума також був досить поширений. Проте на відміну від білоруського його варіанту, в переказах південноукраїнських селян куми “йшли у землю”, бездну або падали у річку. “Один раз кум с кумою понесли дитину хрестить. От ідуть вони він попа, а лукавий і давай підталкувать на блуд. Положили вони дитину на землю і заходились... На тім місті зразу полилася річка, вони і пірнули в бездну. Ту річку і тепер звать Куминою...”⁵⁸. В іншому варіанті, покарані Богом, “пішли вони [кум та кума – Л.В.] скрізь землю, а з бугра зробилась долина. Те місто і тепер називається Куминою долиною”⁵⁹.

Варто відзначити, що з двох наведених сюжетів інцесту, перший (між братом і сестрою) відбувся “через незнання”, оскільки ані сестра, ані брати не впізнали один одного. Другий, зв'язок між кумом і кумою, був ніби свідомим, оскільки “блуд” відбувся вже після обряду хрещення, коли куми вертались із церкви (“від попа”). Не висуваючи припущень, яке покарання було “м'якшим”, відзначимо, що гріх кумів вважався тяжчим, можливо, через те, що їх “родинні” зв'язки були освячені у церкві священником, а, відповідно, і самим

Богом.

Церква і народна мораль визнавали гріхом також працю у дні великих церковний свят та неділю. Найсуворіше заборонялося працювати на Благовіщення, коли “пташака гнізда не в’є, дівчина косу не плете”. Часто той, хто працював у цей день, карався нещастям чи навіть смертю.

Заборона працювати у свята яскраво виявилася у легенді про Каїна та Авеля, яка була поширена серед населення Південної України. Сюжетна лінія Каїна та Авеля цікава не лише тим, що в ній відобразився мотив братовбивства та покарання за роботу у свята, але й покаранням, яке понесли брати. Як нагадування іншим про порушення заборони, “Бог поставив їх на місяці”. Через це легенду часто називають “Брати на Місяці”.

Місяць у народних увявленнях виконував роль своєрідного “екрану”, куди переносились всі людські гріхи та злочини. На Місяць потрапляли і братовбивці (Каїн та Абель), і ті, хто працював у свята, і грішники, в наслідок кровозмішування.

Не зважаючи на спільний сюжет розповідей про Каїна та Авеля (заборону працювати у свята, братовбивство), перекази суттєво відрізняються між собою. За одним з них, чоловік вирішив дати волам їсти до світанку у Великдень, коли “не тіко чоловік, а й скотина не повинна їсти, поки не посвятьять пасок”. Чоловік брав вилами сіно, під яким спав його брат, і заколов родича. “Шоб каялись за такий гріх, Бог і поставив братів на Місяці”⁶⁰. В іншому переказі, один з братів давав волам їсти у неділю, яка також є святковим днем, коли робити не можна. “В неділю гріх вилами давать скотові... Шоб всім було видко, Бог взяв і поставив тіх братів на місяці”⁶¹. Стосовно цього переказу можна посперечатися, що було першим – братовбивство чи заборона “у неділю волами давать скотові”. Проте третя розповідь також говорить про те, що брати працювали у неділю. За переказом: “У батька було два сини. Батько не велів їм ніколи робить у празники, бо гріх, а вони не слухали. Раз в неділю поїхали вони в степ за снопами”. Нагрузивши повний віз, брати “заходились вершить”. Старший подавав сіно молодшому, який не втримався і впав на вила. Бог “обох братів так і поставив на місяці”.

Іншою заборонаю на дії людей у святкові дні, була заборона купатися на свято Водохрещі та наступні кілька тижнів. У цих же розповідях присутній мотив боротьби Бога та диявола.

За переказом, між Богом та дияволом існував певний договір, “розписка”, за якою людина, поки жива, - божа, а після смерті – відходить дияволу. Бог поклав розписку у скриню і “кинув її в Ордань-річку”. Коли ж Ісус охрестився і виходив з Йордану, ріка загорілася і розписка згоріла. Христос пішов “в ад за душами” і наказав дияволу показати розписку, за якою йому належали душі померлих. “Лукавий пірнув раз – не найшов, пірнув в друге – не найшов, пірнув втретє, - а Господь і заморозив Ордань на три аршина. Товкся той лукавий, товкся і пробив лід рогами... Вискочив з води, - а Ордань упоять замерзла... Надворі мороз, вітур аж дух забива. Лукавий змерз, хотів у воду, - так лід товстий. Він і остався мерзнуть”⁶². Розписки не було і Христос повипускав душі з пекла. Подібний сюжет про звільнення душ із пекла є і в розповіді про потойбічні митарства душі: “Тепер, кажуть, у пеклі тіко один Іуда остався, а остальні душі, які були, Христос повипускав на волю тоді, як Сам воскрес із мертвих”⁶³.

Протистоянням Бога та чорта селяни пояснювали пожежі та смерть від блискавки. Грім та блискавка – це покарання чорту за непослух. Від них нечистий ховається під камінням, у хаті або під чоловіком. Якщо загоряється хата, значить у ній сховався чорт, а коли “уб’є грім”, то чоловік не встиг перехреститись і чорт сховався під нього. “Як грім заgrimить, треба зараз хреститись”. Душі загиблих від блискавки людей потрапляли до раю. Це вірування передається у діалозі Бога та диявола:

- Я під чоловіка [сховаюсь]: ти пожалієш чоловіка і мене не уб’єш.

- Я чоловіка уб’ю і пусти в рай, а ти згинеш⁶⁴.

Така ж тематика спостерігається у переказах про заборону прати до свята Водохрещення: “От Водохреща до шести неділь баби не ходять прать сорочок, бо гріх: як баба ляпне сорочкою, то чорт і вскоче в ополонку. Хай лучче чорт мерзне: менше людям шкоди”⁶⁵. Заборонялось також купатися в цей день: “Хто стрибне у воду, або ввійде тіко по грішне тіло, то чортяка тоді зрадіє, заригочеться й собі плиг у воду”⁶⁶.

У зв’язку із цією розповіддю цікаво згадати, що у білоруському фольклорі є згадки, коли Перун б’є блискавкою свого ворога-змія, який послідовно ховається від нього у дереві, камені, людині, тварині та воді. Цілком можливо, що переказ, записаний Я.Новицьким, це дещо змінений християнством язичницький сю-

жет.

Не менш тяжким вважався гріх матиного прокляття, за який не було прощення і “таких матерів Господь не приймає”. На страждання прирікалася не тільки мати, але й проклята нею дитина. Два перекази про такий прокльон, записані Я. Новицьким, мають спільний сюжет: ткаля проклинає свою малу дитину за те, що та не подала матері човник. За одним переказом, щоб знайти дитину, мати “край світа” й довго мандрувала, поки не побачила димар, над яким висів хлопчик “догори раком”. Тоді мати вдарила себе в груди і пішла під землю, а дитина впала у димар. За іншою розповіддю, прокляті діти являлися у ночі і щоб повернути таку дитину, необхідно було накинути на неї хрестик. В іншому випадку вона поверталася до диявола.

Із поняттям гріха тісно пов'язані поняття та уявлення українців про душу людини. Найчастіше людську душу селяни уявляли в образі голуба, бджоли чи мухи⁶⁷. Таке асоціювання виникло, імовірно, через “окриленість” цих творинь та їх можливість літати⁶⁸. Бджола у багатьох слов'янських народів вважалася “божою істотою” й користувалася особливим ставленням до неї. Уявлення про душу в образі бджоли характерні не лише для українців. Наприклад, болгари у Духів день слухали зичання мух та бджіл, вважаючи що це душі померлих. З цим пов'язують також трактування образу бджоли як передвісника скорої смерті при тлумаченні сновидінь. За віруванням і болгар, і українців, душі праведних людей перетворюються на бджіл, а тому потрапляють у рай⁶⁹.

Після смерті людини душа в образі бджоли (чи мухи) не виходила з хати протягом сорока днів. Весь цей час вона жила паром з гарячого хліба чи окропу, а також розведеним медом (кануном)⁷⁰. На панахиду чи щоб пом'янути померлого, треба було нести виключно теплий хліб – гарячий книш чи паляницю. Таким хлібом можна було дати милостиню, тоді це “йшло за душу”. Марно було нести в церкву для поминання душі холодний, а тим більше, купований хліб.

Душа в образі голуба була невидимою, а от душі, що перетворились на бджолу чи муху, можна було побачити. Такий обряд був записаний Я.Новицьким в Олександрівську. Щоб побачити душу померлого, треба було наприкінці шостого тижня поставити на покутті канун (розведений водою мед), засвітити лампаду та чекати, поки з'явиться душа. За розповіддю, душа в образі мухи вилетіла з-

під ікони, тричі пила канун а на світанку голосно загула та вилетіла в двері: “На кінці шостої неділі, звечора, поставила на покутті канун, засвітила лампадку і сіла всю ніч доглядати душі. [...] Тіко шо заспівали перві півні, аж ось вилетіла с-під ікони муха і давай по хаті густі. Літала, літала, - та до того кануну, і давай смоктать... Насмокталась, загула – і опьять за ікону. Перегодя трохи опьять загула по хаті і опьять до того кануну вдруге, втретє... Як стало на світ благословляться, загула та муха так голосно та жалібно, що я аж заридала... Загула, - та в двері...”⁷¹.

Після смерті людини (за різними переказами) душа сорок днів або навіть рік “скиталася” по митарствах. На цьому шляху її супроводжували два янголи та диявол. По боках людини йшли янголи: справа – янгол, що жив на землі та ніс книги про добрі діла померлого; зліва – янгол, посланий Богом. Позаду нечистий ніс двадцять книжок про гріхи людини. На кожному митарстві зачитувались добрі справи та гріхи людини про вбивство, блуду, гріхи проти батьків, злочинство тощо. Найтяжче приходилось вбивцям, блудникам, злодіям, тим, хто зневажав матір – їх душі “рідко випускають с кігтів лукаві”⁷². У пеклі вони чекали Страшного суду чи поки хто з родичів не відмолить їх гріхів. Після Суду “душогуби, блудники, великі злодії та ті, котріх прокляла мати, підуть в ад на вічну муку і за ними Іуда зачинить двері”⁷³.

Душа була і є однією з найвищих моральних та духовних цінностей людини. Саме тому християнська та народна мораль прагнули встановити та визначити певні норми поведінки для збереження всередині соціуму певної гармонії, усталеного порядку. Це мало на меті як збереження суспільства, громади, так і передання звичаїв, традицій, народної пам’яті. Основними “засобами”, за допомогою яких пам’ять про історію та звичаї народу передавалась із покоління в покоління, були легенди, перекази, казки та пісні. З їх допомогою від самого народження та дитинства формувалися світогляд та світосприйняття, система цінностей та життєвих пріоритетів окремої людини, а, відповідно, і цілого народу. Духовна культура – це віддзеркалення світоглядних імперативів народу, його ментальності, здобутків та розвитку.

Ми спробували розглянути два з трьох головних мотивів, які можна прослідкувати у переказах селян Південної України. Міфологічні та релігійні мотиви тісно переплітаються між собою в уявленнях селянства. Міфологічні мотиви та сюжети відрізняються

більшим символізмом, а релігійні – регулюючою та морально-етичною функціями, які вони виконували, формуючи світогляд суспільства через свідомість окремої людини. В той же час вони пов'язані з історичним мотивом, згадками про козацькі часи, скарби, укріплення, знахідки (ідола, кісток).

Література:

¹ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз укр. міфології. - Репринт. вид. - К.: Обереги, 1992.

² Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. - Київ, 1992; <http://www.hram.kiev.ua/index.php?mode=books&cat=13&parent=457&id=463>

³ Милорадович В. Українська відьма: Нариси з укр. демонології / Упоряд., пер., передм. О.Таланчук. - К.: Веселка, 1993.

⁴ Його ж. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 гг. - Харьков, 1897;

⁵ Його ж. Этнографический элемент в повести Гоголя “Заколдованное место” // Киевская старина. - 1897. - №9;

⁶ Його ж. Заметки о малорусской демонологии. – К, 1991.

⁷ Його ж. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губ. // Киевская старина. - 1900. - №1-3, 5-8; Також. // Українські чари. - Київ, 1992.

⁸ Його ж. Життьє-бытьє Лубенского крестьянина // Киевская старина. - 1902. - №4, 6, 10; 1903. - №2-3, 7-8; 1904. - №5-6; Також. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. - Київ, 1991;

⁹ Його ж. Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Киевская старина. - 1902. - №5;

¹⁰ Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Т.1. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007.

¹¹ Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007.

¹² Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - Дніпропетровськ, 2005.

¹³ Яворницький Д. І. До історії степової України. - Дніпропетровське, 1929.

¹⁴ Яворницький Д. І. Малоросійські народні пісні. – Катеринослав, 1906.

¹⁵ Иванов И. Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и загробную жизнь. - Харьков, 1909.

¹⁶ Потєбня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – ЧОИДР, 1865.

¹⁷ Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та, 1946.

- ¹⁸ Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. - Л., 1974.
- ¹⁹ Ляскоронский В. Г. Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения. – Труды XIII археол. съезда. Т. I. - М., 1907.
- ²⁰ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рек. Псла и Ворсклы. – Труды XIII археол. съезда. – Т. I. - М., 1907.
- ²¹ Никифоров А. И. Победитель змея. – Советский фольклор. – 1936. - № 4.
- ²² Плетнёва С. А. Змей в русской сказке. // Древние славяне и их соседи. - М., 1970.
- ²³ Петров В. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі. // Етнографічний вісник. - Кн. IX – К., 1930. – С. 197–238.
- ²⁴ Гіппус В. Коваль Кузьма-Дем'ян у фольклорі. // Етнографічний вісник. - Кн. VIII. – К., 1929. – С. 3–51.
- ²⁵ Путилов Б. Русский и южно-славянский героический эпос. - М., 1971.
- ²⁶ Иванова В., Топоров В. Исследования в области славянских древностей. - М., 1974.
- ²⁷ Рыбаков Б. Язычество древних славян. - М.: Наука, 1981. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Rubak/10.php
- ²⁸ Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007.
- ²⁹ Иванов Й. Культ Перуна у южных славян. - М.: Ладога-100, 2006. // <http://darim.info/2008/07/29/kult-peruna-u-juzhnykh-slavjan.html>
- ³⁰ Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 123.
- ³¹ Там само. – С. 124.
- ³² Грушевський М. Історія української літератури. В 6-и томах. – Т.4. Кн.2. // <http://izbornyk.org.ua/hrushukr/hrush415.htm>; Полное собрание русских летописей. – Т. I. – М., 1962. – С.56;
- ³³ Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 125.
- ³⁴ Там само. – С. 124-125.
- ³⁵ Там само. – С. 125.
- ³⁶ Там само. – С. 134.
- ³⁷ Там само. – С. 135.
- ³⁸ Там само. – С. 140-141.
- ³⁹ Там само. – С. 140.
- ⁴⁰ Там само. – С. 139.
- ⁴¹ Там само. – С. 141.
- ⁴² Там само. – С. 139.
- ⁴³ Там само. – С. 134-135.
- ⁴⁴ Там само. – С. 141.

- ⁴⁵ Там само. – С. 139.
- ⁴⁶ Там само. – С. 126.
- ⁴⁷ Там само. – С. 127.
- ⁴⁸ Там само. – С. 128.
- ⁴⁹ Белова О. Этиология греха: народная мораль в фольклорных легендах. // Россия XXI. - 2002. - № 2. // http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/belova_2003_04.htm
- ⁵⁰ Славянские древности: Этнолингвистический словарь. / Под общей ред. Н.И.Толстого. - Т.1. - М., 1995. С.544–545.
- ⁵¹ Белова О. Этиология греха: народная мораль в фольклорных легендах. // Россия XXI. - 2002. - № 2. // http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/belova_2003_04.htm
- ⁵² Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 150.
- ⁵³ Там само. – С. 145.
- ⁵⁴ Там само. – С. 144-145.
- ⁵⁵ Там само. – С. 145.
- ⁵⁶ Там само. – С. 152.
- ⁵⁷ Белова О. Этиология греха: народная мораль в фольклорных легендах. // Россия XXI. - 2002. - № 2. // http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/belova_2003_04.htm
- ⁵⁸ Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 129.
- ⁵⁹ Там само. – С. 130.
- ⁶⁰ Там само. – С. 143.
- ⁶¹ Там само. – С. 144.
- ⁶² Там само. – С. 147.
- ⁶³ Там само. – С. 150.
- ⁶⁴ Там само. – С. 146.
- ⁶⁵ Там само. – С. 147.
- ⁶⁶ Там само. – С. 149.
- ⁶⁷ Там само. – С. 149, 150.
- ⁶⁸ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. - Київ, 1992. - С.239.
- ⁶⁹ Мовна У. Бджола у традиційних уявленнях українців та болгар: порівняльна характеристика. // Проблеми слов'язнознавства. – Вип. 53. – 2003. – С.87-94; Маринов Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – София, 1994. – С.171.
- ⁷⁰ Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // Киевская Старина. - 1896. - Т.54.№ 9. - С.257.
- ⁷¹ Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т.2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 149-150.
- ⁷² Там само. – С. 150.
- ⁷³ Там само. – С. 151.

**Чиновництво Південної України останньої чверті XVIII
– другої половини XIX століття
у спадку Я.П. Новицького**

Історики, фольклористи, археологи, етнографи, краєзнавці та мовознавці, чий науковий інтерес та розвідки пов'язані з дослідженням історії Південної України, повсякчас наголошують на цінності наукового спадку Я.П. Новицького. Сьогодні науковому загалу відомо понад 200 робіт дослідника з різних галузей науки. І це не остаточні відомості. Значна частина спадку Я.П. Новицького ще й досі залишається не актуалізованою. Пошуки тривають. Але вони ускладнюються, по-перше, тим, що значна частина наукового доробку Я.П. Новицького розпорошена по різних виданнях того часу. Я.П. Новицький був дописувачем до таких періодичних видань як: «Степ», «Одеський вісник», «Катеринославські губернські відомості», «Літопис Катеринославської вченої архівної комісії» та багатьох інших. По-друге, ускладнюються тим, що архівні матеріали розпорошені по різних архівосховищам. Але й та частина спадку Я.П. Новицького, що вже залучена до наукового обігу, достатньо інформативна.

Питання управління Південною Україною та чиновницького апарату у спадку Я.П. Новицького не домінуючі. Скоріш, навпаки, згадки про вищезазначені питання носять фрагментарний характер. Але не дивлячись на фрагментарність повідомлень, вони досить цінні. Так, Н. Сурева досить компетентно проаналізувала опублікований Я.П. Новицьким «Опись дел Мариупольского и Александровского предводителей дворянства» та «Список предводителей дворянства Александровского уезда 1797 -1913» на предмет історії Олександрівського дворянства¹. Окремо слід відзначити спробу І. Савченко проаналізувати інформативні можливості «Истории города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770-1806» на предмет історії адміністративно-територіального устрою Південної України². Дослідник історії церкви Південної України – І.Лиман, опрацював збірку матеріалів Я.П. Новицького «Папери Олександрівського, Павлоградського, Новомосковського

духовного правління», що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України³. До спадку Я.П. Новицького щодо питання управління Південною Україною також звертались Ю. Головко⁴ та В. Циберт⁵. Таким чином, ми реально можемо констатувати підвищення наукового інтересу до спадку Я.П. Новицького та залучення його робіт до досліджень.

«История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806»⁶ – одна з найвідоміших робіт Я.П. Новицького. Написанню історії міста передувало досить тривалий період робіт в архівосховищах. Дослідником було використано документи Предводителя дворянства, Міської управи, Повітового казначейства та Архіву Коша. Унікальність використаних Новицьким архівних матеріалів місцевих установ полягає у тому, що більша їх частина втрачена. Як наслідок – історія міста залишається чи не єдиним джерелом з вивчення багатьох питань історії Олександрівського повіту та міста Олександрівська на початковому етапі.

Робота над історією міста Олександрівська розпочалася ще в 90-х роках XIX ст. У рукописному відділі Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики ім. М.М. Рильського зберігається план до історії міста, що був складений ще у 1894 р. Перший варіант «Историй города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806» був готовий у 1901 році. Планувалося видати історію міста до ювілею міста. Саме в той час більша частина міст Півдня України святкували свої ювілеї. Але тоді робота так і не побачила світ. Причиною зволікання, як це пояснював сам Я.П. Новицький, стали знайденні нові архівні матеріали, що, в свою чергу, призвело до розширення або взагалі до переробки деяких розділів. Інтенсифікації пошуку нових джерел сприяла участь дослідника у діяльності Катеринославської ученої архівної комісії, за дорученням якої він працював в архівосховищах міста Олександрівська. Остаточно робота над історією міста була завершена у 1905 році.

Я.П. Новицький досить критично ставився до свого творіння, визнавав багато вад за ним. Серед головних недоліків визначав недотримання хронологічного методу викладу матеріалу та погану систему розробки розділів. У книзі виділено дев'ять розділів, які автор намагався розташувати за тематико-хронологічним принци-

пом. Через нерівномірне представництво джерел, розділи різняться за об'ємом.

Хронологічно робота охоплює найпроблематичніший період в історії Південної України. Період останньої чверті XVIII ст. – початку XIX ст. ознаменувався для Південної України доленосними подіями, наслідки яких були відчутні впродовж усього подальшого розвитку регіону. Саме в той час російська влада остаточно стала на шлях уніфікації та насадження загальноімперського ладу на Півдні України⁷. Відмінність України повинна була ліквідуватися раз та на завжди.

Особливість південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII ст. полягала в тому, що управління в ньому здійснювалося здебільшого воєнними чинами, які одночасно виконували і цивільні функції. Основні причини досить тривалого впровадження загальноімперської системи управління були пов'язані з багатолітнім існуванням козацької традиції самоуправління. Такі кардинальні кроки імперської влади, як скасування Запорозької Січі та ведення “Установлення щодо управління губерній” 1775 року, та ряд інших заходів, не дали відразу очікуваних результатів. Козацькі традиції самоуправління ще досить тривалий час продовжували існувати та нагадували про себе. Постійна загроза нападу Туреччини також уповільнювала процес інтегрування Південної України до загальноімперської системи. Непересічне значення мало ставлення й самих чиновників до своїх повноважень. Повна автономія у керівництві від центру, що склалася за часів Потьомкіна, була їм на руку. Перевищення службового становища, хабарництво – звичні для того часу явища. Тому й не дивно, що у регіоні досить тривалий час існувала відмінність в управлінні у порівнянні з іншими територіями Російської імперії.

Ілюстрацією поступового переходу від воєнізованого до цивільного управління південноукраїнським регіоном нам слугує історія міста Олександрівська Я.П. Новицького. У першу чергу, на що необхідно звернути увагу – це те, що усі перші імперські утворення на Півдні України носили мілітаризований характер. Побудова Дніпровської лінії також не була виключенням. Але це все було вимогою часу.

В історії міста Олександрівська ми безпосередньо знаходимо відомості, що стосуються земських комісарів та воєвод, які здійснювали місцеве управління в повітах⁸. Сам Новицький зазначав, що

реальних відомостей про їх діяльність в Олександрівську досить мало. Особливо, що стосується діяльності земських комісарів. У архіві Покровського собору Я.П. Новицький знайшов лише один документ, що висвітлює діяльність земського комісара в Олександрівську, але такий, як зазначив сам Я.П. Новицький, що заслуговує на увагу. Основний зміст знайденого документу, який був адресований до Павловського духовного правління з Комісарського правління, стосується нашестя сарани та завданих збитків. Щодо повноважень, то земські комісари здійснювали перепис населення, виконували збір податків. Неабияка роль земським комісарам відводилась при вирішенні поземельних питань. У їх компетенцію також входило проведення суду, квартирування та відведення пасовищ та лугів війським командам. Улаштування та утримання пошти, доріг та переправ – також входило в їх функції. Коли через територію, що була під їх юрисдикцією, проходили команди, то вони їх супроводжували та організовували постачання провіанту та підводів. Земським комісарам підпорядковувались усі адміністративні органи управління, що існували в повіті⁹. За відомостями Я.П. Новицького, посаду земського комісара з 1777 по 1883 у Павловській провінції займав надвірний радник Іван Ілліч Булгаков. Таким чином, головне завдання земських комісарів полягало у контролі за місцевим населенням¹⁰.

За матеріалами Покровського собору у місті Олександрівську сім років підряд перебував воєвода та його штат¹¹. Посаду воєводи фурштаду з 1781 року по 1787 рік займав Тимофій Афанасійович Овсяніков. Воєводськими товаришами були майор Семен Салков з 1781 року по 1783 рік та майор Павло Ігнат'єв у 1783 році. Новицький також зазначив, що секретарем воєводської канцелярії був прапорщик Наум Говорухов. Наведено штат канцелярії. Основними обов'язками воєводи були: 1) охорона тиші та спокою; 2) розшук втікачів на ввірених під їх юрисдикцію території; 3) боротьба з розбійництвом, 3) контроль за епідеміологічною ситуацією. Додатково воєвода займався питаннями рекрутського набору та квартируванням війська. Щодо фінансових справ – воєвода здійснював збір недоїмок. Зокрема воєводі надавались широкі повноваження у вирішенні судових справ. Воєводські канцелярії здійснювали контроль за переміщенням населення. Від земських комісарів воєводська канцелярія щомісяця отримувала відомості стосовно кількості населення. Також воєводські канцелярії повинні були слідкувати за ви-

дачею білетів запорожцям та забезпечувати слухняність місцевого населення.

У 1785 році в Олександрівську відкрито першу міську установу – ратушу¹². 22 січня 1784 року уряд видав наказ, за яким генерал-губернаторові надавалось право відкривати у містечках, шанцях, якщо там була відповідна кількість населення, магістрати та ратуші¹³. Основною причиною такої рекомендації генерал-губернаторові, було бажання влади створити більш щільну мережу державних установ на Півдні України. Я.П. Новицький визначив штат Олександрівської ратуші, канцелярії ратуші та поіменний список посадових осіб¹⁴. Штат ратуші, за Я.П. Новицьким, складався з бургомистра, який стояв на чолі ратуші, двох ратманів, старости, двох словесних суддів та міського маклера. При канцелярській ратуші – секретар та два писця. Усі посадові особи обирались шляхом балотування, обрані на посаду складали присягу¹⁵. Я.П. Новицький підкреслює, що на посади бургомістрів та ратманів обирались люди грамотні, а на посаду словесних судів можна було обирати і з неграмотних. До такого висновку Я.П. Новицького наштовхнуло те, що до документів прикладав руку хтось інший, той хто володів грамотою. Платню чиновники отримували тричі на рік – в травні, вересні та в грудні. У Новицького знаходимо досить детальний опис приміщення, де знаходилась ратуша та канцелярського знаряддя.

Як зазначає автор, Олександрівськ поступово рухався до нового цивільного життя. До 1803 року в посаді зовсім не було поліції. Повноваження поліції виконувала Ратуша та її чиновники. Але вже у 1803 році засновано посаду городничого. Першим городничим у місті Олександрівськ був Фінк, другий – Норов. Але Новицький зовсім не згадував управу благочиння, яку очолював городничий. Виникнення управи благочиння пов'язано з реформуванням поліцейського управління урядом. У 1782 році в Російській імперії було видано «Статут благочиння», згідно з яким і було утворено управи благочиння. Городничому допомагали два пристави, один карних справ, а інший цивільних. Але про приставів у Новицького ми також нічого не знаходимо, напевно через відсутність відповідних джерел. Городничий виконував поліцейсько-господарські функції. Серед основних обов'язків, які покладалися на нього: забезпечення громадського спокою, здійснення контролю за виконанням законів, нагляд за дотриманням у місті системи міри та ваги, орга-

нізація боротьби з епідемією, якщо така виникала, нагляд за належним утриманням інфраструктури міста, забезпечення проходження військових команд, слідкування за збереженням казенних будівель. Після 1803 року ратуша та поліція, як зазначено, вели інтенсивну переписку, що, в свою чергу, інколи призводило до втручання губернського чиновництва до справ поліції.

Досить фрагментарно, можна навіть сказати, побіжно, Я.П. Новицький згадує, що у 1804 р. з міста Оріхів до Олександрівська було перенесено Маріупольське повітове казначейство – це була вже не перша ознака того, що на Олександрівськ чекають зміни. 1806 – знаменний рік в історії Олександрівська. Цього року було відкрито нові повіти: Олександрійський, Слов'яносербський, Верхньодніпровський. Олександрівськ перетворився на повітове місто з системою повітових установ та відповідним штатом чиновників, які забезпечували ведення справ у ввіреному під їх керівництвом повіті. У Я.П. Новицького ми знаходимо відомості, що стосується штатів щойно відкритих установ та заробітної плати, що була назначена кожному чиновнику відповідно до його посади та класу. Також зазначено канцелярські витрати. Відомості стосовно повітових установ Я.П. Новицький узяв зі штату нових повітів. Знаходимо в історії міста й перший затверджений поіменний штат чиновників повіту та міста Олександрівська.

Не минуло остронь захоплення Я.П. Новицького збирати та записувати спогади давно минулих часів від старожилів місцевих сіл і написання історії міста Олександрівська. Ще на самому початку, у вступі, додатковим джерелом виділено спогади двох «глибоких старців»: Павла Васильовича Кравцова та Василя Івановича Нагірного (Москаленко). Досить органічно та яскраво komponують включені розповіді старців з основним текстом історії міста. Певну цікавість викликають спогади, що стосуються дозвілля Олександрівського чиновництва, відпочинку¹⁶. Так, вільний від роботи час та на свята, за словами старця Нагірного, чиновники проводили на Дніпрі з рушницями, волоками, вудками. Довгими зимовими вечорами грали на гроші в карти. На зимові свята чиновники разом з іншими мешканцями: купцями, міщанами кулачилися – гра така була. Виходили на вулицю і йшли стінка на стінку. Звернули увагу у своїх розповідях респонденти Я.П. Новицького і на зовнішній вигляд чиновників, особливо на одяг. Одягались чиновники, як і усі інші – форми у них ще не було. Описаний одяг досить сильно нага-

дує одяг заможних козаків. Старець Кравцов акцентує увагу на тому, що німецької моди тоді ще не було – манишок та галстуків. Досить правдивими є відомості старців щодо соціального походження чиновництва. Дід Кравцов акцентує увагу на тому, що усі чиновники були з поміщиків. Коли Олександрівськ перейменували з посаду в повітове місто, стали з сіл з'їзжатися до Олександрівська поміщики. «Ісправник, суддя, всілякі члени засідателі, канцелярські чиновники – усі вони були з поміщиків» – стверджував дід Кравцов, один з постійних респондентів Я.П. Новицького.

Окремого заслуговує на увагу розгляд евристичної роботи Я.П. Новицького. Як вже зазначалось, за дорученням Катеринославської вченої архівної комісії, Я.П. Новицький працював в архівосховищах місцевих установ Олександрівська. Зокрема опрацював матеріали Маріупольського та Олександрівського повітових предводителів дворянства та повітового казначейства. Результатом двомісячної скрупульозної роботи з матеріалами, стала публікація на шпальтах «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії», у другому номері, опису архівних справ предводителів дворянства¹⁷. Хронологічно архів предводителів дворянства охоплював період з 1797 року – по 1825 рік. Але, як зазначає дослідник, за окремі роки уцілілих справ досить мало, а за 1805 рік, взагалі не знайдено жодної справи. З 1897 року – по 1806 рік, тобто до заснування Олександрівського повіту – в архіві були представлені матеріали Маріупольського предводителя дворянства, а с 1806 року – Олександрівського предводителя дворянства. Опрацювавши увесь комплекс матеріалів, Новицький визначив інформативні можливості документів архіву.

Цінність для вивчення історії південноукраїнського чиновництва матеріалів предводителів дворянства полягає в тому, що значна частина посад в установах обиралась дворянством. Так, перераховуючи інформативні можливості документів архіву, Новицький окремо виділив пункт стосовно: «...несення населенням суспільних обов'язків (виборні посади купецтва та дворянства)»¹⁸.

Згідно з законодавством Російської імперії, а саме Установлення про губернії 1775 року, дворянству губернії надавалося право брати участь в місцевому управлінні через проведення кожних три роки дворянських виборів на адміністративні та судові посади. Від дворянства до губернських установ обиралось: десять засідателів верхнього земського суду, двох засідателів совісного суду. До пові-

тових установ дворянство обирало: земського ісправника, двох засідателів нижнього земського суду, повітового суддю, двох засідателів повітового суду.

У описі архіву Маріупольського та Олександрівського повітових предводителів дворянства знаходимо справи, які судячи з їх назв, могли б бути використанні в дослідженні історії чиновництва. Безпосередньо до таких справ можна віднести: «Про перетворення Олександрівська з посаду в повітове місто і про відкриття в ньому повітових установ – на 19 аркушах»¹⁹ за 1806 рік, «Про вибори на суспільні посади на три роки с 1809 року – на 70 аркушах»²⁰ за 1808 рік, «Про вибори в губерньському місті Катеринославі на дворянські та купецькі посади – на 49 аркушах»²¹ за 1811 рік, «Про надання губерньському правлінню списку про знаходження не у справ чиновників – на 26 аркушах»²² за 1813 рік та інші справи, які судячи з назв також могли б бути використанні у дослідженні.

Але справа у тому, що, як констатував Я.П. Новицький, дослідженні архіву знаходились у злиденному стані. Місцем їх зберігання було горище. Стурбованість дослідника подальшою долею цінного комплексу джерел, підштовхнула його до оперативних та рішучих дій. Як наслідок – значну частину матеріалів Я.П. Новицький переніс до себе додому. Так, до кінця життя у Я.П. Новицького вдома осіла солідна колекція матеріалів, що складала собою досить представницький комплекс джерел з історії міста Олександрівська та Олександрівського повіту. Але сумна доля спіткала зібранні Новицьким матеріали після його смерті – багато зникло безслідно. Та частина, що уціліла була розпорощена по установам Всеукраїнської академії наук.

Сьогодні ми можемо знайти матеріали Я.П. Новицького в таких установах Національної академії наук України як: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України та Інститут рукопису Центральної національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У Інституті мистецтвознавства матеріалів з історії чиновництва нами майже не знайдено. Лише подекуди у піснях та переказах можемо зустріти прізвиська чиновників. Інша справа – матеріали Інституту рукопису. В Інституті рукопису на зберіганні знаходиться збірка матеріалів Я.П. Новицького. Особливо цікаві матеріали Олександрівської ратуші. У збірці зокрема знайдено документи стосовно мундирів чиновників цивільного відомства²³, пенсію вдові чиновника²⁴, іменний список чи-

новників та дворянства²⁵, формулярні списки проходження служби чиновників. Зокрема знайдено формулярний список про службу купця першої гільдії Павла Львовича Захаріна²⁶, який за пропозицією «Приказа общественного призрения» був назначений попечителем міської лікарні. З 1857 р. перебував на посаді директора та скарбника Тюремного відділу. За дорученням повітового тюремного відділу займався проблемами постачання харчів та одягу для арештантів. Захарін відзначився також тим, що йому вдавалося заощаджувати значні суми виділених грошей. Так, з виділеної суми за відомістю у розмірі 2813 руб. в 1857 р. на одяг для арештантів, він витратив лише 1248 руб., чим заощадив 956 рублів. Декілька разів Захарін обирався на посади ратмана та бургомістра.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що не дивлячись на те, що питання історії чиновництва у наукових студіях Я.П. Новицького не виносилося окремо та здебільшого розглядалось у контексті інших питань, цінність від цього, хоч і мимохідь розглянутих питань, не зменшуються. Окремо слід відзначити дослідження Я.П. Новицького «История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806». Історія міста слугує нам джерелом з вивчення історії поступового переходу від мілітаризованого управління регіоном до цивільного. Унікальність роботи полягає у тому, що Я.П. Новицький використав джерела, які сьогодні вважаються втраченими. Опублікований опис справ Маріупольського та Олександрівського предводителів дворянства свідчить, що Я.П. Новицький усвідомлював важливість джерел, що стосуються історії чиновництва. Окремим пунктом в переліку інформативних можливостей він виділив відомості стосовно виборних посад дворянства та купецтва. Тому включення спадку Я.П. Новицького до вивчення історії чиновництва Південної України є досить обґрунтованим.

Література:

¹ Сурева Н. Історія Олександрівського дворянства у творчій спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С.72-77

² Савченко І. «История города Александровска «Екатеринославской губернии» в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 -1806» як джерело до історії адміністративно-територіального устрою Південної України // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 62-64

³ Лиман І. Архівні матеріали з релігійної історії Південної України

останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 53-62.

⁴ Головко Ю. Митниця та карантин Олександрівської фортеці в «Історії міста Олександрівська «Катеринославської губернії» у зв'язку з історією виникнення Дніпровської лінії (1700-1806)» Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 89-92

⁵ Циберт В. Дослідження Я. Новицького з історії міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 64-69

⁶ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 184-303

⁷ Савченко І. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70-80 рр. XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2001. т. 6. – С. 235-239

⁸ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 245

⁹ Самко І. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775-1776 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1999 р. т. 5. – С. 120; Савченко І.В. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губернії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: “Тандем-У”, 2001. – С. 244-249; Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. - СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. V. – С. 123

¹⁰ Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. Запоріжжя, 1999 р. – С. 4

¹¹ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 245

¹² Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 252

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXII. – С. 13.

¹⁴ Новицький Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 252

¹⁵ Там само. – С. 253

¹⁶ Там само. – С. 259

¹⁷ Новицький Я.П. Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав. – 1904 т. 1. – С. 110-112

¹⁸ Там сам. С. – 105

¹⁹ Там само. – С. 116

²⁰ Там само. – С. 116

²¹ Там само. – С. 120

²² Там само. – С. 121

²³ Папери ратуші міста Олександрівськ. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Ф. П: Фонд історичних матеріалів, спр. 24853-24864

²⁴ Там само. – спр. 24835-24844

²⁵ Там само. – спр. 24098-24104

²⁶ Там само. – С. 24138-24143

Наталія Полонська-Василенко: від дослідника Новоросії до історика Південної України

В українському історіографічному просторі за останні десятиріччя спадщина Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко привертала увагу багатьох істориків. Про неї були написані монографії, безліч статей, складені покажчики архівних матеріалів, в кількох дисертаційних дослідженнях розглянуті життєвий та науковий шлях, аналізувався доробок цієї непересічної жінки-історика¹.

Одним з потужних пластів, що набув особливої актуальності для цілого ряду дослідників у 1990-2000-і, став доробок Наталії Дмитрівни з історії регіону, вивченню якого вчена присвятила багато років. Мова йде про регіон, назва якого з ХІХ століття не один раз змінювалась в історіографічній традиції: Новоросія, Новоросійський край, Степова Україна, Полуднева Україна, Південна Україна, Північне Причорномор'я, знов-таки Південна і Степова Україна... Звичайно, вживання тієї чи іншої назви для позначення величезного степового краю (що охоплював в ХІХ столітті землі як мінімум трьох губерній Російської імперії: Херсонської, Миколаївської та Таврійської) варіювалось в залежності від кількох історіографічних критеріїв: 1) ментально-географічного сприйняття простору та відповідної локалізації кордонів південного краю; 2) геополітичного сприйняття та відповідної конструкції минулого краю; 3) історіографічної традиції вивчення краю на той чи інший час.

Беззаперечно історіографічний процес детермінував і провокував появу нових підходів і напрямів в історичних дослідженнях південних теренів сучасної України. Дослідникам доводилось змінювати усталені визначення, поняття, попередні концепції, а інколи й кардинально переосмислювати схеми і бачення картини минулого. Вивчення того як це відбувалось, залишається актуальним питанням для сучасної історіографії та історичної регіоналістики. Особливо це стосується історіографії Південної (Степової) України та спадщини багатьох її знакових дослідників: починаючи від А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Біднова, продовжуючи Д. Багалієм, Є.Загоровським, власне це стосується самої Н. Полонської (з 1923 р. – Полонської-Василенко), С. Борового,

О. Дружиніної... Перелік звісно неповний, але багатьом дослідникам, науковим студії яких припали на кінець ХІХ та бурхливе ХХ століття, доводилось в тій чи іншій мірі стикатися і вирішувати історіософські проблеми, пов'язані з конкретним предметом їх розшуків. До певної міри це був процес ідентифікації власної позиції, її співставлення або протиставлення пануючому (поширеному) у відповідний період дискурсу. В цьому відношенні спадщина Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко становить неабиякий науковий інтерес.

Початок наукової діяльності Н.Д. Полонської припав на період її навчання на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів (1907-1911 рр.). Одним із головних чинників залучення студентки до наукових студій стала її дослідницька робота під керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського (1867-1934). Під впливом цього історика, який схилився до позитивізму і документалізму, економічного матеріалізму, випрацьовувалася характерна дослідницька методика молодої вченої².

По отриманню в травні 1913 року диплому історико-філологічного факультету Київського університету, Н.Д. Полонська приймає рішення скласти магістерські іспити. Обрана тема магістерської дисертації в майбутньому переросла в один із головних напрямів її наукових студій. У своїх спогадах на еміграції історик зазначала, що М.В. Довнар-Запольський давав своїм учням теми переважно з російської історії і направляв до московських архівів, бо в останніх сам багато працював і добре їх знав³. На схилі років вона дещо тенденційно згадувала, що її вчитель мало цікавився і не знав українських архівів. Але поняття “українського архіву” як зібрання джерел до української національної історії – уявлення, що було сформоване значно пізніше і перенесене дослідницею на ранній період своєї творчості. Майже принциповою у спогадах Н.Д. Полонської-Василенко постає її відмова від теми з “московської”, тобто російської історії, обґрунтована тим, що вже тоді її інтереси все більш оформлювалися в бік історії України. Але саме в ті часи Н.Д. Полонська видала ґрунтовний “Историко-культурный атлас по русской истории...” (1913 р.)⁴, розмовляла, вела листування і публікувалася виключно російською мовою.

М.В. Довнар-Запольський пропонував дві теми: одна з них передбачала розробку частини Румянцевського опису, до чого вже

був долучений учень професора, згодом відомий історик-архівіст В.О. Романовський. Н.Д. Полонська не пристала до цієї теми, при тому, що основна робота з джерелами зосередилась би в Київському архіві давніх актів, а тематика була б безпосередньо пов'язана з історією Малоросії (України). Натомість її тему було визначено як “Діяльність Потьомкіна на Південній Україні (Малоросії за термінологією того часу)”⁵. Очевидна і неточність назви, і скоріш редакторська помилка щодо визначення Південної України як Малоросії замість Новоросії. Але фактично, на ті часи це означало розроблення широкої теми – “Г.О. Потьомкін у Південній Росії”.

Проведений аналіз чернеток, підготовчих матеріалів⁶, які встигли зібрати вчена впродовж 1913-18 рр., листування під час студіювання даної проблеми⁷ підтверджує висновки В.І. Ульяновського та І.В. Верби. У цей час дослідниця не виокремлювала історію України, точніше історію і культуру Малоросії, сприймала її в річищі російської історії. Вона мислила і писала в контексті загальноросійської історіографії. І в цьому відношенні є чимало спільних паралелей з творчістю її колеги, одеського історика Євгена Олександровича Загоровського (1885-1938)⁸. Архівні матеріали Н.Д. Полонської свідчать, що серед авторів, яких історик тоді найбільше конспектувала і, припускаємо, найретельніше вивчала, бачимо праці О. Брікнера, В. Більбасова, К. Валішевського, А. Скальковського, М. Державіна, Ф. Лашкова, С. Шмідта, роботу Д.Багалія 1887 року, чисельні археографічні публікації в ЗООИД, ЛЕУАК, ИТУАК, матеріали “Русской старины” та “Русского архива”, Збірника Російського імператорського історичного товариства⁹ – тобто пласт, який створювався в контексті дискурсу «історія Новоросійського краю», – історія Новоросії та Тавриди, історія краю в контексті його урядової колонізації та діяльності перших персон, правителів.

Вчена не була істориком, що вивчає край, в якому живе, тому «осягнення» історії Новоросії відбувалося переважно під впливом тодішніх академічних історіографічних реалій, що панували в її київському науковому середовищі. А ознайомлення з тодішньою історіографією проблеми (залишилось безліч виписок вченої, але без аналітичних узагальнень) та перебіг архівної евристики визначили на початковому етапі студій вченої досить характерне сприйняття минулого краю. Новоросійський край для Н. Полонської був плацдармом, на фоні якого розгорнулася діяльність Г.О. Потьомкіна. За

критичним і сміливим намаганням реконструювати діяльність князя в Новоросії¹⁰ спроб переглянути дискурс в цілому на той час у дослідниці не виникало. Архівна евристика вченої на магістерському етапі охопила Лефортовський та Архів Міністерства закордонних справ (сьогодні – фонди РДВІА, Москва)¹¹, неупорядкований архів Катеринославського губернського правління (1914 р.). Тоді ж поради, вказівки, зв'язки В. Біднова в губернському правлінні, постійні розмови про період, який тільки-но розпочала вивчати Н.Д. Полонська, значно сприяли її студіям та допомагали краще зорієнтуватися в архівних матеріалах. Водночас, у пізнішому листі Н.Д. Полонської до батьків від 29 жовтня 1916 року із Сімферополя зустрічаємо цікаву фразу: “Вот и верно, что у МВ [М.В. Довнар-Запольского] особое чутье в выборе темы – как я была разочарована результатами поездки в Екатеринослав – и как он прав, убедя меня не менять тему...”¹². Незадоволення вченої вочевидь спричинило те, що оглянутий матеріал не дав яскравого висвітлення персоні Г.О. Потьомкіна, натомість вчена потонула в матеріалах місцевих адміністративних установ, у документах тієї державно-адміністративної системи, через яку Г.О. Потьомкін якраз і провадив своє управління краєм, та за якою вже не так безпосередньо проступала особистість князя. Н.Д. Полонська, маючи протекцію губернатора, дістала згоду щодо організації пересилки потрібних їй справ до Київського відділу Імператорського військово-історичного товариства, дійсним членом якого був її батько – генерал-майор Д.П. Меньшов¹³. На основі роботи з джерелами Катеринославських архівів вчена розпочала свої наукові студії переважно над соціально-економічною історією Новоросійського краю, історії краю за доби Г.О. Потьомкіна.

Майже чотирьохмісячна евристика Н.Д. Полонської в архівах Сімферополя 1916 року¹⁴ перетворилась на етап, що наклав відбиток на формування методики роботи дослідниці з джерелами, позначився появою перших історичних розвідок з історії південного краю, супроводжувався входженням Н.Д. Полонської до кола тодішніх дослідників історії Тавриди. В Ялті вона консультувалася з відомим знавцем історії Криму О.Л. Бертье-Делагардом. Виключне значення відіграло знайомство з сімферопольським вченим, організатором історичного кримиознавства – А.І. Маркевичем (1855-1942), а також з Ф.Ф. Лашковим (1858-1917)¹⁵.

Паралельно з роботою в архівних відділах Таврійського губерн-

ського правління, Н.Д. Полонська починає опрацювати архів Управління державного майна. У листах цей період дослідниця визначає як час “відкриттів”: вона відшукує три книги ордерів Г.О. Потьомкіна, частина з яких неопублікована. Згодом, в обох архівах було віднайдено понад сотню неопублікованих ордерів. Дослідниця усвідомлювала і важливість своїх знахідок, і перспективу їх подальшої публікації. “Я ніколи не підозревала, що тут такої цінний матеріал – и никем не тронутый! Книгу можно уже писать – и будет не чета Атласу [видання Н.Д. Полонської 1913-1915 рр.]. А прибавить Московский, Херсонский и Одесский архивы!... Мне часто не верится, что в моем распоряжении такие ценные данные...”¹⁶.

На засіданнях ТУАК Н.Д. Полонська виступає із 40-хвилинною доповіддю “Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения ея к России”, в якій подає віднайдені відомості по “руській” та іноземній колонізації за доби Г.О. Потьомкіна, робить архівний огляд зі своєї теми дослідження, проголошує за віднайденими нею джерелами повідомлення “Заботы князя Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму”¹⁷. Нові доповіді про розкопки в Сімеїзі та “О соляном промысле в Крыму в первое десятилетие по присоединении Крыма” (31 жовтня 1916 р.) проголошуються на засіданнях ТУАК, Таврійського православного релігійно-філософського гуртка, Жіночого клубу¹⁸. Історик приймає участь в обговоренні плану перевидання усіх ордерів Г.О. Потьомкіна, причому кандидатура Н.Д. Полонської розглядається як одного з обов’язкових упорядників, автора вступної статті до публікацій. Очевидно, що саме заповзятість архівних розшуків Н.Д. Полонської спричинила обговорення проекту серед членів товариства і взагалі пожвавлення місцевого наукового та світського життя. Історик не без іронії зазначала, що стала в Сімферополі “важливою персоною”, “знаменитим вченим і дослідником епохи Потьомкіна”¹⁹. У цей час вона вирішує охопити матеріали ще й по періоду П.О. Зубова, тобто за 1792-1796 роки, планує написати цілу книгу²⁰.

Листуючись з М.В. Довнар-Запольським, Н.Д. Полонська звітувала про просування роботи, вирішувала питання про можливе обмеження територіальних рамок магістерської лише Таврійською областю, водночас шкодуючи, що так залишиться незадіяним зібраний матеріал по Новоросії. Підкреслюємо, що ні в перших розві-

дках, ні в листуванні вченої ми не знайдемо згадок про запорожців як мешканців і перших насельників краю, як і не було спроб співвіднести історію Новоросії з історією українського народу, уявлення її цілком вкладалися в тодішній загальноімперський дискурс «історія Новоросійського краю».

За чотири місяці в Криму дослідниця опрацювала значні архівні зібрання: Таврійського губернського правління (відділи канцелярії правителя області, відділ межової експедиції), Управління держмайна, казенної палати, депутатських зборів. Невдовзі матеріали, здобуті в Сімферополі, були представлені у двох працях, доповнених публікаціями джерел: “Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества” та “Первые десять лет Симферополя”²¹. В останній історик намагалася показати зрушення в соціальному та національному складі міста, специфіку заселення нового Сімферополя, його зовнішній вигляд по перших порах.

Наукові студії в архівах і бібліотеках тривали, але на початку 1917 року Н.Д. Полонська змушена була повернутися з Москви через нестабільність політичної ситуації²². Згодом через бурхливі 1917-й-1918-й роки, втрату батька і матері, концентрацію сил на організації роботи Археологічного інституту в Києві, реорганізацію вищої освіти у 1920 р. і втрату університетської посади, особисті скрутні матеріальні обставини, вчена змушена була припинити свої магістерські студії.

Відновила Н.Д. Полонська-Василенко свою наукову діяльність у середині 1920-х років, за часів формування історіографічної ситуації, кардинально відмінної від попередньої. Змінювалося середовище та умови існування науки. Бурхливі події Української революції 1917-1920-х років, державотворчі процеси спричинили нові явища в суспільно-політичному житті України, сприяли формуванню національної і державницької свідомості українців. Принципове значення мало заснування у 1918 році ВУАН та організація історико-філологічного відділу. Останній перетворився на центр історичних досліджень та осередок формування традицій національної історіографії. Разом з тим, утвердження радянської влади визначило той шлях, яким у подальшому розвивалась українська історична наука, – поступове одержавлення, політизація та ідеологізація науки, нехтування попередніми традиціями, розрив зі світовою наукою, застосування репресивних заходів щодо вчених, поступове насадження марксизму-ленінізму²³. Ці процеси не охо-

дили стороною жодного вченого, так чи інакше, інколи трагічно, позначалися на його житті, визначаючи принципову трансформацію історичних досліджень.

Для Н.Д. Полонської-Василенко перша половина 1920-х років залишалась вкрай напруженим часом з огляду на втрату роботи, звільнення з деяких посад як дружини заарештованого у 1924 році М.П. Василенка. Скрутні 1923-1924 роки позначилися невпинною боротьбою вченої за долю чоловіка, за власну квартиру, за саму можливість продовжити наукове життя. Зрештою, в січні 1925 року вдалося влаштуватися на роботу до Київського центрального архіву давніх актів²⁴, одночасно отримати посаду наукового співробітника для окремих доручень історико-філологічного відділу ВУАН. Останнє надавало можливість як поновити власні студії і реалізуватися за фахом, так і включитися до академічного наукового життя.

На середину 1920-х років Н.Д. Полонська-Василенко цілком розуміла, що дисертація по Г.О. Потьомкіну в її первісному задумі не відповідає «запитам» тодішньої української історіографії. За нових історіографічних реалій вчена використала зібраний архівний матеріал в іншому напрямі і обрала предметом вивчення колонізацію запорозьких земель²⁵. Цей момент можна вважати ключовим для дослідниці і питання як відбувся перехід з однієї історіографічної парадигми до іншої, залишається складно вловимим для творчості історика, відомого на сьогодні виключно як «видатного українського». Чи це було суто прагматичне визначення нової провідної лінії розгляду історії степового краю, чи пробудження того «коріння ідентичності», що дозволило повністю переглянути бачення історії, сформоване у часи магістерських студій? Наскільки органічним був цей перехід для самої Н.Д. Полонської-Василенко відповісти важко, бо історіографічні джерела не містять прямої відповіді на це питання. Припускаємо, що це було поєднання саме прагматичного бажання повернутися до науки та впливів тодішнього українського наукового середовища (в першу чергу її ж чоловіка), що в сумі призвело до характерних творчих метаморфоз і поступового включення до іншої історіографічної традиції.

Наукове переосмислення, зрештою поступова «адаптація» через власні публікації до нового дискурсу (наскільки легко це давалось дослідниці?) у Н.Д. Полонської-Василенко мали досить характерне забарвлення. Роботи історика, що вийшли протягом др.п. 1920-х –

поч. 1930-х рр.²⁶ цілком дозволяють віднести вчену до кола дослідників, які на той час сприяли розвитку дискурсу «історія Полудневої / Степової України». Концептуально цей дискурс цілком вписувався в схему українського гранд-нарративу за М.С. Грушевським, відповідно історіософське його навантаження висувало в авангард проблеми українського етносу, української колонізації степового порубіжжя. В цьому контексті поставала і історія запорозького козацтва у XVIII столітті, і звичайно, що роль російського уряду і оцінки його колонізаційної політики були відмінними від тих, що панували в загальноімперському історіографічному просторі кінця XIX – початку XX століття.

Вже влітку 1925 року у звіті до Історико-філологічного відділу ВУАН Н.Д. Полонська-Василенко подала схему підготовленої роботи з історії втинання земельних і політичних прав запорожців доби Нової Січі, а на засіданнях відділу історик виступала з доповідями про «Останні часи Запорозжя», про сербську та грецьку колонізацію Степової України і Тавриди у XVIII столітті²⁷. В цей час вчена переходить на нове для неї позначення того історичного обшину, який вивчає. Показово, що поруч із традиційним для неї позначенням того, що вона вивчала раніше – «Новоросійський край за часів Г.Потьомкіна» – в дужках вона пише «Степова Україна». У черговому звіті виділяється кардинальна тема власного дослідження – заселення Степової України, «інакше кажучи розподіл запорозької спадщини»²⁸. Отже, історик здавалось би визначилась. Але в наступних звітах вона пише про вивчення «колонізації та організації Степової України з 1764 по 1774 рр.», але по суті допускає механічну заміну понять: історію Новоросійського краю (першої губернії) вчена намагається вписати в контекст історії Степової України. Саме в цей період в творчості вченої бачимо паралельне співіснування чи то навіть переплетіння двох дослідницьких площин, витоки яких сягали різних дискурсів: з одного боку «колонізація Новоросійського краю», з іншого – «заселення Степової України».

Така синкретичність й надалі часом простежується в роботах вченої. Але характерно, що в студіях Н.Д. Полонської-Василенко, присвячених історії та історіографії запорозького козацтва XVIII століття ця риса майже не проявлялась. Більш того, козакознавчі студії історика 1920-х років містять реальні підстави для віднесення вченої до представників національно-державницької течії

в українській історіографії 1920-х років²⁹. Натомість, певна «механічність» в освоєнні нового дискурсу простежувалася в роботах, присвячених якраз заселенню Степової України. Показовий приклад – кінець 1920-х рр., – результат її редагування та підготовки до перевидання роботи Д.І. Багалія «Колонізація Новоросійського краю» (1887 р.)³⁰. Звісно, що з середини 1920-х вчена починає аналізувати актуалізовані колись джерела вже зовсім під іншим кутом. Структура її дослідження, визначена в науковому звіті до ВУАН УСРР за 1926 рік, передбачала розробку наступних проблем³¹:

- перші спроби розподілу запорізьких земель; утворення Нової Сербії та Слов'яносербії, розмір цієї колонізації, її історико-економічне значення, наслідки;

- колонізація Степової України в 1764-1774 роках, утворення Новоросійської губернії (період цей вчена визначала як найменш досліджений з усієї історії Степової України), на основі документів висвітлення справжніх обставин колонізації;

- розподіл і колонізація запорозьких земель після 1775 року, загальна адміністрація, організація роздачі земель, діяльність межових експедицій тощо.

У процесі архівної евристики Н.Д. Полонську-Василенко цікавили суперечності перехідного періоду в історії краю. Але показовим є той факт, що в листуванні з чоловіком вона традиційно для себе продовжувала вживати назву Новоросія³². Мислення в такій послідовності: запорожці (Нова Січ) – Новоросія – свідчило про сприйняття історії краю скоріш за схемою Д.І. Багалія, накресленою наприкінці XIX ст. і відображало шлях, яким просувалась дослідниця в опануванні нового дискурсу.

Загалом, доробок Н.Д. Полонської-Василенко кінця 1920-х – початку 1930-х років свідчив про схилення дослідниці до соціально-економічної історії України. Водночас, поруч з проблемами історіософського характеру, постала необхідність переоснащення методологічних засад, бо марксизм стрімко набував обов'язкового характеру. Як наслідок, характерні марксистські положення (переважно в інтерпретації М. Покровського) з'явилися в роботах вченої, написаних протягом 1929-1930-х років: «Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя», «Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу», «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя»³³. Прикметним є те, що визначення краю як Степова Україна напри-

кінці 1920-х все рідше зустрічається в роботах історика, або вживається виключно як синонім до більш усталеної назви – Південна Україна.

Згодом, вимоги часу спричинили фактичне перейменування на пряму попереднього дослідження вченої, а публікація підготовленої монографії стала можливою виключно з дотриманням ортодоксальних марксистсько-ленінських засад. У планово-звітній документації ВУАН за 1932-1933 роки зазначалося, що історик готує до друку монографію “Колоніальна політика російського царату на Запоріжжі” (20 друкованих аркушів), на 1933 рік стояла II частина монографії “Колоніальна політика царату на Полудневій Україні в XVIII столітті”³⁴. У звіті Н.Д. Полонської-Василенко 1933 року мова йшла про підготовку II тому “Нарисів з історії колоніальної політики Росії на Південній Україні”³⁵. Таке коливання у назві здається наслідком пошуків, спричинених «боями за історію», що розгорнулися в радянській науці у 1930-ті роки. Для вченої це означало представити монографію з історії колоніальної політики Росії на Півдні України, а не самої історії Південної України. Як наслідок, дослідник занурилась в джерелознавчу роботу, затягуючи з розробкою теми, накинутої згори. А 1934 року Н.Д. Полонську-Василенко було звільнено з причин реорганізації та скорочення штатів в Академії.

У 1938 р. вчену прийняли на посаду до сектору історії феодалізму УАН і ближчі роки вона готувала документальну збірку “История заселения Южной Украины в XVIII столетии”³⁶. Водночас, протягом 1938-1940 року, тривало інтенсивне узагальнення попередніх розшуків, яке увінчалось захистом у Москві докторської дисертації “Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734-1775 гг.)”. Після захисту вченої матеріали по темі дисертації були опубліковані у провідних фахових виданнях радянської історичної періодики: стаття-автореферат докторської “Заселение Южной Украины в середине XVIII века” – на шпальтах “Историка-марксиста”, розлога студія, присвячена заселенню першої Новоросійської губернії (1764-1775 рр.), – в “Исторических записках”³⁷. На початок 1940-х років Н.Д. Полонська-Василенко перетворилася на одного з провідних фахівців, що на той час чи не найкраще орієнтувався в проблемах історії Південної України XVIII століття.

Академічна публікація монографії “Заселення Південної Украї-

ни в середині XVIII століття (1734-1775)” повинна була стати логічним підсумком довголітньої наукової праці, але через воєнні та повоєнні лихоліття робота вийшла лише в добу еміграційного періоду творчості Н.Д. Полонської-Василенко³⁸. Еміграція стала на заваді планам вченої довести історію заселення Південної України до кінця XVIII століття. Усі розробки, копії архівних матеріалів залишалися недоступними для вченої, збірник джерел та рукопис першої частини другого тому “Історії заселення Південної України в XVIII столітті”, здані до Інституту історії України АН УРСР, Н.Д. Полонська-Василенко вважала знищеними під час евакуації³⁹. В той же час, на еміграції вчена найбільш посилила концептуальне положення, згідно з яким Південна Україна з давніх часів була органічною частиною України й такою залишалась у XVIII столітті, незважаючи на офіційну назву “Новоросія”.

Таким чином, кількаразове припинення і поновлення студій визначило певні етапи в творчості Н.Д. Полонської-Василенко, етапи в осмисленні та презентації минулого. Перший етап, який можна назвати часом “становлення дослідника історії Новоросії”, хронологічно охоплював 1913-1918 роки – від обрання теми магістерської роботи до виходу у світ перших статей з історії Тавриди. Осягнення минулого краю в цей період відбувалось у загальноросійському історіографічному контексті і продовжувало традиції російської історіографії XIX – початку XX століття. Другий етап – визначився серединою 1920-х – серединою 1930-х років і супроводжувався поступовим входженням до середовища української національної історіографії, початком вивчення історії Степової/Південної України в контексті розгорання історії українського народу. Звідси нові моменти в творчості історика: протиставлення народної та урядової колонізації, історія південного краю уявлялася як історія освоєння степів українським народом, зокрема запорозьким козацтвом. Водночас, вчена об’єднала розрізнені сегменти історії заселення задніпровських місць, Нової Сербії та Слов’яносербії, Ново-Слобідського полку, Запорозьких Вольностей, першої Новоросійської губернії і представила цілісну картину заселення та колонізації Південної України протягом 1710-х – 1770-х років. Специфіка підходу Н.Д. Полонської-Василенко до історії Південної України XVIII століття полягала в тому, що досліджувана доба і територія усвідомлювались у політичній площині як арена боротьби двох непримирених супротивників – запорож-

ців та російського уряду. В площині соціально-економічній – як арена розгортання потужних процесів заселення та колонізації краю, в площині історіософській – як арена формування і збереження переваги українського етносу в південній краї, незважаючи на поступове включення його у склад Російської держави. Спроба поєднання цих площин із марксистським трактуванням історії призвела до появи особливого історіографічного доробку, що є унікальним джерелом розвитку української історичної думки 1920-40-х років.

В той же час, невдалі спроби середини 1930-х років налагодити наукові зв'язки з ленінградськими істориками та видавництвами⁴⁰ свідчать, що вчена усвідомлювала потенційну можливість зворотної трансформації українського контексту власних студій в загально-радянський, а історії Південної України – знову в історію Новоросії.

З 1937 по 1941 роки в науковому житті Н.Д. Полонської-Василенко відбулося повернення до академічних кіл, інтенсивна археографічна праця у вивченні історії Південної України, захист дисертаційної роботи. Доробок вченої, непозбавлений марксистських конструктів та постулатів, на рівні опрацювання значного кола джерел та представлення концептуальної картини минулого, став досягненням тодішньої української історичної думки.

Етап 1941 – 1960-х років – дослідницькі студії періоду окупації та еміграції. За цих часів відбулося звільнення від радянського канону історіописання та посилення державницьких позицій у працях Н.Д. Полонської-Василенко. У той же час, за умов позбавлення доступу до джерел, втрати багатьох робочих матеріалів, нові розшуки виявилися для вченої вкрай проблематичними. Історик працювала переважно на матеріалах раніше написаних робіт, узагальнювала та (пере)видавала праці радянського й еміграційного періодів, впроваджувала досліджену нею історію Південної України до загальних підручників з української історії (неопублікованої “України в XVIII столітті (1725-1797)” та двотомної “Історії України”).

Всі етапи, незважаючи на їх досить чітке розмежування, мали зв'язок між собою. У творчому доробку Н.Д. Полонської-Василенко це проявилось у складному симбіозі отриманого революційного досвіду професійних наукових студій, кардинальних змінах у підході до вивчення історії краю, поступовій еволюції іс-

торіософських засад, еkleктизмі в методології, залежно від історіографічної ситуації артикуляції марксистських (щодо соціально-економічної історії) та державницьких (щодо політичної і культурної історії) засад. Тому вивчення історіографічних практик конкретного історика якраз і надає можливість виявити специфіку історіографічного процесу на «мікрорівні», рівні індивідуального опанування історіографічного дискурсу та відповідного (ре)конструювання історичних реалій. Результати такого підходу закладають передумови для подальших узагальнень у напрямі історіографії південноукраїнського регіону, біоісторіографічних досліджень, у напрямі інтелектуальної історії загалом. Отже, у дослідників історіографії краю попереду ще багато роботи.

Література:

1. *Верба І.В.* Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884-1973): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1994. – 16 с.; *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 339 с.; Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: “Либідь”, 1995. – Т. 1. – С. V-LXXXVIII; Н.Д. Полонська-Василенко: показник документальних матеріалів в архівах України / Упорядники І.В.Верба, С.Г.Водотика, Н.І.Швайба. – Київ-Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2008. – 368 с.; *Швайба Н.І.* Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України. – Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – 20 с. та ін.
2. *Михальченко С.И.* М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993, №6. – С. 164-165; *Ульяновський В.І.* Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: “Либідь”, 1995. – Т. 1. – С. XI-XII.
3. *Полонська-Василенко Н.Д.* Моя наукова праця (війна, 1913-1916) // Український історик. – 1983. – №2-4. – С. 41.
4. Историко-культурный Атлас по русской истории, составленный Н.Д. Полонской, под ред. профессора М.В. Довнар-Запольского. – К., 1913.
5. *Полонська-Василенко Н.Д.* Моя наукова праця (війна, 1913-1916) / Там само. – С. 41.
6. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко. – Оп. 1. – Спр. 15. Виписки з літератури до роботи “Екатерина и Потемкин”. Т.1. – 175 арк.; Спр. 16. Виписки з літератури до роботи “Екатерина и Потемкин”. Т.2. – 215 арк.; Спр. 17. Виписки з архівних документів про пе-

реселення татар, циган, ногайців та інших народів по Тавричеській області. – 300 арк.

7. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. Василенко Микола Прокопович, український правознавець. – Оп.1. – Спр. 87. Листи Н.Д. Полонської-Василенко Меньшовим Д.П. та М.Ф. (батькам). 1912-1916 рр. – Арк. 185-244 зв.

8. *Загоровский Е.А.* Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – Ч.1. – 99с. *Музичко Олександр.* Одеський історик О.Є. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст. / Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України НДІ козацтва ІУ НАНУ. – Вип. 3. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 139-154.

9. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1-175; Спр.16. – Арк. 1-215.

10. Там само. – Спр.16. – Арк. 180-214 207.

11. *Полонська-Василенко Н.Д.* Моя наукова праця (війна, 1913-1916) / Там само. – С. 44.

12. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 87. – Арк. 229 зв.

13. ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко. – Оп.1. – Спр. 303. – Арк. 3-8 зв.

14. *Непомнящий А.А.* Невідомі сторінки біографії Н.Д. Полонської-Василенко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 2. – С. 193-198. *Його ж.* Н.Д. Полонская-Василенко и Крым // Историческое наследие Крыма. – 2004, №8. – С. 21-24. *Його ж.* Н.Д. Полонская-Василенко и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети ХХ века // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 302-307.

15. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 87. – Арк. 203, 215-218 зв.

16. Там само. – Арк. 225, 227-228, 229 зв.

17. Протокол засідання ТУАК від 13 жовтня 1916 р. // ИТУАК. – Симферополь, 1919. – Рік 32-й, №56. – С. 279.

18. Там само. – С. 283-284.

19. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 87. – Арк. 231.

20. Там само. – Арк. 237 зв.

21. *Полонская Н.Д.* Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества // ИТУАК. – Год 31. – Вып. 54. – Симферополь, 1918. – С. 81-125. Ее же. Первые десять лет Симферополя // ИТУАК. – Год 31. – Вып. 55. – Симферополь, 1918. – С. 135-145.

22. *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – С. 75.

23. *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ-Херсон, 1998. – С. 25-26.

24. *Верба І.В.* Там само. – С. 94.

25. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. Матеріали про роботу

Н.Д. Полонської-Василенко в АН УРСР (звіти, витяги з протоколів засідань, листи). 1924-1934 рр. – Арк. 6.

26. *Полонська-Василенко Н.Д.* З історії останніх часів Запоріжжя / ЗІФВ ВУАН. – К., 1926. – Вип. IX. – С. 278-311; *Її ж.* Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Там само. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166-203, та ін.

27. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. – Арк. 11.

28. Там само. – Арк. 14.

29. *Водотика С.* Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 113.

30. *Швайба Н.І.* Заселення Південної України в дослідженні Д.І. Багалія та Н.Д. Полонської-Василенко» / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Випуск 9. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – С. 259-271.

31. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. – Арк. 14-17.

32. Там само. – Оп.1. – Спр. 27. – Арк. 16-19, 69, 89 зв., 115.

33. *Полонська-Василенко Н.* Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу // Праці комісії для вивчення соціально-економічної історії України. – К., 1931. – Т. 1. – С.165-188. *Її ж.* Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43-206. *Її ж.* Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Випуск 7. – С. 287-300.

34. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. X. – Од. зб. 1542. План праці штатних співробітників Комісії соціально-економічної історії України (друге півріччя 1933). – 1 арк.; Там само. – Од. зб. 2248. – Тематичний план Історичного циклу ВУАН на друге півріччя 1933 р. – Арк. 26.

35. Там само. – Од. зб. 2280. Звіт Н.Д. Полонської-Василенко за друге півріччя 1933 р. від 29.11.1933. – 1 арк.

36. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 287. Матеріали про роботу Н.Д. Полонської-Василенко в Інституті Історії АН УРСР та захист дисертації (Заяви, листи, звіт про роботу, списки наукових праць). 1938-1941. – Арк. 21а. [32; арк. 1-13].

37. *Полонская-Василенко Н.* Заселение Южной Украины в середине XVIII века (Автореферат докторской диссертации) // Историк-марксист. – 1941. – №5(93). – С. 30-47; Из истории Южной Украины в XVIII веке. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1942. – №13. – С. 130-174.

38. *Полонська-Василенко Н.* Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734-1775). – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1960. – Ч. 1. – 223 с.; Ч. 2. – 187 с.

39. *Полонська-Василенко Н.* Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 189-216.

40. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 84. Листи Н.Д. Полонської-Василенко Грекову Б.Д. 18 лютого 1934 р.; Оп.1. – Спр. 193. Листи Маркевича Арсентія Івановича до Н.Д. Полонської-Василенко – Арк. 71 зв.

Соціальна стратифікація південноукраїнського селянства на початку ХХ століття

Останнім часом серед досліджень, об'єктом яких є суспільство, все більшої ваги набувають роботи суміжного характеру. Серед останніх особливе місце належить таким, що розкривають певну проблему за допомогою теоретичних та методологічних надбань соціології, регіоналістики та історії. Предмет таких досліджень – соціальна структура, стратифікація, мобільність або трансформація, що мали місце у певній соціальній спільноті на окремому відтинку її розвитку. Саме до цієї групи робіт належить пропонована стаття мета якої полягає у розкритті питання соціальної стратифікації південноукраїнського селянства в перших десятиліттях минулого сторіччя.

Когнітивний зонт статті складають такі дисципліни як соціальна та аграрна історія, історичне краєзнавство, загальна соціологічна теорія, історична соціологія та соціологія села. В цьому контексті ми відштовхуємося від наступного визначення поняття соціальної стратифікації селянства – це наукова теорія, що дозволяє здійснити поділ досліджуваної соціальної спільноти на вертикально розташовані групи та верстви (страти) за показниками забезпечення землею, худобою, реманентом, посівною площею та прибутком.

Втім, можливість використання цього підходу є, на нашу думку, хронологічно обмеженими першими десятиліттями ХХ століття. Причина такого стану речей полягає у збереженні селянством ознак становості аж до 1903-1906 років. Саме до цього моменту селянство зберігало риси квазі- або напівстану – наявними були спадковий характер станової приналежності, корпоративна організація общини, специфічний сільський менталітет та когнітивний стиль поведінки й вигляду. До того ж, соціальна політика імперського уряду на селі була спрямована на підтримку суспільної рівності. Лише після відміни викупних платежів, подушного податку та кругової поруки, після отримання права на вихід із общини та зміни свого соціального статусу в 1906 році селянство стало швидко набувати ознак соціального класу¹. Визначений відправний момент й дозволяє використовувати щодо селянства принципи теорії соці-

альної стратифікації. За умов збереження становості для характеристики різноманіття груп селянства валідним є використання більш широкого поняття «соціальна структура».

Досліджуване в статті питання достатньо широко висвітлене в історичній науковій літературі в межах теми рівня розвитку аграрного капіталізму на території Російської імперії. Провідну роль у розробці загальних положень цієї проблеми відіграли радянські науковці. Їх внесок полягав у виявленні основних закономірностей, за якими проходив процес поглиблення диференціації в соціально-класовій структурі селянства перших десятиліть ХХ ст. Такі історики як В.П. Першин, С.М. Дубровський, М.О. Рубач, О.М. Анфімов, С.М. Сидельников, О.Є. Симонова встановили, що на початку ХХ століття розшарування селянства відбувалося за рахунок «розмивання» середняцького прошарку². Неконкурентноспроможність значної частки останнього стала причиною зростання кількості сільської бідноти. Лише незначна частина середняків поповнила ряди сільської буржуазії. Пролетаризація основної маси сільського населення та збереження дворянських латифундій стали для радянських вчених основою для висновків про подальший розвиток в Росії прусського варіанту аграрного капіталізму, а також про загострення класових протиріч³. У той час лише В.П.Шебардін зробив припущення про існування на початку ХХ століття в регіонах Поволжя та Півдня України американського варіанту капіталізму. Останнє твердження, разом з цим, зазнало жорсткої критики. Погляди останнього, на думку автора даної статті, були небезпідставними. Розкриваючи проблеми сутності аграрного устрою такої великої держави, якою була Росія у 1917 році, необхідно враховувати особливості розвитку окремих регіонів. Серед останніх особливе місце належить Півдню України – губерніям Таврійській, Катеринославській та Херсонській – де рівень аграрного капіталізму був на початку ХХ століття порівняно високим, що відобразилося й на соціальній стратифікації селянства.

До того ж, поза увагою науковців залишився певний пласт питань. По-перше, недостатньо розробленими є критерії аналізу соціальної стратифікації селянства. Традиційно до них відносять показники забезпечення власною та орендованою землею, реманентом, худобою. Така позиція, у певній мірі, спростила відповідь на питання соціальної диференціації селянства шляхом поділу останнього на три верстви – заможних, середняків та бідняків. На думку

автора, до них також слід додати ще декілька критеріїв: форма господарювання (покращений індивідуальний хутір або відруб, чи община, чи товариство); використання в господарстві (або участь) різновидів сільськогосподарських промислів; грошовий чи натуральний баланс родини чи окремого селянина. Розкриття цих питань дозволяє виявити ступінь господарської, родинної та психологічної залежності окремого індивіда від певної територіальної соціальної спільноти. Зрозумілою стане проблема дійсної виробничої та соціальної самостійності виокремленої групи сільського населення. По-друге, в умовах поліетнічності та різноманіття форм ведення господарства важливим критерієм має стати визначення зв'язку між національною належністю та засобом соціальної самоорганізації й соціокультурної єдності. Цей критерій дозволяє визначити субкультурну та навіть господарську замкнутість окремих етнічних меншостей регіону, а також охарактеризувати їх взаємний вплив.

Тобто, не дивлячись на досить високий рівень розробки питання автор даної статті вважає необхідним провести додаткове дослідження. Визначений комплекс критеріїв створює умови для виокремлення в соціальній стратифікації південноукраїнського селянства не менш ніж шести страт.

Визначимо загальні соціально-правові, соціально-політичні та соціально-господарські обставини трансформації південноукраїнського селянства від напівстану до повноцінного класу в суспільстві.

Важливу роль в цьому контексті відіграла зміна соціально-правового статусу сільського населення Російської імперії. Після реформ 1860-х років всі категорії селян консолідувалися в єдиний стан вільних сільських мешканців й поступово стали втрачати станові риси. Разом з цим, соціальне відображення визначеного процесу, внаслідок патронажно-клієнтельної моделі взаємодії держави та підданих й підтримки імперською адміністрацією патріархальної сільської общини, не було достатньо інтенсивним. Скасування протягом 1906 року подушної податі, викупних платежів, кругової поруки, отримання права на вільний вихід із общини стали першими правовими передумовами еволюції соціального статусу селянина. Цей напрям був остаточно інституціоналізований із виходом Указу 5 жовтня 1906 року, згідно із змістом якого селяни були зрівняні в правах з іншими станами російської імперії щодо вступу на державну службу, навчальні заклади, духовні звання.

Більш вагомим моментом у формуванні класових ознак селянства стала зміна у 1906 році курсу аграрної політики. Реалізація його напрямків обумовила, на регіональному рівні, виникнення особливостей у соціальній сфері життя сільського населення. Системою останні визначилися в соціально-економічній, соціально-господарській, соціально-побутовій підсистемах повсякденності досліджуваної спільності.

Внаслідок запровадження з 1906 року індивідуальної приватної власності на землю на території Півдня України суттєво скоротилася площа надільного землеволодіння. За роки Столипінської реформи частка його зменшилася з 41 до 23%⁴. При цьому слід додати, що на Півдні України різко змінилося співвідношення між подвірною-спадковою та общинною формою земельної власності. Істотне зростання першої, особливо на території Катеринославської губернії, сталося внаслідок реакції селянства на аграрні перетворення. До того ж зазнав змін і національний склад власників подвірною-спадкових ділянок. Якщо у 1905 році 91% їх були німцями-колоністами, то у 1917 році частка останніх становила лише 32%⁵.

У роки Столипінської реформи на Півдні України суттєво змінилася площа общинного землеволодіння. У 1917 році вона дорівнювала 4699577 десятинам. Південноукраїнські общини втратили не лише 36,9% надільної, а й 37,4% купленої в передреформений час землі⁶. Найбільш відчутними втрати общин земельного фонду були при цьому в Олександрівському, Херсонському, Дніпровському та Мелітопольському повітах⁷.

Той факт, що напередодні революції 1917 року колективне селянське землеволодіння в Росії не було остаточно знищене, дав привід радянським дослідникам говорити про відсутність будь-яких вагомих результатів Столипінської аграрної політики. Як стверджував С.М. Дубровський, община не втратила своїх головних функцій. Навіть на Півдні України вона лише «зачаїлася»⁸.

Разом з цим, говорити про консервацію головних рис південноукраїнської общини можна лише умовно. Значна частина громад у регіоні, що особливо цікаво, й після переходу до подвірною-спадкового або без передільного землекористування продовжувала проводити часткові чи повні переділи. Надільні й куплені землі, як і в передреформений період, ділилися за зрівняльним принципом у вигляді черезсмужних ділянок. Але при цьому Столипінська реформа прискорила, принаймні на території південноукраїнських гу-

берній процес втягнення сільських общин до сфери капіталістичних відносин. Прикладом цього була активна участь громад в процесі мобілізації казенної, надільної, та приватновласницької землі а також зростання кількості общинних кас взаємодопомоги⁹. Внаслідок цього в общинному землеволодінні змінилося співвідношення між частками надільної та купленої площі. Якщо у 1905 році воно дорівнювало пропорції 21:1 то у 1917 році – 18:1. Тобто на початку ХХ століття на Півдні України відбулося не замирання, а пристосування сільської общини до нових умов життя. Поряд із зменшенням площі надільного та казенного, на Півдні України в роки столипінської реформи відбулося зростання приватного землеволодіння. Напередодні революції 1917 року його площа становила 9279263 десятини, що дорівнювало 71% загальної в регіоні. При цьому, найбільш інтенсивним даний процес був у Бердянському повіті, на території якого розмір земель приватних власників збільшився у 5 разів і сягав 264607 десятин. На другому місці знаходився мелітопольський повіт, в якому аналогічно показник дорівнював 28,2%. В усіх інших повітах площа приватного землеволодіння зростає в 1,2 – 1,4 рази, що майже дорівнювало регіональному рівню¹⁰.

Зростання площі приватновласницьких земель на Півдні України відбулося за рахунок закріплення селянством в індивідуальну приватну власність наділів та маєностей казни

Внаслідок проведення Столипінської реформи, в регіоні різко зменшилося співвідношення головних видів приватного землеволодіння. Протягом 1906-1917 років частка дворянської власності зменшилася на 17%, купецької – на 2%. Натомість більш ніж у 2,5 рази збільшилася доля індивідуальних маєностей селян. Напередодні революції 1917 року площа останніх дорівнювала 5381973 десятинам, що становило 58% приватного або 29,9% загального землеволодіння на Півдні України. При цьому, на території деяких повітів співвідношення дворянсько-купецького та індивідуального селянського землеволодіння було не однаковим. У Катеринославському воно дорівнювало пропорції 48:32, в Олександрівському – 33:41, в Бердянському – 24:58, в Мелітопольському – 40:46, У Дніпровському – 36:41 та у Херсонському – 47:26¹¹. Тобто внаслідок проведення Столипінської реформи у сфері селянського землеволодіння на Півдні України відбулися суттєві зміни – у 2,5

рази зросла площа земельної власності селян-одноосібників та у 1,5 рази зменшився розмір общинних ґрунтів.

Внаслідок проведення землевпорядних робіт на Півдні України, у 5,5 разів збільшилася кількість хуторів та відрубів. Наприкінці столипінської реформи їх у регіоні налічувалося близько 280 тисяч. Площа ділянкових господарств на Півдні України дорівнювала четвертій частині селянського або сьомій частині загального землеволодіння в регіоні¹².

Наприкінці столипінської реформи посівна площа селян Півдня України складалася з 13899260 десятин, що становило 77% від загальної [9]. Тобто протягом 1906-1917 років вона зросла лише на 2%. При цьому хоча площа селянських посівів на орендованих землях залишилася незмінною, її частка по відношенню до загальної зменшилася на 4%¹³.

У господарствах селян Півдня України знаходилося 1398 тисяч (53%) коней, 2164 тисячі (82%) голів крупної та 2531 тисяча (45%) голів дрібної худоби. Для обробки землі вони утримували 716 тисяч (91%) плугів, 1079 тисяч (88%) борін, 6128 тисяч (77%) сівалок, 1031 тисячу (82%) молотарок. У порівнянні з 1905 роком напередодні революції кількість робочої худоби в селянських господарствах регіону зменшилась на 4%, а реманенту – зросла на 6%¹⁴.

Тобто на загальні показники розміру посівної площі, кількості худоби та реманенту, що знаходилися у селян Півдня України, Столипінська реформа суттєво не вплинула. Але розповсюдження на селянство норм та цінностей інституту приватної власності призвело до суттєвої еволюції у співвідношенні землеволодіння та землекористування. В господарському, економічному, побутовому, правовому відношеннях селянство Півдня України інтенсивно формувалося як регіональна частка того ж класу Російської імперії.

Разом з цим, набуття південноукраїнським селянством ознак класу відбувалося паралельно із інтенсивними процесами вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності в його стратифікації. В останній простежується кристалізація шести страт: куркулів та заможних селян (умовно ці страти об'єднані в соціальну спільність власників високорентабельних орієнтованих на ринок господарств); стійких й потенційних середняків (в індустріальному суспільстві ці страти сільського населення є дрібнотоварними та мають бути найбільш чисельними виступати гарантом господарської,

соціальної та політичної стабільності); біднота та сільський пролетаріат (мають низький рівень життя, який забезпечують натуральним господарством або пропозицією власних робочих рук). Виокремлення та аналіз цих груп ми проводимо за допомогою вищеозначених критеріїв.

Узагальнена характеристика, соціальний образ власників високорентабельних товарних господарств може бути сформульована в наступних положеннях.

Напередодні революції 1917 року на території південноукраїнських губерній їх налічувалося 215 тисяч, що дорівнювало 33% від загальної кількості дворів¹⁵. Сільська буржуазія сконцентрувала у своїх руках 68% селянської посівної площі, 62% робочої худоби, 74% простого та 94% покращеного реманенту. В середньому на одне господарство заможного селянина припадало у 1917 році 44 десятини посіву, 3 коня, 8 голів худоби, 11 одиниць реманенту¹⁶. При цьому протягом реформи у земельному користуванні представників цієї групи сільського населення зменшилася частка орендованих земель. Якщо у 1905 році вона складала 35%, то в 1917 році – 29%. Зміни ці відбулися внаслідок зростання у сільській буржуазії площі куплених земель¹⁷.

Столипінська реформа надала заможним селянам можливість остаточного розриву зв'язків з общиною. Разом з цим, на Півдні України нею скористалися лише близько 70 тисяч, або третина від загальної кількості сільської буржуазії. Інша її частина, хоча і формально, залишилася у складі общини.

Слід також додати, що суттєвих відмінностей між господарствами заможного селянина-общинника й міцного самостійного хуторянина не було. Розмір посівної площі, кількість робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, були в них майже однаковими. І перші, і другі, згідно із змістів звітів місцевих агрономів та столичних ревізорів, багатопільну систему сівозміну застосовували дуже рідко¹⁸. Господарства їх кардинально відрізнялися по єдиному показнику, що полягав у праві розпоряджатися землею. Якщо заможний хуторянин міг вільно продавати, закладати, здавати в оренду свою ділянку, то багатій-общинник повинен був отримати для цього дозвіл мирського сходу. Крім того, хуторянину-одноосібнику було набагато легше, ніж заможному общиннику, запровадити у своєму господарстві покращення. Підкреслимо, що за період 1906-1917 років кількість власників високорентабельних господарств

збільшилася на Півдні України в 1,5 рази¹⁹. Але вони не були єдиною монолітною соціальною спільнотою та умовно поділялися, принаймні, на дві страти – куркулів та заможних селян.

Вища страта селянства, крім вищезазначених, мала й специфічні риси. Вартість господарства її представника на Півдні України дорівнювала декільком тисячам карбованців. Розмір орної ділянки землі коливався від 80-100 до 300-400 десятин. Як правило власник господарства був головою великої патріархальної родини та постійно використовував наймитів, кількість яких зростала в період сільськогосподарських робіт. Частка представників цієї страти в різних повітах південноукраїнських губерній коливалася від 4% до 7% відносно всього сільського населення.

Як приклад приведемо опис двох селянських господарств власники яких належали до цієї страти – хуторянина С.Д. Заломаєва та селянина-общинника О.І. Ляшкова, що знаходилися поблизу села Мордвинівки Вознесенської волості Бердянського повіту. Родина першого складалася із семи осіб. Під час польового періоду господар наймав ще 43 робітники. У приватній власності С.Д. Заломаєва знаходилось 358 десятин, які повністю засівалися зерном. Для обробки ґрунту він утримував 14 коней та двох волів. Крім того в господарстві цього хуторянина налічувалося 10 корів, 16 телят, 12 голів дрібної худоби²⁰. Слід також додати, що батько цього селянина був одним із тих, кому Д.А. Столипін у 1874 році роздав свої хутори.

У господарстві О.І. Ляшкова налічувалося 302 десятини орної землі, 14 коней, 8 корів, 8 телят, 14 голів дрібної худоби. Родина його складалася з 9 осіб, а під час сільськогосподарських робіт він наймав ще 31 робітника. Але при цьому посіви цього селянина знаходилися на землях трьох видів власності – 157 десятин були у приватному володінні; 25 – в общинному; 120 – належало казні²¹.

Як бачимо, суттєвої різниці між господарствами цих двох селян немає. За розмірами їх можна навіть порівняти з дрібними дворянськими маєтками. Їх власники отримували однаковий прибуток. Різниця полягала лише у формі власності на посівну землю. Саме представники цієї страти позиціонувалися у суспільній свідомості з поняттям «куркул», а можливості переходу до неї були вкрай обмежені.

Заможне селянство було другою стратою власників товарних ринкових господарств. У майновому відношенні воно суттєво від-

різнялося від попередньої соціальної групи. На Півдні України розмір посівної площі селян цієї страти коливався від 30 до 60 десятин, чистий прибуток дорівнював 500-1000 карбованців на рік. Як правило, у власності заможного селянина знаходився невеликий сільськогосподарський промисел; він був членом кредитної спілки; під час сезонних сільськогосподарських робіт селянин наймав до десятка робітників. Загальна частка заможних селян дорівнювала на Півдні України приблизно 25%-27% від загальної кількості сільського населення.

Прикладом, в цьому контексті, є хутір Івана Бобиря, що знаходився поблизу с. Мангуш Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Загальна площа орної землі в господарстві цього селянина дорівнювала 52 десятинам; хата та прилеглі будови були побудовані з цегли й вкриті залізом, поблизу ставка мав вітряний млин з дерева. В господарстві налічувалося 3 коней, 8 голів великої та 12 дрібної худоби та близько сотні птиці. Родина І.Бобиря складалася з семи осіб й в сезон господар наймав 6 робітників²².

Ця страта не мала жорстких меж. Саме вона суттєво зросла в роки столипінської реформи за рахунок переходу до неї шляхом вертикальної соціальної мобільності представників зі страти стійкого середняцтва.

Перейдемо до характеристики двох середняцьких страт. На початку ХХ століття їх кількість на Півдні України була більшою ніж 300 тисяч господарств. Втім, внаслідок процесів вертикальної та горизонтальної мобільності вона суттєво зменшилася - у 2,4 рази. Напередодні революції їх налічувалося 123 тисячі, що дорівнювало 17% загальної кількості селянських дворів у регіоні. Посівна площа представників цього прошарку селянства складалася з 2501810 десятин. Тобто на один середняцький двір припадало 19,5 десятин, яких було достатньо для ведення самостійного господарства. Втім, серед середняків можна виокремити дві страти – стійких та потенційних господарів.

Страта стійких середняцьких родин в різних повітах Півдня України коливалася на початку ХХ століття від 14% до 16% всієї кількості сільського населення. Ми можемо виокремити наступні показники приналежності до неї: орна ділянка площею 20-30 десятин; добротна хата та господарські будівлі; 2-3 коня, 3-5 голів худоби; декілька сотень карбованців чистого прибутку на рік. Посівна земля могла бути виведена у хутір або відруб й складатися як з

власних так і орендованих ділянок. Стійке середняцьке господарство було стабільним та дрібнотоварним. Разом з цим, в 1906-1917 роках, за рахунок висхідної вертикальної мобільності частка її зменшилася – селяни брали позики у Селянського поземельного банку, створювали господарсько-фінансові товариства й купували землю переходячи тим самим до страти заможних. Лише незначна частка представників цієї групи приєдналася до переселенського руху.

Втім, найбільш чисельною серед середняцьких страт була на Півдні України група потенційно міцних селян. Частка її коливалася в різних повітах від 20% до 25% від всієї маси сільського населення. За показниками кількості худоби, реманенту, якості житла та господарських споруд ця страта була майже ідентичною до охарактеризованої вище групи стійких середняків. Разом з цим, її представники відчували нестачу в площі орної землі - ділянка потенційних середняків на території південноукраїнських повітів коливалася від 7 до 18 десятин. Розширення останньої навіть за допомогою послуг Селянського поземельного банку, оренди казенних, надільних чи приватновласницьких земель було вкрай ускладнене, що пов'язано з капіталізацією аграрного сектору. На нашу думку, саме представники цієї страти відчували той земельний голод, про який писали земські та агрономічні періодичні видання як Півдня України, так і Європейських губерній Російської імперії.

Абсолютне й відносне зменшення середняцтва на Півдні України відбулося за рахунок високої соціальної мобільності потенційно міцної страти. При цьому, вертикальний вектор просування не був характерним для представників останньої. Потенційні середняки Півдня України використали можливість покращення рівня свого життя за допомогою приєднання до переселенського руху, тобто їх мобільність мала горизонтальне спрямування. Як зазначали статисти Сибіру та Зауралля, найбільш потужною переселенська хвиля була з губерній Таврійської, Катеринославської та Херсонської, й розпочалася вона ще з 90-х років XIX століття²³. Вихідці з Південного Степового регіону, як зазначали імперські ревізори, мали потужне господарство, добру худобу, реманент й виглядали справними господарями, але відчували нестачу землі²⁴.

Протягом перших десятиліть XX століття на Півдні України кількісно зросли страти бідняків та пролетаріату. Якщо у 1905 році їх частка дорівнювала 39% загальної кількості дворів в регіоні, то у

1917 році – 53%²⁵.

Сільській бідності належало 14% всієї посівної площі, яка на 64% складалася з орендованих земель²⁶. В середньому на одне господарство бідняка припадало 5,1 десятин посіву, яких не було достатньо навіть для забезпечення прожиткового рівня. Кількість реманенту та худоби також була недостатньою. Внаслідок цього представники бідності вимушені були створювати комбінаторні форми господарювання – розповсюджену в сільських общинах «супряж», а також періодично пропонувати свою фізичну силу на ринку сільськогосподарської праці. Крім того, для південноукраїнських міст початку ХХ століття характерним було явище переходу міщан до стану селянства, що пов'язане з правовою можливістю закріплення у приватну власність присадибних земельних ділянок. Останні, таким чином, хоча й формально поповнювали страту селянської бідності.

Капіталізація аграрного сектору та природний приріст селянства сприяли виникненню страти сільського пролетаріату на Півдні України. До цієї групи належали безземельні селяни, які у кращому випадку мали власне житло. Крім них до складу страти входили декласовані елементи та соціальні маргінали, а саме ті вихідці з села, які постійно або сезонно працювали в місті, на промислах, шахтах тощо. Тобто, критерієм для виокремлення цієї страти є характер життя її представників – існування за рахунок продажу власних робочих рук, приблизно за 35-40 карбованців за місяць в період сільськогосподарських робіт²⁷. Якщо визначати співвідношення страт бідності та пролетаріату, то його можна визначити у вигляді пропорції 3:2.

Таким чином, на початку ХХ століття в Російській імперії відбувалася статусна трансформація селянства від стану до соціального класу. Разом з цим, на території південноукраїнських губерній, внаслідок порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, цей процес розпочався раніше й охопив на той момент як економічну, господарську, соціальну так і побутову сфери життя сільського населення. Тому протягом 1903-1906 років для селянства регіону значення набула тільки інституціоналізація соціально-правового статусу. Із зміною курсу аграрної політики у 1906 році ознаки класовості у селянства Півдня України посилилися, що відобразилося на його соціальній стратифікації. В межах останньої поступово формувалися шість страт – куркулів, заможних, стійких

середняків, потенційного середняцтва, бідняків та пролетаріату. Різниця між ними простежується за такими критеріями як площа орної ділянки, співвідношення в ній власних та орендованих земель, форма землекористування, забезпечення худобою та реманентом, наявність допоміжних промислів, економічна потужність або фінансовий баланс. При цьому, співвідношення між втратами, на початку XX століття може бути охарактеризоване в пропорції 6:16:14:25:27:12, а напередодні Першої світової війни вже 7:25:14:6:29:19. Зміни ці відбулися внаслідок відсутності між втратами ustalених кордонів, а також наявності процесів вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності.

Перспективним напрямом подальших розвідок у руслі даної проблематики може стати визначення зв'язку між національною належністю та засобом соціальної самоорганізації й соціокультурної єдності південноукраїнського селянства в різні періоди, що дозволить визначити субкультурну та навіть господарську замкнутість окремих етнічних меншостей регіону, а також охарактеризувати їх взаємний вплив.

Література:

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003 – С.123.
2. Анфимов А.Н. К вопросу о развитии аграрного капитализма в России // Исторические записки. – М., 1960. – С.118.
3. Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в годы Столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1960. – Сб.5. – С.407.
4. Статистический справочник по аграрному вопросу. Сведения статистических отделов Всероссийского Земского Союза. Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.116.
5. Статистический ежегодник России. 1915 год XII. Пг., 1916. – С.214.
6. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1906. – С.64
7. Статистический справочник по аграрному вопросу... Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.114
8. Статистический справочник по аграрному вопросу... Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.114
9. Статистический справочник по аграрному вопросу... Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1916. – С.114
10. Симонова М.С. Назв. праця. – С.64.
11. Статистика землевладения. 1905 год... – С.27.
12. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського

сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків, 1931. – С.187.

13. Там само. – С.212.

14. Статистический ежегодник России. 1915 год XII. Пг., 1916. – С.96.

15. Там само. – С. 116.

16. Рубач Н.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне в 1917 году // Особенности аграрного строя в России в период империализма. – М., 1962. – С. 197.

17. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків, 1931. – С.106.

18. Щекин Г.В. Теория социального управления. – К., 1996. – С.213.

19. Підсумки вибіркового аналізу... – С.198.

20. Рубач Н.А. Назв. праця. – С. 197.

Готфрід Федер – «невдалий економічний паладин» фюрера

Інтерес до проблеми вивчення генези німецького варіанта фашизму виник серед науковців світу відразу після зародження цього явища. На сьогодні історіографія фашизму вже представлена великою палітрою досліджень, причому найбільшу увагу істориків за минулі десятиліття привертала сюжети пов'язані зі створенням масової бази, ідеологічних передумов, власне механізму існування тоталітарної диктатури НСДАП тощо¹. Кількість наукових розвідок вже давно сягнула позначки 40000 позицій. Час існування нацистського панування в Німеччині (1933-1945 рр) – один з найбільш досліджених епізодів німецької історії. У порівнянні з ним, не так багато наукових розвідок присвячено періоду існування націонал-соціалізму в Веймарській Республіці (1919-1933 рр) – періоду, який зі слів Германа Герінга вважається «бойовим часом» НСДАП². Саме тому, в даному дослідженні, автор вирішив зупинитись на біографії одного з провідних нацистів веймарської доби – Готфріда Федера, політичного діяча, якому не знайшлося значної посади у Третьому рейху.

В історіографії присвяченій націонал-соціалізму фігура Готфріда Федера займає окреме, не зовсім визначене положення³. Загальне подання обмежується про нього посиланням на те, що він був пропагандистом "боротьби із відсотковим рабством" й автором (або співавтором) партійної програми НСДАП 1920 р., або того що він був економічним і фінансовим радником Гітлера, що пізніше втратив свій вплив, після того як Гітлер з кінця 20-х років потрапив під крило великих підприємців-монополістів.

Тому, спеціальні дослідження про внутрішній розвиток партії або про відношення А.Гітлера до промислових кругів багато в чому недооцінюють відносини Федера й Гітлера, а також роль Федера в прориві нацистської партії до влади. Через розгляд біографії Федера і його праць, дослідження його специфічної діяльності усередині НСДАП за веймарської доби, ми розглянемо і його ідеологію, і його вплив, як "програмолога нацистської партії".

В перші 30 років свого життя Готфрід Федер мало думав про необхідність політичного виправлення світу, доти поки вперше не

виступив перед громадськістю Мюнхена взимку 1918-1919 рр.

Родом Г.Федер із Франконії. Його дід і його батько, таємні радники й члени місцевого уряду, відносилися до вищих чиновників баварського королівства. Сам Федер народився 27 січня 1883 р. у м. Вюрцбург. Школу закінчив у м. Ансбах. Аж до 1905 р. він вчився у вузах технічного профілю в Мюнхені, Шарлоттенбурзі й Цюріху, де спеціалізувався на досить сучасній спеціальності – залізобетонне будівництво. Лише в 1908 р. він здав врешті-решт дипломний (випускний) іспит та одержав практичний досвід конструктора на одній з будівельних фірм.

Ще в 1901 р. Федер був прийнятий у члени відомого "Корпуса Ізарія", студентського союзу, чия історія на той час перевищувала вже 80 років. З того часу він був відомий, як "завзятий фехтувальник мюнхенської школи", що часто-густо проявляв свій бурхливий темперамент у різних ситуаціях⁴.

З 1908 р. Г.Федер виступав як пайовик, а згодом і керівник мюнхенської філії фірми «Акерман і Ке», що займалась підземним і надземним будівництвом. У наступні роки він будував у Німеччині, Італії й Болгарії пакгаузи, мости й інші великі споруди; після початку Першої світової війни перейшов на склади боєприпасів й ангари для літаків. Саме тоді Федер і його фірма істотно збільшили свій капітал, оскільки при реалізації проектів майже завжди використовували кредити. Вже в цей час, він придбав досвід спілкування з великими банками, й саме з цього періоду виросте його спостереження, а потім переконання-теорія про те, що " в світі панує залізна, невблаганна, безжалісна хватка не персоніфікованої влади грошей, коли з початку бажаний кредит одержуєш, а потім, через будь-яку економічну кризу, винятково в жертву егоїстичним інтересам великого капіталу будеш принесений"⁵.

В 1917 р. він пише статтю "Німецькі солдати-фронтовики компенсують збитки від війни", де він визначає перелік вищих посадових осіб, яких він звинувачує в збільшенні соціальної напруженості й вимагає захистити дрібних власників від розорення.

"Думка позичати під відсотки є сатанинський винахід великого капіталу, вона уможлиблює їм всім вести життя трутнів на шпій в простого народу, висмоктувати всі соки з його роботящих сил, вона поглиблює непереборні протиріччя (контрасти), класову ненависть і породжує з війни громадян за гроші громадянську війну", от що написав Федер в день капітуляції Німеччини в листопаді

1918 р., а потім розвиваючи ці ідеї далі, він в 1919 р. видав на свої гроші навіть брошуру – “Маніфест знищення відсоткового рабства”⁶.

Це була еkleктична економічна теорія, ядро якої становила вимога “звільнитися від відсоткового рабства” через ліквідацію всіх процентних зобов’язань і за допомогою також націоналізації банків і бірж, ускладнена зовсім випадковими поверхневими міркуваннями про світову матерію взагалі. Під час Листопадової революції 1918-1919 рр., представники середнього прошарку з жахом для себе відкривали недостачу товарів, дорожнечу цін, безробіття й інші наслідки війни, і бачили порятунок від політичної й соціальної революції в боротьбі із соціалістичними партіями. Саме тут вступав у гру клич Федера “Геть відсоткове рабство” як бойовий пароль т.зв. “третього шляху” між капіталізмом і марксизмом до “національно орієнтованого німецького варіанта соціалізму”⁷.

Федер виступав не проти капіталу й приватної власності, скоріше бажав він щоб вони обоє зберігали індивідуальні досягнення й соціальні зобов’язання й щоб держава пропонувала перевагу тим виробникам, де дотримується боротьба за благополуччя всього суспільства. Федер навіть зближається з антисемітськими колами “фьолькише”, які з кінця ХІХ ст. повторювали гасла про “капітал, що привласнює” й “капітал, що творить”. Цю ідею він запозичить саме у них. У викладі Федера до першого буде віднесені торгівля й фінансовий капітал - наприклад статок Ротшильдів - єврейської родини, чії гроші запустили “свої щупальця” у різні країни світу.

На противагу цьому Федер прагнув не робити гроші самоціллю, а використати їх як економічний інструмент. Спеціально для німецької національної індустрії він вводить у широкий обіг термін “капітал, що творить”, який, на його думку, повинен бути підконтрольним державі й самовіддано служити останньому. В Німеччині, де повно “міжнародних державних коштів”, Федер вимагає негайно відмовитися від усіляких позик взагалі. Саме в цьому він бачить єдину можливість виправити фінансову ситуацію в Німеччині, що потім повинно було привести Німеччину до перемоги у майбутній війні. Але не пізніше, ніж Німеччина у своїх розрахунках звільнитися від інтернаціонального процентного рабства. Благодатним наслідком боротьби за “звільнення від відсоткового рабства” Федер вважав не стільки здобуття фінансової незалежності,

скільки зниження рівня соціальної напруженості всередині націй.

Згідно із цією тезою, що суперечила вченню про класову боротьбу "німецького соціалізму", Федер проголошував тезу - "Робітники й роботодавці повинні прислухатися один до одного". Уже перші його публічні виступи привели Федеру до розуміння того факту, що він не в змозі почати фінансову реформу, не заснувавши при цьому новий політичний рух із претензією на універсальні дії. Федер позначив свою брошуру як "Маніфест", свідомо як би наслідуючи "Комуністичному маніфесту", позначивши цим прагнення усвідомлено конкурувати з марксизмом.

При цьому, для Федеру дистанціювання від марксистської версії антикапіталізму було свідомим. Навпроти, для нього особливо важливу роль грав антисемітизм. Федер експлуатував і тезу про те, що "усвідомленим загальним прикладом влади великого капіталу в долях багатьох народів" є складовою частиною всесвітньої єврейської змови. Тому звичайно маневрування економічними складовими свого навчання й здійснював Федер на антисемітській платформі. Вже взимку 1918/1919 рр. він дійде висновку про те, що тільки "Звільнення від відсоткового рабства" є головним завданням порятунку світу від коренів "світового єврейського зла".

Його теоретичні міркування підштовхують Федеру до заняття політикою. Негайно він вживає заходів в цьому напрямку, прагнучи до конкретних практичних дій.

20 листопада 1918 р. він вручає свою першу докладну записку новому баварському уряду з представників НСДПН і СДПН на чолі із прем'єр-міністром Куртом Ейснером. Без будь-яких наслідків. Федер починає віднині кар'єру публіцистичного бійця - одинака. Але вже в ході 1919 р. він дає задній хід. Зв'язано це з фінансовим погіршенням його особистих справ. В 1920 р. він вимушено здає свій будинок у Мюнхені, а сам з родиною переселяється в маленький недавно побудований будинок у місті Мюрнау на Штаффелзее. Незалежність Федеру як політика відбилася сумно на його матеріальному становищі. Він починає завзято шукати сферу застосування своїх ідей у зв'язку з необхідністю матеріально утримувати свою родину. Все це слабко в'язалося з ідеалістичними міркуваннями, критикою економічної платформи "бонз" республіканських партій і вимогою високих гонорарів за доповіді (лекції).

При цьому його бойові заклики вже у 1919 році зустріли значний інтерес в німецькому суспільстві. Насамперед Федер на-

магався впливати в двох напрямках. Він розгорнув регулярну публіцистичну діяльність і так само завзято виступав, як оратор. При цьому його не бентежило навіть маленьке коло слухачів. В обох випадках він попадав у поле зору руху "фюлькіше" з його численними угрупованнями – в Мюнхені 1919-1920 рр. їх було більш ніж дві дюжини. Саме у їхньому середовищі знайшли живий відгук його "Маніфест" й "Державне банкрутство - порятунок" – дві брошури, видані за рахунок автора. Саме в цей період Федер входить у контакт із "Суспільством Туле" і з письменником – антисемітом Дитріхом Еккартом. Дещо згодом, обоє ці елемента в ранній історії НСДАП зіграють свою роль.

У відділі преси новин і пропаганди корпусу рейхсверу №4 – вищої військовій інстанції в Баварії, Федер обіймає посаду референта, також керує заняттями по навчання курсантів, які покликані були давати відсіч поширенню соціалістичних ідей в армійському середовищі.

Єфрейтор Адольф Гітлер, який в червні 1919 року потрапив на ці курси, зробив на Федеру відразу велике враження. Вже на першому занятті, пояснюючи початок свого політичного курсу, Федер знайшов в Гітлері одностудця, більше того Гітлер стояв на прямих антисемітських позиціях. 16 вересня 1919 року в письмовому рефераті про "єврейське питання" Гітлер поставив перед Федером проблему ідентифікації "позичкового капіталу" – лихварства і єврейства, написавши: "Їх (євреїв) влада є влада грошей, у формі відсотків вони смочуть життєву силу з народу протягом століть, і сьогодні це демонструють самі сумні наслідки"⁸.

Через чотири дні їхні шляхи перетнулися знову на зборах ДАП, де Федер виступав зі своєю улюбленою темою. Незабаром обоє вони вступають у ДАП. Потім їх доля значно розрізняється. В той час як А. Гітлер з початку у ДАП, а потім у НСДАП здобував політичний вплив і вагу, поступово зайнявши місце пропагандистського лідера й "мотора" партії, Федер залишився на позиції стороннього спостерігача. Він цікавиться нацистською партією винятково як платформою для проведення в життя своїх теоретичних ідей. Його контакти із НСДАП обмежуються в 1920-1921 рр. проголошенням промов на Мюнхенських партійних зборах. Все-таки містить "25 пунктів" – програма НСДАП від 24 лютого 1920 р., у двох пунктах його вимоги: "10. Першим обов'язком кожного громадянина повинна бути творча, духовна або фізична діяльність. Дія-

льність окремого індивідуума повинна бути не в суперечності з інтересами співтовариства, повинна приносити благо всім; 11. Скасування нетрудового доходу. Звільнення від відсоткового рабства".

Саме завдяки наявності в програмі даних вимог, і узгодженості їх з іншими економічними пунктами, Г.Федер стає в один ряд з іншими авторами партійної програми - поруч із А.Гітлером й "засновником" партії Антоном Дрекслером⁹. Те, що пізніше Федер говорив про відсутність прямого співавторства, у принципі не мало великого значення. Справа в тому, що в цей же час Федер вирішив піти по окремому своєму шляху. У січні 1920 р. він заснував "Німецький бойовий союз за волю від відсоткового рабства". Вже в 1920 р. він провів 30 окремих від націонал-соціалістів зборів, де виступав як основний оратор. Його діяльність серед подібних організацій "фьолькіше" у рейху й в Австрії мала лише досить відносний успіх.

Але в пряму конкуренцію із НСДАП вступив Федер лише наприкінці 1920 р., коли він спробував купити для своєї організації "бульварний листок" газети "Фьолькіше Беобахтер". Але Гітлер і Дрекслер зуміли його випередити. Саме тоді Дрекслер написав Федеру, що він сподівається "що Ваші ідеї є й наші ідеї, і залишаться такими й далі"¹⁰.

Починає із цього часу збільшуватися дистанціювання між Федером і НСДАП. Поступово Федер губить своїх послідовників і вже в 1922 р. повертається в лоно НСДАП, не проявляючи своєї втім колишньої активності.

На першому партійному з'їзді в січні 1923 р. він виступав серед інших почесних гостей прямо після Гітлера, про те, що є три основні грядущі ідеї в Німеччині - соціалізм, націоналізм, антисемітизм – і далі проповідував, що "в основі фінансово-політичної програми нацизму" лежить "розуміння необхідності боротьби з ярмом відсоткового рабства"¹¹.

В новій ситуації, сформованій в НСДАП, Федер з його надмірною зарозумілістю втім вже не грав великої ролі. Але Федер в розмовах продовжував і далі затверджувати, що він запрограмував НСДАП на "національну революцію". В серпні 1923 р. у розмові з А.Гітлером Федер помітив: "Зараз ось вже протягом місяця працюю над моєю новою книгою, книгою в якій буде описано все держбудівництво майбутньої націонал-соціалістської держави". Для Федера було важливо, щоб із самого початку його праця "Німецька

державна на національному й соціальному фундаменті" (з підзаголовком "Новий шлях держави, фінансів й економіки"), "служила у значній мірі ідеалом для всієї партії"¹².

Федер наполегливо жадав від Гітлера утворити заради найважливішої спільної роботи "духовний генеральний штаб" і до його порад прислухатися.

В короткій відповіді, яку Федер майже відразу отримав, А.Гітлер визначив його книгу прямо як "Катехізіс" нацистського руху, крім того призначив Федеру 8 листопада 1923 р. під час "півного путчу" "міністром фінансів", і на перший погляд лише позитивно оцінив його ідеї в "Майн Кампф", надрукованої в 1925 р. Але це згодом не мало практичного значення.

Втім пізніше, коли Федер претендував на якусь винятковість свого положення, А.Гітлер і йому й всім іншим "теоретикам" із претензією на особливе положення відповідав: "Будь-яка й навіть найкраща ідея може бути небезпечна, коли вона перебільшує власне значення, насправді є простий засіб досягнення мети - для мене й для споконвічних націонал-соціалістів існує одна лише доктрина: Народ і Батьківщина"¹³.

В цьому, у зв'язку з різними підходами до майбутніх перспектив НСДАП, утворилася дистанція між Гітлером і Федером, яка і надалі зберігалася в їхніх відносинах. І надалі Федер залишався в партії лише як відвертий "теоретик", що проповідує свій варіант шляху, своє навчання всередині НСДАП, але без видимого практичного впливу на керівництво партії, на нацистську стратегію й тактику.

Якої-небудь офіційної партійної посади з чітко обкресленими завданнями й повноваженнями, Федер після відродження НСДАП у лютому 1925 р. не одержав, хоча з 1924 по 1936 рр. він був депутатом рейхстагу, спочатку за списками "фюлькіше", а потім НСДАП. При чому він активно використовував парламентську трибуну, як плацдарм для проголошення вже на всю Німеччину промов і клопотань на користь "звільнення від відсоткового рабства" й у цьому зв'язку брав участь у нацистських партійних заходах. Як депутат рейхстагу він мав право безплатного проїзду по Німеччині, і активно це експлуатував у власній пропагандистській діяльності. Так протягом лише 1926 р. він виступив привселюдно на 107 відкритих партійних зборах¹⁴.

Певною мірою, якби в нагороду за його активність, Гітлер

доручив йому в Бамберзі в 1926 р. - "Берегти програмні основи", втім без яких-небудь конкретних повноважень.

Гітлер означив Федера, як єдиного у своєму роді "Програмолога Руху" і відтепер саме його так і називали в партійній пресі й в оголошеннях перед публічними зборами НСДАП. Після цього Федер займається виданням серії письмових робіт націонал-соціалістських авторів, назвавши її "Націонал-соціалістською бібліотекою". Саме цим він, як редактор видання і займається з 1927 р.¹⁵.

В цілому, вже з 1926 по 1928 рр., припиняється сприятлива партійна кар'єра Федера. Він був, як оратор – повністю затребуваний; його коментарі до партійної програми на Нюрнберзькому з'їзді партії 1927 р. були видані як зошит №1 Націонал-соціалістської бібліотеки, і до лютого 1929 р. витримали вже 5 видань. Його робота "Німецька держава" наприкінці 1928 р. вийшла загальним тиражем 20 тис. екземплярів.

У найближчому майбутньому, втім, положення Федера було не настільки радісним. Справа в тому, що в рамках партійних організацій у нього все ще не було певного місця, навколо якого він би міг групувати своїх потенційних прихильників. Наприкінці 1928 р. буквально з його рук забирають видавництво 4 південно-німецьких окружних нацистських газет. Його ще більшим фіаско було те, що через три роки в умовах «великої депресії» Федер втратив залишки особистого майна.

Надія на місце гауляйтера округу "Гессен – Дармштадт" потерпіла крах на рубежі 1932-1933 рр., так само, як і на пост міністра пошти в "вільній державі" Гессен.

В рамках оргструктури імперського керування НСДАП з 1930 р. Федер отримав виняткову посаду окремого службовця в апараті фюрера, потім з листопада 1931 р. він був призначений керівником "Імперської економічної ради". Це призначення було свого роду порожнім звуком, тому що, вона, по-перше, не мала повноважень, і, по-друге, Федер був чи не єдиною людиною, яка у неї входила. Справа ще й у тім, що до цього моменту А.Гітлер вже перейшов на сторону захисту представників великого капіталу, тієї самої впливової групи в суспільстві, із чиею допомогою він розраховував пройти шлях до досягнення легальної політичної влади, тому пропозиції Федера "як нам упорядкувати Німеччину" були йому більше не потрібні.

Після цього, Федер був вже, якби поза "великою грою" в політиці. Із травня 1933 р. до приходу в крісло міністра імперської економіки Ялмара Шахта в серпні 1934 р., Федер виконував обов'язки держсекретаря цього відомства. Потім виконував обов'язки одночасно і рейхскомісара по справах переселенців й голови Націонал-соціалістського союзу німецьких техніків (інженерів).

З листопада 1934 р. і до своєї смерті в 1941 р. він уже був взагалі поза політикою, як фахівець у справах переселенців, міського будівництва й дизайну в Берліні. З 1936 р. викладав ряд курсів у Вищій технічній школі Берліна. Помер Готфрід Федер у власному будинку в м. Мюрнау 24 вересня 1941 р.

Література:

1. Ruck M. Bibliographie zum Nationalsozialismus. – Köln, 1995. – 1428 s. (описано 20 000 досліджень – О.Д.); Ruck M. Bibliographie zum Nationalsozialismus. – Darmstadt, 2000. – 2 Bd. (описано 37 000 позицій літератури – О.Д.).
2. Guring G. Reden und Aufsätze. – München, 1934. - 391 s.
3. Tyrell A. Gottfried Feder and the NSDAP // The Shaping of the Nazi State (Hrgs. D. Stachura). – L., 1978. – S.48-87.; Die braune Elite. 22 biographische Skizzen (Hrgs. R. Smelser). – Darmstadt, 1990. – S.28-40. ua.
4. Herrmann A.R. Gottfried Feder. Der Mann und sein Werk. – Leipzig, 1933. – S.12.
5. Ibid. – S.32.
6. Залесский К. НСДАП. Власть в Третьем рейхе. – М., 2005. – С.526.
7. Гинцберг Л.И. Ранняя история нацизма. Борьба за власть. – М., 2004. – С.27.
8. Die braune Elite. 22 biographische Skizzen (Hrgs. R. Smelser). – Darmstadt, 1990. – S.31.
9. Гинцберг Л.И. Там само. - С.27.
10. Hale O.J. Gottfried Feder calls Hitler to order: an unpublished letter on Nazi Party affairs. // Journal of Modern History. – 1958. - № 30. – S.362.
11. Zelnhefer S. Die Reichsparteitage der NSDAP in Nürnberg. - Nürnberg, 2002. – S.20-25.
12. Tyrell A. Gottfried Feder and the NSDAP // The Shaping of the Nazi State (Hrgs. D. Stachura). – L., 1978. – S.56.
13. Op.cit. – S.59.
14. Feder G. Die Juden. – В., 1933. – S.87.
15. Weiß H. Personen Lexikon. 1933-1945. – F.a.M., 2002. – S.120.

Виникнення та кількісний склад Приазовської локальної групи болгарських сіл: історіографія

У статті зроблено історіографічний огляд праць вітчизняних та зарубіжних істориків, які досліджували виникнення та кількісний склад болгарських сіл у Північному Приазов'ї.

Вивчення процесу формування етнічного складу населення окремих регіонів України, а також досвіду історичної науки щодо цієї проблеми є актуальним, оскільки висновки науковців у даному питанні мають важливе практичне значення для вироблення виваженої етнонаціональної політики на регіональному рівні.

Аналіз історіографії виникнення приазовської локальної групи болгарських сіл частково знайшов відображення у дисертації В.В. Міхеєвої¹, присвяченій історіографії історії та етнографії болгар півдня України і Молдови, а також у історіографічних розділах монографій та дисертацій В.В. Туркова², Є.В. Белової³, Ст. Дойнова⁴ та автора даної статті⁵.

Об'єктом дослідження є історичні знання про формування приазовської локальної групи болгарських сіл, що представлені у працях українських та зарубіжних учених, а предметом – еволюція поглядів істориків на кількісний склад означеної групи. Метою статті є визначення причин розбіжностей у поглядах істориків щодо кількості болгарських сіл, які утворилися у Північному Приазов'ї. Відповідно, завданнями є: систематизація поглядів учених на означену проблему та аналіз джерельної бази їхніх досліджень. У такій постановці проблема розглядається вперше, у чому і полягає наукова новизна даної розвідки.

Приазовська локальна група болгарських сіл виникла у 1861-63 роках у результаті масового переселення болгар з Бессарабії та Відінського пашалику до Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії. Питання про кількісний склад означеної групи об'єктивно не є складним: для його розв'язання достатньо простих арифметичних підрахунків. Проте, як не дивно, в історичній літературі є значні розходження: називаються числа 48, 47, 41, 37, 36, 34, 29.

Одним із перших цієї теми торкнувся А. Клаус у ґрунтовній

праці, присвяченій історії й статистиці іноземної колонізації в Росії. Він, зокрема, наводить статистичні дані 1868 р. про кількість нових "болгаро-слов'янських колоній" у Таврійській губернії: у Бердянському – 41, Мелітопольському – 6, Перекопському – 4, а всього – 51. Щодо колоній Перекопського повіту автор уточнив, що вони засновані чехами. Далі А. Клаус уточнює: "*В том числе заключается обоего пола: болгар (задунайских переселенцев из отграниченных колоний) 23314, чехов 815, греков 17 и виддинцев 947.*"⁶

З наведеної цитати можна зрозуміти, що в Бердянському і Мелітопольському повітах А.Клаус нарахував 47 так званих "болгаро-слов'янських колоній". Але при цьому слід зробити деякі зауваження.

По-перше, у роботі А. Клауса немає посилань на джерела. А це особливо важливо, оскільки офіційна статистика в Російській імперії в ХІХ ст. не завжди правильно враховувала відомості про національну приналежність населення.

По-друге, уведений А. Клаусом термін "болгаро-слов'янські колонії" є некоректним, оскільки його можна тлумачити неоднозначно. Тобто, не зрозуміло, чи включив автор у назване ним число 47 тільки болгарські колонії, або додатково врахував якісь неболгарські "слов'янські" колонії. Окрім того, неясно, чому серед "болгаро-слов'ян" названі греки, а "відінці" (відінські болгари) зазначені окремо.

Таким чином, напрошується логічний висновок, що вказана А. Клаусом кількість болгарських колоній у Північному Приазов'ї потребує ретельного уточнення.

А тим часом, наведені А. Клаусом дані, сприйняті некритично, встигли перекочувати у деякі солідні академічні видання. Наприклад, у збірнику видатного болгарського фольклориста Н. Кауфмана "Народни песни на българите от Украинска й Молдавска РСР" з посиланням Н.С. Державіна відзначено: "*Така през 1861 г. и началото на 1862 г. започва второто заселване на изток. Създава се втората крупна българска колония в Таврия (дн. Запорожка област – УССР), където българите се пръскат в 47 населени пункта.*"⁷ ("Так у 1861 р. та на початку 1862 р. розпочалося друге переселення на схід. Створилася друга велика болгарська колонія в Таврії (сучасна Запорізька область – УРСР), де болгари оселилися у 47 населених пунктах").

Попутно слід зауважити, що посилання на працю Н.С. Державіна у даному випадку не зовсім коректне, оскільки у цьому місці (с.12) Н.С. Державін саме переказує думки А. Клауса, а власні підрахунки викладає нижче.

Проблему кількості болгарських поселень у 1890 р. порушив дослідник селянського господарства Північної Таврії В.Є. Постніков. Він нарахував у Бердянському повіті 33 наявні болгарські колонії. Також В.Є. Постніков повідомив, що 3 колонії, які існували раніше, на момент його дослідження зникли. Відносно Мелітопольського повіту дослідник нарахував 4 наявні колонії та 1 таку, що зникла. Оскільки автор не називає остаточне загальне число, дозволимо собі замість нього зробити арифметичний підрахунок: у підсумку виходить 41.

Як позитивний факт слід вказати на те, що В.Є. Постніков відзначив неухвалене ставлення офіційної волосної та губернської статистики до національного складу жителів населених пунктів на прикладі с. Болград: *"В с. Болграде, где давно уже не осталось ни одного болгарина, я видел отношения казенной палаты, до сих пор присылаемые сюда на имя несуществующего болгарского общества"*⁸.

Тема була продовжена В. Бертенсоном у статті про соціально-економічні процеси серед болгар Бердянського повіту. Автор склав таблицю "статистичних відомостей про становище слов'янських колоній Бердянського повіту", у якій виділив 34 "болгарські" колонії й 7 колоній, утворених "іншими вихідцями – слов'янами"⁹. У підсумку виходить 41 колонія "задунайських вихідців".

Найбільш докладно підійшов до даного питання видатний славіст Н.С. Державін, присвятивши його аналізу 15 сторінок своєї праці про болгарські колонії в Росії¹⁰. Дослідник навів виписки та цитати з наукових праць і статистичних збірників, склав список колоній, що згадувалися в джерелах як болгарські і, що особливо цінно, спробував його уточнити за допомогою результатів власних польових спостережень.

Н.С. Державін нарахував загалом 53 колонії у Таврійській губернії, зокрема, у Бердянському повіті 28 існуючих і 6 неіснуючих колоній, у Мелітопольському повіті 1 існуючу й 1 неіснуючу колонію. При цьому Н.С. Державін свідомо проігнорував болгарські хутори, що виникли у пізніші часи.

Н.С. Державін також уточнив національний склад окремих

населених пунктів, які у джерелах та працях попередників помилково вказувалися як болгарські. Зокрема, він виділив 3 гагаузькі колонії у Мелітопольському повіті та 3 албанські колонії у Бердянському повіті.

Таким чином, Н.С. Державін нарахував, за станом на початок ХХ ст., у Бердянському повіті 28 колоній і у Мелітопольському повіті 1 колонію (разом – 29 колоній). Окрім того, Н.С. Державін указав у таблиці 6 колоній у Бердянському повіті й 1 колонію в Мелітопольському повіті (разом – 7), згадані в джерелах, але відсутні реально за станом на початок ХХ століття¹¹. Методика, використана Н.С. Державіним, дозволила уточнити число болгарських колоній у Північному Приазов'ї. У той же час, дослідник залишив відкритим питання про кількість болгарських колоній на момент переселення.

У 30-ті роки ХХ ст. радянський історик Д. Дімітров опублікував статтю, присвячену переселенню болгар з Бессарабії до Таврії. Він, зокрема, писав, що протягом 1861-1863 рр. у Таврії було засновано 34 колонії болгар-бессарабців.¹² Д. Дімітров не вказує джерела своїх підрахунків, але наводить докладну таблицю, з якої видно, які саме колонії були ним включені у назване число.

У 80-ті рр. ХХ ст. болгарська дослідниця Є. Хаджиніколова у науковій монографії, присвяченій історії болгарських колоністів Півдня Російської імперії в 1856-1877 р. повідомила наступне: *"След Парижкия мирен договор от Молдавска Бесарабия в губернията се заселват още много българи. Те са настанени в Бердянски уезд и образуват 41 колонии. От тях чисто български са 34-37. Покъсно тук идва населението на Втора-Константиновка от Мелитополски уезд, като колониите стават 42 ..."* ("Після Паризького мирного договору з молдавської Бессарабії у губернії оселилося також багато болгар. Вони були оселені у Бердянському повіті і утворили 41 колонію. З-поміж них чисто болгарськими були 34-37. Пізніше сюди прийшло населення з Второ-Костянтинівки Мелітопольського повіту, і колоній стало 42...")

Як видно з тексту монографії, Є. Хаджиніколова була обізнана із працями Н.С. Державіна та Д. Дімітрова, проте недооцінила результати їхніх досліджень й віддала перевагу даним офіційної статистики 1864 р.

Автори першої ґрунтовної узагальнюючої праці з історії болгарської діаспори в Україні й Молдові (1993 р.), молдавські вчені

І. Грек та Н. Червенков, вказали кількість болгарських колоній за адміністративними округами: у Мелітопольському – 5 колоній, у Молочанському – 10 колоній, у Бердянському – 26 колоній¹⁴. Якщо зробити загальні підрахунки, виходить разом 41 колонія.

У кандидатській дисертації автора цієї статті (1996 р.), на основі архівних документів, даних офіційної статистики, результатів досліджень Н.С. Державіна та власних уточнень етнічного складу населення названих колоній, зроблено висновок, що за основу слід взяти дані 1864 р., викресливши з нього 6 колоній, помилково названих болгарськими. Разом вийшло число 36 (31 у Бердянському повіті та 5 у Мелітопольському повіті). З-поміж них 34 колонії утворені болгарськими переселенцями з Бессарабії, а 2 колонії – відінськими болгарами¹⁵.

Російська дослідниця Є.В. Белова у ґрунтовній монографії, присвяченій міграційній політиці Росії (2004 р.), теж зупинилася на питанні про кількісний склад новоутвореної приазовської групи болгарських колоній. Вона, як і деякі названі вище дослідники, також взяла за основу у своїх підрахунках дані офіційної статистики 1864 р., не враховуючи уточнень, зроблених свого часу Н.С. Державіним та Д. Дімітровим. Висновок дослідниці є таким: болгари заснували 5 колоній у Мелітопольському повіті та 36 колоній у Бердянському повіті (тобто разом – 41 колонію)¹⁶.

Таким чином, спроби дослідників уточнити кількість болгарських сіл у Північному Приазов'ї призвели їх до різних результатів: А. Клаус (1868 р.) – 47 болгаро-слов'янських колоній; В.Є. Постніков (1890 р.) – 37 болгарських колоній (не враховуючи 4, колонії що зникли); В. Бертенсон (1901 р.) – 34 болгарські колонії (тільки у Бердянському повіті); Н.С.Державін (1914 р.) – 29 болгарських колоній (не враховуючи 7 відсутніх колоній); Д. Дімітров (1930 р.) – 34 болгарські колонії; Є. Хаджиниколова (1987 р.) називає одночасно три числа (34, 37 і 41), більше схиляючись до останнього; І. Грек та Н. Червенков (1993 р.) – 41 болгарська колонія (5+10+26), С.І. Пачев (1996 р.) – 36 болгарських колоній, Є.В. Белова (2004 р.) – 41 болгарська колонія (5+36).

Причини розбіжностей можна пояснити наступними факторами. По-перше, російська статистика ХІХ ст. не відображає повною мірою строкатий національний склад переселенців з Бессарабії 1861-63 р. і має потребу в уточненні. В офіційних джерелах до "болгар" зараховувалися не тільки етнічні болгари, але й представ-

ники інших національностей, що мали юридичний статус "задунайських переселенців" (у тому числі росіяни, українці, албанці, гагаузи, молдавани). Решта переселенців, серед яких були як росіяни, так і українці, іменувалися: "інші вихідці слов'яни", "російські вихідці з Молдавії", "російські вихідці з Добруджі", "російські вихідці з Туреччини й Молдавії".

По-друге, дослідники застосовують різні підходи до поняття "болгарські колонії" (А.Клаус, як ми переконалися, взагалі вживає розпливчате поняття "болгаро-слов'янські колонії"). На наш погляд, логічно вважати болгарськими не всі населені пункти, де оселилися болгари, а тільки ті, у яких болгари чисельно переважали з моменту оселення, що дозволило створити культурно-мовне середовище, необхідне для збереження національної самобутності.

По-третє, на результати підрахунків вплинув той факт, що в 60-70-і рр. ХІХ ст. у Північному Приазов'ї зникло 6 болгарських колоній.

По-четверте, внесло плутанину перейменування декількох болгарських колоній, у результаті чого різні назви сприймалися дослідниками як різні колонії. Слід також зазначити, що кожна колонія, крім офіційної назви, довгий час зберігала додатково ще, як мінімум, дві назви: назву ногайського аулу, на місці якого виникла, й назву колонії в Бессарабії, звідки прибули переселенці.

Щоб зрозуміти, як вищеназвані дослідники отримали свої дані, що, як ми переконалися, значно різняться, спробуємо заново уточнити кількість болгарських колоній. Відправним пунктом у цій справі може послужити статистичне джерело, що дійсно є найбільш повним – "Список населених місць" 1864 р.¹⁷ (далі - "Список...").

Цей документ складений невдовзі після переселення й містить всі населені пункти обох повітів, у тому числі хутори й навіть окремі трактири. Окрім відомостей про місце розташування населеного пункту відносно фізико-географічних об'єктів, відстані до повітового міста й становаї квартири, числа дворів і жителів, в "Списку..." є важливі примітки щодо різновиду населеного пункту: "местечко казенное", "селение владельческое", "селение казенное", "хутор владельческий", "хутор казенный", "колония меннонитская ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России", "колония болгарская ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России",

“колонія русских выходцев из Молдавии ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России”, “колонія русских выходцев из Добруджи ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России”, “колонія русских выходцев из Турции и Молдавии ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России”.

У "Списку..." зазначені 42 так звані "болгарські колонії" (37 у Бердянському повіті й 5 у Мелітопольському), а також 6 колоній так званих "російських вихідців" з Молдавії й Добруджі (5 у Бердянському повіті й 1 у Мелітопольському). Тобто в 1861-63 роках, у результаті переселення болгар і представників інших національностей із-за кордону, у Бердянському і Мелітопольському повітах виникло 48 нових сіл (колоній), які були віднесені до ведення Попечительного комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії.

Ці два числа – 42 і 48 – дають можливість прокоментувати названі вище погляди дослідників. Із числом 48 майже збігаються дані А.Клауса (47). Різниця в 1 колонію пояснюється тим, що відомості А.Клауса відносяться до 1868 р., і у них не врахована зникла в 1866 р. болгарська колонія Михайлівка Бердянського повіту: $48-1=47$. Такий збіг, на наш погляд, дозволяє припустити, що під "болгаро-слов'янськими колоніями" А.Клаус розуміє всі колонії, що утворені на території краю у 60-і роки XIX ст. у результаті переселення із-за кордону болгар і представників інших національностей, які увійшли до відомства Попечительного комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії. А під "болгарами" А.Клаус має на увазі тільки тих, які мали права "задунайських переселенців".

Аналогічно пояснюються й дані В. Постнікова: у сумі вони відрізняються від даних "Списку..." на 1 колонію (Михайлівка): $42-1=41$ (серед зниклих болгарських колоній Бердянського повіту В. Постніков Михайлівку не врахував).

Позиція В. Бертенсона легко з'ясовується завдяки складеній ним таблиці. Він не враховує 5 колоній Мелітопольського повіту і 3 колонії, що зникли на той час у Бердянському повіті ($42-5-3=34$). В. Бертенсон включив у таблицю колонію Царицина, що В. Постніков назвав зниклою.

Н.С. Державін, переконавшись у невідповідності офіційної статистики реальному національному складу, зробив спробу скорек-

гувати ці дані. Ґрунтуючись на особистих польових етнографічних спостереженнях, він не включив у таблицю 8 колоній, названих у "Списку..." болгарськими, а саме: 3 гагаузькі колонії, 3 албанські колонії, а також колонії Нельговку й Дунаївку. Окремо в таблиці зазначені 5 зниклих колоній, які Н.С. Державін також не став ураховувати при загальному підрахунку: $42-8-5=29$. Варто додати, що Н.С. Державін указав у таблиці ще 2 колонії, які в джерелах випадково названі болгарськими.

Дані Д. Дімітрова можна прокоментувати завдяки складеній ним таблиці. Вона неповна, оскільки до неї не включені болгарські колонії Мелітопольського повіту. З-поміж 37 колоній Бердянського повіту, названих у "Списку..." болгарськими, Д. Дімітров не включив у таблицю 3: $37-3=34$. Натомість Д. Дімітров включив до таблиці 3 албанські колонії, хоча й зробив примітку відносно національної належності їхніх жителів.

Таким чином, питання про кількісний склад приазовської групи болгарських колоній під час її утворення, не зважаючи на видиму простоту, стало предметом розбіжностей у підрахунках між вітчизняними та зарубіжними дослідниками, .

Причини розбіжностей можна пояснити наступними факторами. По-перше, основні джерела (статистичні) не відбивають адекватно строкатий національний склад переселенців з Бессарабії 1861-63 р. і потребують уточнення. По-друге, дослідники (зокрема А. Клаус), застосовують різні підходи до поняття "болгарські колонії". По-третє, на результати підрахунків вплинув той факт, що в 60-70-і рр. ХІХ ст. у Північному Приазов'ї зникло 6 болгарських колоній. По-четверте, деяку плутанину внесло перейменування декількох болгарських колоній.

Література:

1. Міхеєва В.В. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVІІІ – ХХ ст./ В.В. Міхеєва: Автореф. дис... канд. іст.наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.

2. Турков В.В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях/ В.В. Турков: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1996. – 169 с.

3. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.) / Е.В. Белова. – Москва: РГОТУПС, 2004. – С.14-20.

4. Дойнов Ст. Българите в Украйна и Молдова през възраждането (1751-1878) / Ст. Дойнов. – София: Академично издателство "Марин

Дринов", 2005. – 362 с.

5. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861-1917 рр.): комплексне дослідження / С.І. Пачев: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.

6. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус.– Вып.1.– СПб.,1869.– С.366-367

7. Кауфман Н. Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР / Н. Кауфман.– Т.1. – София, 1982.– С.13

8. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников.– М.,1891.– С.13-14

9. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии / В. Бертенсон // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России.– 1901.– № 7-8.– С. 65

10. Державин Н.С. Болгарские колонии в России / Н.С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопис.– Кн.ХХІХ.– София,1914.– С.12-26.

11. Там же.– С.26

12. Димитров Д.Д. Из Бесарабия в Таврия // Язык и литература.– 1930.– Т.VІ.– С.90

13. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856– 1877) / Е. Хаджиниколова.– София,1987.– С.46-47

14. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков.– София: Христо Ботев,1993.– С.36

15. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861-1917 рр.): комплексне дослідження / С.І. Пачев: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – С.55-56

16. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.) / Е.В. Белова. – Москва: РГОТУПС, 2004. – С.173

17. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния.– СПб.,1865

Оксана КАЗАКОВА (Запоріжжя)

Політика репресій щодо польського населення (1939-1941 рр).

На сьогодні, на початку XXI ст., вже накопичено велику кількість наукових розвідок щодо генези німецького варіанта фашизму. Найбільш повна „Бібліографія націонал-соціалізму”, що вийшла у світ у 1995 р., охоплює 20356 назв робіт з цієї проблематики⁸. За підрахунком професора Ю.Галактіонова, після виходу у світ цієї бібліографічної збірки, кількість книг та статей про націонал-соціалізм зросла ще на 2000 одиниць¹. Можна констатувати, що історія феномена фашизму, перш за все німецького, продовжує викликати значний інтерес серед дослідників. Не зважаючи на вагомий обсяг вже існуючих робіт, історики мають ще висвітлити окремі аспекти цієї проблематики. Так, і сьогодні, не розкрита „проблема співвідношення в нацистській системі панування методів терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу, їх взаємозв'язки та взаємодію у різні періоди існування режиму, а також діяльність таких організацій як СС, СД, НСДАП та інших”². Безумовно, що все це має відношення і до політики геноциду стосовно польського населення. Так, окремі питання щодо політики терору нацистів частково вже були об'єктом вивчення. Але праць, у яких спеціально висвітлювались би форми та методи, основні напрямки політики геноциду на початковому етапі існування „нового порядку” у вітчизняній історіографії практично не існує. Саме тому, у запропонованій статті зроблено спробу аналізу форм та методів, провідних напрямів політики геноциду щодо населення окупованих польських територій (1939-1941 рр.).

Одним з найтрагічніших наслідків нацистської політики на час окупації регіону рейхом стало катастрофічне зменшення кількості мешканців. Поряд із суто природними причинами (смертності від старості і невиліковних хвороб) визначальним чинником цих втрат були масові знищення населення польських територій безпосередньо спричинені окупаційними каральними органами. Геноцид став невід'ємною складовою німецької окупаційної політики на польських землях. Вона була спрямована проти всіх груп населення, а особливо євреїв, інтелігенції та

“політичноактивного елементу”.

Для втілення в життя головних пріоритетів нацистського “нового порядку”, визначених в Берліні, в рамках цивільного управління на окупованих польських територіях створювався численний та розгалужений карально-поліцейський апарат. Він був представлений органами СС, СД, гестапо, багатьма допоміжними підрозділами, у тому числі і підрозділами вермахту. Представники поліцейських структур не тільки мали “право”, але й повинні були проявляти безмежну жорстокість по відношенню до місцевого населення. Під час воєнних дій та окупації ця повинність неодноразово та в різних формах доводилася до відома окупантів всіх рангів та будь-якого службового становища. Так, виступаючи 22 серпня 1939 року перед командуючими вермахту Гітлер наказав: “Діяти найбезпощаднішим чином! Ніякого співчуття! Безмежна жорстокість перш за все!”⁷.

Загальне керівництво поліцейськими структурами як на території рейху, так і на окупованих землях здійснював рейхсфюрер СС Генріх Гімлер. Крім того, згідно з указом Адольфа Гітлера від 27 вересня 1939 року було створено Головне управління імперської безпеки (РСХА)¹⁰. Його очолив Ріхард Гейдріх, який отримав основний титул начальника поліції безпеки та СД. Це відомство здійснювало загальне керівництво структурами СС, СД, гестапо, кримінальної поліції, поліції безпеки, ставши таким чином головною структурою з управління апаратом терору. На регіональному рівні цей орган був представлений численними інспекторами поліції безпеки та СД.

Структурами, які безпосередньо здійснювали каральні функції щодо населення окупованої Польщі, були гестапо та СД. У їхніх функціях були деякі відмінності. Так, на анексованих територіях, як і в рейху, гестапо, карна поліція, СД хоча й були формально об’єднані, як вже згадувалося, в єдине відомство РСХА, фактично діяли окремо. На території Генерального губернаторства (ГГ) їх дії були більш скоординованими. Вони підпорядковувалися не тільки керівнику РСХА, але й вищому керівництву СС та поліції, яке знаходилося у складі окупаційного апарату.

Важливу роль у здійсненні політики терору на окупованих територіях відігравали охоронні загони нацистської партії (СС). Спочатку СС складалися з двох самостійних організацій – військових загонів СС, в яких служили добровольці замість

обов'язкової служби вермахту та угруповання “Мертва голова”, призначеного для охорони концтаборів. З 1940 року військові загони СС були в основному перетворені на війська СС. Решту склали “спільні СС” та з'єднання “Мертва голова”, які тісно співробітничали з поліцією під загальним керівництвом Генріха Гімmlера. Частини та підрозділи спільних СС сприяли онімеченню окупованих територій, депортації місцевого населення. Війська СС також безпосередньо брали участь в масових стратах військовополонених, убивствах цивільного населення.

Активно діяла така складова окупаційного апарату на польських територіях, як були штурмові загони нацистської партії (СА). Члени СА охороняли військовополонених, здійснювали єврейські погроми, влаштовували гетто. Органи СА, у розпорядженні яких перебувала широка агентура, постачали окупаційну владу інформацією про настрої населення, антифашистську діяльність, економічну обстановку та з інших питань.

У підпорядкуванні керівництва СС та поліції в ГГ і на “приєднаних” до рейху областях знаходився великий апарат поліції порядку та поліції безпеки. Поліція охорони громадського порядку (Орднунгсполіцай) була представлена охоронною поліцією, підрозділами жандармерії та іншими формуваннями. Службові функції поліції охорони порядку були дуже різноманітними. По-перше, охорона установ та об'єктів, яка здійснювалася з допомогою спеціальних служб: водної, фабричної, лісової, поштової, дорожньої, залізничної поліції. По-друге, запровадження обліку польського населення та контролю за його пересуванням. По-третє, проведення езекуцій та інших заходів, спрямованих проти польського руху Опору. Чисельність німецької поліції порядку на території ГГ у листопаді 1939 року становила 209 офіцерів та 5.170 поліцейських¹⁶. А в період з 1940 по 1942 рік, на думку польського дослідника Володимира Бородая, склала 10-12 тисяч функціонерів¹¹.

Ще один різновид каральних органів являла собою охоронна поліція, яка підпадала під управління поліції охорони порядку на польських територіях. На території ГГ, крім цього, підпорядкована їй комендантам дистриктів. Підрозділи охоронної поліції знаходилися в містах з чисельністю мешканців більше 5 тисяч (для ГГ – це були в основному повітові міста). Підрозділи цієї поліції виконували такі функції: контролювали в'язниці та табори; здійснювали

нагляд за польською поліцією; несли патрулювання й допомагали у зборі податків; допомагали іншим поліцейським формуванням здійснювати фільтрацію населення, відбирати “політично небажаний елемент”, виявляти євреїв та “расово відчужених осіб”¹⁰. Чисельність охоронної поліції на кінець липня 1940 року в ГГ сягала 400 функціонерів, із них 140 знаходилися у Варшаві¹³.

Певну роль у зміцненні окупаційного режиму відіграла жандармерія, підрозділи якої розміщувалися там, де не було охоронної поліції, в основному, в селах і невеликих містах. Функції жандармерії були аналогічними функціям охоронної поліції. В цілому жандармерія здійснювала патрулювання, контроль за поведінкою місцевого населення та виконувала поліцейські функції щодо підтримування “порядку” – регулювання руху, перевірка документів, облік населення, розслідування злочинів за вказівками комендантів місцевих комендатур, нагляд за виконанням службових обов’язків місцевою поліцією (польською, українською). Жандармерія була підвладною безпосередньо міським комендатурам. В свою чергу, кожному її відділу підпорядковувалися 2-4 жандармські пости, в залежності від кількості людей, які проживали на підопічних територіях. На травень 1940 року чисельність підрозділів жандармерії на території ГГ складала приблизно 1.800 чоловік¹⁶.

В системі поліції охорони порядку діяли підрозділи допоміжної поліції (Хільфсполицай). За необхідності начальник СС та поліції мав право приєднувати ці підрозділи до своїх поліцейських сил. Підрозділи допоміжної поліції несли сторожову та охоронну службу, а також використовувалися для боротьби з “політично активним елементом”, рухом Опору. Формування та використання цих підрозділів мало здійснюватися завжди за участю інших німецьких каральних та поліцейських органів. Формувалися вони, починаючи з грудня 1939 року, переважно з фольксдойчів.

Крім вищезгаданих підрозділів допоміжної поліції, на “приєднаних” до рейху територіях була створена організація, яка отримала назву “Зельбштутц” - “Самозахист”. Підрозділи “Самозахисту” почали формуватись в перші вересневі дні 1939 року. До лав цієї організації приймали громадян Польщі німецького походження віком 17-45 років, здатних тримати зброю. Німецькі дослідники Крістіан Ясен та Арно Векбеккер доводять, що

чисельність цієї організації на польських землях становила понад 100 тисяч осіб [6, 199]. Загальне керівництво цими загонами здійснював бригаденфюрер СС Готліб Бергер⁶. Загони зельшутца знаходились у підпорядкуванні гестапо і виконували найрізноманітніші поліцейські завдання - вели облік осіб німецького походження у Польщі, охороняли військові та господарські об'єкти, брали активну участь в арештах та акціях з виселення польського та єврейського населення.

До складу німецьких каральних органів входили допоміжні підрозділи з місцевого населення, а саме польська та українська поліції. Польська допоміжна поліція була створена згідно з розпорядженням Ганса Франка від 17 грудня 1939 року на основі довоєнних формувань польської поліції²². До її повноважень входила охорона безпеки, спокою та громадського порядку серед польського населення. Підрозділи цієї поліції також брали участь в карально-терористичних заходах німецьких поліцейських органів та СС. Остаточна компетенція польської поліції була урегульована розпорядженням Генріха Гімлера від 5 травня 1940 року. В ньому заповнялось: "...поліцейська служба в ГГ є завданням польської поліції, німецька поліція може втручатися, якщо цього потребують інтереси німецької поліції, і здійснювати нагляд за польською поліцією"²⁰.

З організаційного боку польська поліція складалася з місцевих та повітових підрозділів, в межах яких були збережені елементи довоєнної структури. Підпорядкування її німецьким поліцейським органам та СС відбувалося відповідно до територіальної структури. Так, була введена навіть спеціальна посада – "офіцер з нагляду за польською поліцією"¹⁶. Таким чином, самостійність формувань польської поліції була зведена до мінімуму. Що ж стосується чисельності польської поліції, то вона була досить таки значною. Так, навесні 1940 року польська поліція нараховувала стільки ж функціонерів, як і напередодні війни: 1 березня 1940 року в Радомському дистрикті служило 34 офіцери (1 серпня 1939 – 36 офіцерів) і 1788 функціонерів нижчого рангу (1 серпня 1939 року – 1706)⁹. В цілому для ГГ наводяться приблизні дані щодо чисельності польської поліції. Так, польський дослідник Володимир Бородцай вказує на цифру 10-15 тисяч польських поліціантів¹¹. Польська поліція займала нижчий щабель "службової" сходинок в структурі німецької поліції охорони по-

рядку в ГГ. Про це свідчить як повний нагляд над цими формуваннями, так і значно нижчий рівень їх озброєності. Більш, ніж 1800 функціонерів в Радомському дистрикті, наприклад, мали на озброєнні 107 пістолетів та 404 застарілі карабіни¹⁵.

Окремим формуванням, яке входило до структури німецької поліції охорони порядку, стала українська допоміжна поліція. Вона була створена в першій половині 1940 року в північно-східних повітах ГГ за розпорядженням губернатора Ганса Франка¹⁸. Комплектування цих підрозділів відбувалося за принципом добровільності. Але допущені до служби місцеві жителі мали перевірятися таємною поліцією чи службою безпеки і “завжди знаходилися під контролем”²¹. В середині 1940 року чисельність української допоміжної поліції становила 30 офіцерів та 142 рядові службовці¹⁴. Значна розбудова та зростання чисельності цих поліцейських формувань відбулися після утворення дистрикту Галичина. А з 1 грудня 1941 року у Львові була створена навіть школа для підготовки спеціалістів до загонів української допоміжної поліції¹⁴. Незважаючи на те, що функціональні обов'язки, структура польської й української поліції багато в чому були подібні, остання частіше використовувалася німецькою владою для розпалювання ворожнечі між поляками і українцями.

Всі ці численні та різноманітні каральні органи (гестапо, служба безпеки), поліцейські формування (охоронної, поліції порядку та поліції безпеки, польської та української допоміжної поліції, війська СС, підрозділи вермахту тощо) були призначені для “забезпечення спокою”, “упокорення”, “панування” та “управління” на окупованих польських територіях.

Реалізація репресивних заходів проти польського населення, розроблених нацистською верхівкою ще напередодні Другої світової війни, розпочалася вже в перші вересневі дні 1939 року. Ліквідаційні та акції “упокорення” як на “приєднаних землях”, так і в ГГ йшли услід одна одній. В цілому нацистські каральні заходи в період з вересня 1939 року по червень 1941 року можна поділити на три етапи:

- 1) вересень 1939 року – початок жовтня 1939 року;
- 2) жовтень 1939 року – листопад 1939 року;
- 3) грудень 1939 – червень 1941 року.

Перший етап – період правління військової адміністрації характеризувався масовими репресивними заходами, які

здійснювалися головним чином поліцією й армією з метою “паціфікації” населення, приборкання тилів. Характерною рисою цього періоду були публічні покарання. Вже перші масові розстріли цивільного населення свідчать про значний розмах репресивних заходів нової влади. Так, 5 вересня 1939 року в Бидгощі була проведена вермахтом акція, в ході якої розстріляли 800 чоловік [20, 116]. 20 вересня 1939 року у Кракові військова влада оголосила про те, що за вбивство кожного німецького солдата поляки масово будуть каратися смертю¹⁵.

Таким чином, репресивні заходи проти польського населення відразу ж стали систематичними. Губернатор Ганс Франк відверто говорив: “...я не вагаюся заявити, що у випадку вбивства німця буде розстріляно до 100 поляків”¹⁸. З вересня 1939 року в Польщі стала застосовуватися практика заручництва, яка широко використовувалася окупантами протягом всього воєнного часу. Колективні репресії впроваджували в практику окупаційної політики як військові власті, так і цивільні, не говорячи вже про карні органи СС, СД, жандармерії. Як заручників, а значить смертників, у першу чергу брали “небажаних”, причому політичний і расовий принципи відбору були збережені до кінця окупації⁹. Так, у вересні 1939 року була встановлена навіть кількість поляків і євреїв, які підлягали страті за саботаж чи будь-який інший виступ проти окупаційних властей на польських територіях¹³.

З метою залякування населення саме здійснення вбивств заручників було досить жорстоким. Так, за вбитого німецького поліцейського було знищено населення селища Сяноці. Більш, ніж 150 чоловік (здебільшого жінок, дітей та літніх людей) було вбито, а потім спалено їхні будинки¹¹.

Практика взяття заручників широко застосовувалася і у боротьбі з підпільним рухом. Заручництво мало місце практично в усіх куточках захопленої Польщі і було одним з методів масового знищення людей, реалізація якого мала на меті ще й досягнення ефекту залякування при врахуванні політичного й расового мотивів.

Крім жорстокого терору стосовно до всього населення, нацисти провели ряд кампаній спеціально зі знищення польської інтелігенції. У вересні 1939 року в стінах Ягеллонського університету у Кракові окупанти арештували 200 викладачів Гірничої академії та університету¹². Потім майже всі заарештовані

були відправлені в концтабір Захсенхаузен. Саме там загинули видатні польські вчені І.Хжановський, С. Естрайхер, К. Костанецький, Н. Седлицький, Я. Смоленський та інші⁴.

За другого періоду, з жовтня по листопад 1939 року, після встановлення влади цивільної адміністрації ініціатива в проведенні масових вбивств перейшла до рук айзатцкоманд СД, загонів зельбштутца на анексованих територіях. Жертвами в цей період була переважно польська інтелігенція⁹. Крім того, саме тоді розпочинаються акції з масового виселення польського населення.

Третій період, починався з грудня - листопада 1939 року і тривав до літа 1941 року, характеризувався домінуючою роллю гестапо і поліцейських формувань у проведенні масових розстрілів, арештів, ексекуцій. Саме в цей період намітився перехід до “планових акцій”: за спеціальними списками знищувалися окремі особи, широких масштабів набували виселення. Різко посилювався терор на всій території Польщі з осені 1940 року. Переслідувань зазнала, зокрема, польська інтелігенція, ще всередині року. На засіданні “уряду” Ганса Франка 30 травня 1940 року було вирішено провести спеціальну акцію проти всієї польської інтелігенції. Губернатор так пояснив, чому потрібно було розпочати винищення інтелігенції саме влітку 1940 року: “10 травня розпочався наступ на Захід, і в цей день в усьому світі пропав інтерес до подій, які відбуваються тут, у нас”¹⁸.

Влітку 1940 року була реалізована так звана акція АБ. За списками, складеними раніше, нацисти арештували та розстріляли декілька тисяч видатних польських суспільних та політичних діячів, представників культури й науки. Польські дослідники вважають, що в результаті акції АБ було арештовано 6 тис. осіб⁴.

Невід’ємною складовою окупаційної політики на польських землях стало виселення польського населення, яке реалізовувалось розгалуженим поліцейсько-каральним апаратом. На звільнені польські території переселялися німецькі етнічні групи. Розробка планів щодо виселення поляків здійснювалася ще до початку Другої світової війни. Юридичною підставою виселень, що розпочалися восени 1939 року з “приєднаних” областей, був наказ Гітлера, виданий в жовтні 1939 року “Про зміцнення німецької нації”. Він містив ряд конкретних вказівок: “виключення впливу расовосторонніх груп населення, які становлять небезпеку для імперії та німецького суспільства”, “створення нових територій

німецької колонізації”, особливо шляхом переселень та повернення із-за кордону рейхсдойче та фольксдойче”¹⁵.

Загальне керівництво акціями з переселення здійснював Генріх Гімлер та створений при ньому спеціальний штаб під назвою “Відомство імперського комісара зі зміцнення німецької нації”²⁰. Крім того, існував ряд допоміжних органів. Безпосередньо організацією переселень на “приєднаних” польських землях займалися начальники СС та поліції в імперських областях: Отто Хільдебранд, Вільгельм Коппе, Отто Бах-Зелевський, на території ГГ – Крюгер, а найбільш значною акцією щодо виселення із Замостя керував Оділь Глобчич²⁰.

На анексованих польських територіях виселення польського населення проводилося в три етапи: з 1 по 16 грудня 1939 року; з 15 березня 1940 року по 20 січня 1941 року, а третій – з 21 січня 1941 року по 20 січня 1942 року. Восени 1941 року почалися акції з виселення на території ГГ.

Усі ці дії були добре сплановані та підготовлені. Вони виконувалися спільно поліцейськими формуваннями, вермахтом та загонами зельбштутца. Жертвами виселень були перш за все євреї і представники польської інтелігенції, відомі суспільні та політичні діячі, а також великі та середні власники. У результаті проведених акцій з “приєднаних” до рейху провінцій було виселено до ГГ більше 360 тисяч поляків та євреїв¹¹. З кінця 1941 року починаються переселення і на землях губернаторства, причому в наступні роки окупації ці акції набували більш значних розмірів.

Такі штучні міграції виявилися складовою нацистського “нового порядку” на польських землях, головною метою яких було винищення польського населення. В решті - решт вони призвели до значних змін в демографічній структурі польських територій. За даними польських архівів, до середини 1941 року, тобто за весь перший період окупації тільки в губернаторстві загинуло 16 тисяч поляків¹⁶.

Таким чином, важливим засобом встановлення “нового порядку” на окупованих польських землях була організація складної та розгалуженої мережі німецьких карально-поліцейських органів. Вони були взаємопов’язані й постійно координували між собою власну службу діяльність. На території Генерального губернаторства крім того діяли допоміжні поліції, укомплектовані місцевими мешканцями і підпорядковані підрозділам німецької

поліції. Вже протягом 1939-1941 рр. ми бачимо в діяльності окупаційного поліцейського апарату застосування різноманітних репресивних методів щодо мешканців польських територій. Найбільш поширеними були масові розстріли місцевого польського населення, практикувались заручництво, акції виселення євреїв та поляків з анексованих польських територій. Політика геноциду спрямована проти всіх груп населення, а особливо євреїв, інтелігенції, “політичноактивного елементу”.

Джерела та література:

1. Галактионов Ю.В. Основные итоги изучения феномена национал-социализма к концу XX века // Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии: Тезисы доклад. участников междунар. науч. конфер., посвященной 10-летию объединения Германии (Кемерово, 19-22 сентября 2000 г.). – Кемерово, 2000. – С.3-5.
2. Галактионов Ю.В. Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа XXI века // Германия и Россия: события, образы, люди. – Воронеж, 2000. – В.3. – С.88-93.
3. Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939 – 1945 гг.) Попытки германизации и колонизации «присоединенных» польских земель. – М.: Наука, 1979.
4. Нюрнбергский процесс: В 8 т. / Юридическая литература. – М.: , 1992 – Т. 3. – С. 376-377, 418-419.
5. СС в действии: Документы о преступлениях СС. / Под ред. М.Ю. Рагинского. – Москва: Процесс, 1967.
6. Янсен К., Вехбеккер А. Ополчение в «идеологической войне»: «Самозащита лиц немецкого происхождения в Польше в 1939 – 1940 гг. // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. / Пер. с нем. – М.: Весь мир, 1997. – С.200.
7. Baumgart W. Zur Ansprache Hitlers vor den Fьhrern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung. // Vierteljahreshefte fьr Zeitgeschichte. – 1968. - № 2.– P.128.
8. Bibliographie zum Nationalsozialismus / M.Ruck. – Koln, 1995.
9. Birn R. Die Hцherern SS- und Polizeifьhrer Himmlers Vertreter im Reich und den besetzten Gebieten. – Дьссeldorf, 1986. – P. 134-135, 279
10. Boberach H. Reichssicherheits-Hauptamt. // Enzyklopdie des Nationalsozialismus / W. Benz, H. Graml, H. WeiЯ. – Mьnchen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997. –P. 625, 693-694.
11. Borodzjey W. Terror und Politik: die polnische Widerstansbewegung im Generalgouvernement 1939 – 1944. – Mainz: Zobern, 1999. –P.30, 118, 128, 124.
12. Esch M.G. „Gesunde Verhdlnisse“: deutsche und polnische Bevьlkerungspolitik in Ostmitteleuropa 1939 – 1950. – Marburg: Herder–Inst., 1998. – P. 141.

13. Gr̃nberg K. SS-czarna gwardia Hitlera. – Warszawa: Kciazka i wiedza, 1984. – P. 87, 97.
14. Hanusiak M. Ukrainischer Nationalismus. Theorie und Praxis. – Wien: Globus Verlag, 1989. – P. 52, 64.
15. Hass G. Weltkrieg – Okupation – Genozid // Faschismus und Rassismus Kontroversen um Ideologie und Opfer. – Berlin: 1992. – P. 97, 117, 239-240.
16. Hempel A. Gettor M. Zarus organizacji policji niemieckiej w Warszawie i dystrykcie Warszawa w latach 1939 – 1945. // Rocznik Warszawski. – 1965. - № 6. – P.27-29, 31, 34.
17. Hruciuik G. Prasa ukraińska i ukraińskojezyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939 – 1944 // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII. – Warszawa. – 1995. - № 3.
18. Piotrowski S. Dziennik Hansa Franka. – Warszawa: , 1970. – P.218-219, 278-279, 426
19. Pogrobowey kłeski: Rzec o policji “granotowej” w Generalnym Gubertatorstwie, 1939 – 1945. – Warszawa: Państ. Wydaw. Nauk, 1990.
20. Ramme A. Służba bezpieczeństwa SS. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1984. – P.63, 127, 135.
21. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzec zypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – P. 204.
22. Verordnungsblatt GG. – 1939. - № 1. – P. 9.